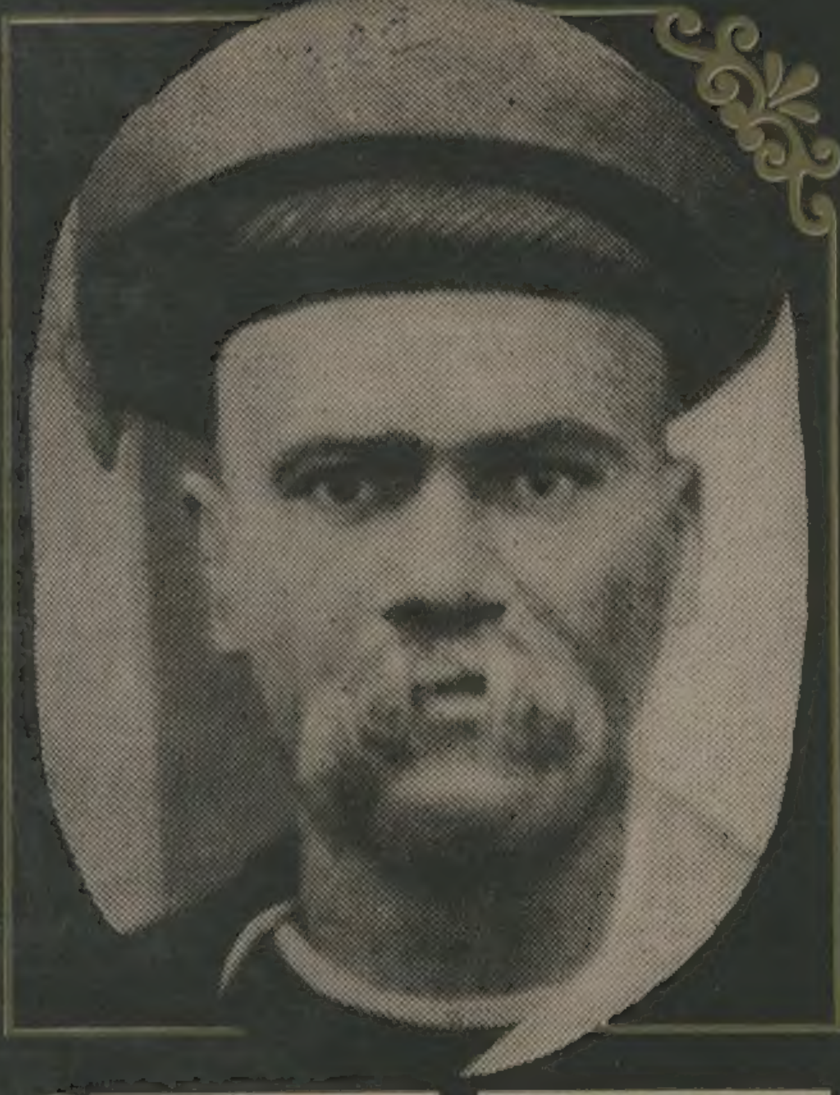

आगरकर-वाङ्मय

३

संपादक

म. गं. नातू । दि. य. देशपांडे

'लोकमान्य टिळकांचे नाव "केसरी"शी इतके निगडित झाले आहे की ४ जानेवारी १८८१ रोजी 'केसरी' निघाला तेव्हा टिळक 'केसरी'कर्ते नसून 'मराठा'कार होते, व आरंभीच्या जवळजवळ सात वर्षांत टिळकांनी 'केसरी'त फारच थोडे लिहिले आहे, या वस्तुस्थितीची अनेकांना आठवण करून द्यावी लागते... आगरकरांनी "केसरी"त बरेच लिहिले, एवढेच नव्हे तर अनेक विषयांवर लिहिले. "केसरी"तील बराच मजकूर आगरकरलिखित असल्या-मुळे आरंभीच्या सहा–सात वर्षांतील "केसरी"स "आगरकरांचा केसरी" म्हणणे योग्य ठरते.'

—डॉ. य. दि. फडके

मूल्य रु. चाळीस

आगरकर-वाङ्मय : खंड ३

गोपाळ गणेश आगरकर

जन्म १४ जुलै १८५६]   [मृत्यू १७ जून १८९५

आगरकर-वाङ्मय

खंड ३

(विविध विषय विभाग)

संपादक :

म. गं. नातू

दि. य. देशपांडे

१९८६

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

मुंबई

■

प्रकाशक :
सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ
मुंबई ४०० ०३२

■

प्रथमावृत्ती
नोव्हेंबर १९८६

■

■

मुद्रक :
मधुसूदन पांडुरंग बनहट्टी
नारायण मुद्रणालय
धनतोली, नागपूर ४४० ०१२

■

मुखपृष्ठ :
संजय घोलरकर

■

मुखपृष्ठ छपाई :
नाग मुद्रणालय
महाल, नागपूर ४४० ००२

■

मूल्य रुपये चाळीस
(तीनही खंड मिळून
किंमत रुपये शंभर)

■

प्रस्तावना

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाच्या आगरकरांचे वाङ्मय पुनर्मुद्रित करण्याच्या योजनेतील **आगरकर-वाङ्मय :** खंड २ या ग्रंथाच्या प्रकाशनाने पूर्ण होत आहे. याचा मंडळाला विशेष आनंद होत आहे. वाचक, या वाङ्मयाचे स्वागत करतील अशी आशा आहे.

मुंबई,
१ नोव्हें. १९८६

सुरेंद्र बारलिंगे
अध्यक्ष
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

संपादकीय निवेदन

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

असे वारंवार बजावून आम्हांला आश्वस्त केले. नागपूर विद्यापीठाच्या पदार्थ विज्ञानातील निवृत्त प्राध्यापक डॉ. प्र. ह. [illegible] यांना [illegible] अभिप्राय [illegible] यांनी तो आनंदाने मान्य केला आणि आपला अभिप्राय [illegible] दिला. तो आम्ही प्रस्तावनेच्या नंतर छापला आहे. या महत्त्वपूर्ण मदतीबद्दल आम्ही त्यांचे विशेष ऋणी आहोत.

आगरकर [illegible] होऊन गेलेल्या विचारवंताच्या वाङ्मयाचे संपादन करायचे म्हणजे त्यांच्या मूळ ग्रंथांची गरज तर असतेच, पण अन्यही अनेक ग्रंथांची [illegible] यांपैकी काही ग्रंथ नागपूर विद्यापीठातील मराठी विभागाचे प्रमुख डॉ. [illegible] यांनी पुरविले. [illegible] विद्यापीठातील [illegible] विभागाचे प्रमुख [illegible] आणि [illegible] विभागप्रमुख [illegible] यांनी [illegible] यांच्या मदतीने [illegible] प्रा. [illegible] आणि [illegible] यांनी [illegible]. या सर्वांनी केलेल्या साहाय्याबद्दल आम्ही ऋणी आहोत.

या ग्रंथाची मुद्रणप्रत तयार करण्याच्या कामात [illegible] अत्यंत अमूल्य मदत केली. [illegible] तयार करण्याच्या कामात श्री. [illegible] यांची मदत झाली. या सर्वांचे आम्ही आभारी आहोत.

हा ग्रंथ सुबक स्वरूपात छापून दिल्याबद्दल [illegible] श्री. मधुसूदन [illegible] तसेच [illegible] श्री. श्रीकृष्ण [illegible] यांचेही आम्ही आभारी आहोत.

शेवटी या आगरकर-वाङ्मयाचे वाचकांकडून [illegible] स्वागत होईल आणि महाराष्ट्रात ते काळजीपूर्वक अभ्यासले जावे अशी इच्छा व्यक्त करून हे निवेदन संपवितो.

१४ अंबाझरी लेआउट
नागपूर ४४० ०१०
७ ऑक्टोबर १९८६

म. गं. नातू
दि. य. देशपांडे

अनुक्रमणिका

१. हा निबंध आगरकर-वाङ्मय : खंड १ मध्ये पृ. [illegible] या पृष्ठांवर छापला आहे.

२. हा निबंध खंड १ मध्ये पृ. [illegible] या पृष्ठांवर छापला आहे.

३. हा निबंध खंड १ मध्ये पृ. [illegible] वर छापला आहे.

ग्रंथकार आगरकर

आगरकर-वाङ्मय [illegible] **डोंगरीच्या तुरुंगात आमचे १०१ दिवस** [illegible] **विकारविलसित** [illegible] **वाक्यमीमांसा आणि वाक्याचे पृथक्करण** [illegible] **विविधविषयसंग्रह** [illegible]

[illegible]

केसरीकार आगरकर

[illegible] **केसरी** [illegible] **केसरी** [illegible] **केसरी** [illegible]

[illegible], निबंधमाला आणि निबंध संग्रहावरून [illegible] झालेल्या या य. दि. फडके यांनी मात्र आगरकरांच्या केसरीतील लेखांचे महत्त्व दाखवून दिले आहे. **शोध बाळगोपाळांचा** या ग्रंथात त्यांनी लिहिले : "लोकमान्य टिळकांचे नाव 'केसरी'शी इतके निगडित झाले आहे की आज वाचणाऱ्यांना वास्तविक १८८१ साली **केसरी** निघाला तेव्हा टिळक 'केसरी'कर्ते नसून "मराठा"कार होते, व आरंभीच्या जवळजवळ सात वर्षांत टिळकांनी "केसरी"त फारच थोडे लिहिले आहे, या वस्तुस्थितीचा अनेकांना आश्चर्य करणारा साक्षात्कार होतो. आगरकरांनी 'केसरी'चे संपादकत्व पत्करले त्या वेळेपासून ते निवृत्त होईपर्यंत त्यांनी लिहिलेले "केसरी"तील बरेचसे अग्रलेख आगरकरांचेच आहेत. म्हणूनच त्या काळातील 'केसरी' हा 'आगरकरांचा केसरी' म्हणणे योग्य ठरेल."[1]

केसरी व **मराठा** ही पत्रे निघाल्यावर आगरकर, टिळक, आपटे व नामजोशी या मित्रांच्या मालकीच्या पत्रांतून निघालेली असल्यामुळे त्यांत साहजिकच त्या सर्वांच्या परस्पर विचारांचे व मतांतरांचे प्रतिबिंब दिसे असे या मंडळींतील अनियतकालापासून ते अनिश्चिततेपर्यंत सर्व प्रश्नांवर मतभेद होते आणि त्यामुळे प्रत्येकाला आपल्या मनास वाटेल तसे मत मांडण्याची मुभा नव्हती. विशेषतः सुधारणेच्या बाबतीत त्यांच्यातील मतभेद तीव्र स्वरूपाचे होते. त्यातही आगरकरांच्या ज्वलज्जहाल मतांच्या जवळजवळ सर्वच विरुद्ध होते. बहुतेकांना कल्पना अशी होती की समाजाचे मन न दुखविता त्याला हळूहळू सुधारणेचा पुरस्कार केला तरच समाज त्याचा स्वीकार करील म्हणून सावकाश पावले टाकणे योग्य होईल, अशाच सुधारणांचा पुरस्कार करणे आगरकरांना भाग पडत असे. त्यासाठी त्यांना स्वमताला फार मुरड घालावी लागे. त्यामुळे त्यांच्या मनाला फार त्रास पडत असे. यातना होत असत तरीही सात वर्षे त्यांनी मोठ्या निष्ठेने **केसरीचा** प्रतिपाळ केला.

१८८१ ते १८८७ या काळात **केसरीला** अनेक आपत्तींना तोंड द्यावे लागले तरीही खचून न जाता या जगन्नाथाच्या रथाची वाटचाल चालूच राहिली. **केसरीवर** पहिला आघात, नव्हे वज्राघातच, झाला तो **केसरीचे** प्रधान संस्थापक व देशभक्तांच्या अनेक चळवळींचे प्रणेते विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या १७-३-८२ रोजी झालेल्या अकाली निधनाचा. त्यांच्या मृत्यूने एका दृष्टीने न्यू इंग्लिश स्कूल व केसरी-मराठा ही शैशवावस्थेत पोरकी झाली. पण या धक्क्यातून ही ध्येयासक्त आणि निष्ठावान मंडळी लौकरच सावरली. शास्त्रीबोवां-

---

१. य. दि. फडके, **शोध बाळगोपाळांचा** (१९७७), पृ. १७-१९.

[illegible]
लिनकी स्पष्ट करील.' (पृ. ४५१-५२)

[illegible]
व व्यवस्थितपणे चालू ठेवली.

[illegible]

२ [illegible]

ही नाही गोष्ट आम्हाला अजमास नाही याबाबतीत या विषयासंबंधीत आम्ही गप्प बसणारच नाही' मात्र धर्माच्या नावाखाली समाजात ज्या अनेक हास्यास्पद, दुष्ट व हानिकारक चालीरीती प्रचलित होत्या त्यांचा समाचार आगरकर आवर्जून घेत असत. त्याबद्दल तक्रार करणाऱ्या वाचकास उद्देशून ३०–४–१८८३ च्या अंकात ते स्पष्टपणे सांगतात, 'ज्ञान मर्मांना उद्देशून करून लोकांची मने दुखविण्याचा किंवा त्यांचा इरादा नाही. तथापि व्यवहारावर लिहिणे आपले कर्तव्य आम्हास वाटते, म्हणून जेव्हा एखादी चाल निरर्थक व ग्राम्य असून तिला धर्माशी अज्ञानाने उगाच संबंध जोडलेला असतो, तेव्हा त्यावर भिन्न वाटेल काढण्यास तो कोणीही मागेपुढे पाहणार नाही. मग कोणत्यातरी धर्मावर लिहावयास आपला नेहमी हरकत नाही. गर्भाधानासारख्या ग्रस्त, निरर्थक, ग्राम्य व आपल्या हातातली चाल जर आम्हास मान्य नाही तर बालविवाह वगैरे फार चाली कशा सुधारणार? ' गोविंदराव आपली भूमिका स्पष्ट करताना ६–३–१८८३ च्या अंकात ते म्हणतात, 'वाचकांना खूष राखण्यासाठी त्यांना अप्रिय अशा विषयावर आम्ही लिहिणार नाही असे नाही. कोणत्याही विषयावरील खरेखोटे विचार लोकांपुढे ठेवणे हे आमचे काम आहे.'

बालविवाह, पुनर्विवाहबंदी, मांसाहार, मद्यपान, वेश्यागमन इत्यादींचा निषेध सर्वच सहकाऱ्यांना मान्य होता. त्यामुळे त्यांचा समाचार आगरकर मनमोकळेपणाने घेऊ शकत असत. परंतु बालविवाहास कायद्याने बंदी करावी की नाही व स्त्रियांना इंग्रजी व संस्कृत शिक्षण द्यावे यासंबंधीत आगरकर आणि त्यांचे सहकारी यांच्यातील मतभेद तीव्र स्वरूपात होते. ते पुढे इतके वाढले की त्यासंबंधी नाराज करणे, माघार घेणे आगरकरांना अशक्य झाले, आणि अखेरीस २५–१०–१८८७ रोजी त्यांना केसरी सोडावा लागला.

बालविवाहास कायद्याने बंदी करावी की नाही हा वाद १८८४ साली पेटला, व तो लवकरच विकोपाला गेला. त्यामुळे स्वतः संपादक असूनही आगरकरांना 'वादे वादे जायते तत्त्वबोधः' हा लेख स्वतःच्या नावानिशी प्रसिद्ध करावा लागला. त्याचे स्पष्टीकरण करताना २६–१२–१८८४ च्या अंकात ते लिहितात, 'नाव घालून लेख छापण्यात काही मानवर्गा आहे असे आगरकरास बिलकूल वाटत नाही. पण बालविवाहाच्या निषेधसाधनाविषयी त्यांचे आणि त्यांच्या मित्रांचे विचार जुळत नसल्यामुळे त्यांना या मार्गाचे अवलंबन करणे भाग आहे. माझ्या जिवलग मित्रांनी आम्ही आरंभिलेल्या समाईक उद्योगाची जबाबदारी प्रत्येकाकडे थोडीथोडी वाटून देण्याचा ठराव करून माझ्या माथ्यावर

[illegible] त्यामुळे [illegible] या प्रश्नावर [illegible] [illegible] अभिप्राय [illegible] [illegible] असेल [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] आम्हा [illegible] आहे'

स्त्रीशिक्षणाच्या [illegible] आगरकरांनी [illegible] प्रयत्न [illegible], पण [illegible] १८८७ मध्ये आगरकर [illegible] आगरकरांनी केसरी [illegible] १८८७ [illegible] केसरी [illegible] [illegible] 'कॉमन [illegible] विषयावर [illegible] [illegible] आगरकरांनी [illegible] 'विचार [illegible]' म्हणून प्रसिद्ध [illegible] अशा प्रकारच्या [illegible] आगरकरांचा [illegible] [illegible] असत [illegible] [illegible] केसरीला [illegible] [illegible] समाजात [illegible] [illegible] यांविषयींचा आपले [illegible] आगरकरांच्या [illegible] त्यावरील [illegible] [illegible], [illegible] केसरीतही [illegible] [illegible] आपण [illegible] [illegible] १-११-१८८७ च्या केसरीत आगरकर [illegible] 'आपला [illegible]' [illegible] [illegible] आपली सर्वांत [illegible] [illegible] आघात [illegible] आपण [illegible] [illegible] [illegible] आपण [illegible] आपण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निरंकार आपण [illegible] प्रकट [illegible] आपणास इतकेच फळ मिळाले की आपले वर्तन [illegible] आपणावरील सर्वांचा विश्वास उडाला आहे व आपण जनानिंदेस व उपहासास पात्र झाले आहात! [illegible] हिंदूंची व त्यांच्या धर्माची [illegible] आपल्या मनातल्या प्रेरणा

[illegible]

[illegible] पुनरुक्ती करण्याची जरूरी नाही.

केसरीतील निवडक निबंध

[illegible]

* केसरीतील निवडक निबंध, पुस्तक [illegible]

[illegible] आहे, व प्रत्येक [illegible] निवडक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उपयोग [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे.'

[illegible] भाग प्रसिद्ध झा[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] आगरकरांना [illegible] [illegible]. म्हणून पु. [illegible] (१८८८) [illegible] निवडक निबंधाचा दुसरा भाग प्रसिद्ध केला. [illegible] प्रस्तावनेत [illegible] लिहितात [illegible] [illegible] [illegible] आहे व [illegible] किंमतीत प्रत्येक [illegible] [illegible] मिळत आहे. याबद्दल अभिप्राय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथापि त्याअर्थी 'निवडक निबंध' या [illegible] भागाला [illegible] [illegible] आहे. [illegible] दोन्ही [illegible] अर्थी [illegible] दिसत आहेत, त्याअर्थी [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] आहे. व [illegible] [illegible] निबंधसंग्रह [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दिसते व [illegible] अधिक [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समाधान [illegible] [illegible] दिसत नाही.'

या दोन पुस्तकांत मिळून [illegible] ? निबंध आहेत. केसरीपत्रात त्यावेळी आगरकरांच्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असत, आणि त्या सर्वांस काही निबंध 'निवडक निबंधां'त समाविष्ट [illegible] [illegible] स्वाभाविक आहे परंतु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असल्यामुळे त्यांचेही आगरकरांच [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] झालेले नाही म्हणून त्यांचे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निबंध [illegible] [illegible] [illegible] आहे, म्हणजे '[illegible]', ज्ञान, कवि, काव्य, [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible], त्यांचा समावेश **विविध-विषयसंग्रह** या [illegible] निवडक निबंधांच्या [illegible] आगरकरांनीच केला आहे. **विविधविषयसंग्रहाच्या** प्रस्तावनेत ते लिहितात. '[illegible] [illegible] **याच लेखकाने केसरी पत्रात लिहिलेल्या**[4] अनेक निबंधांपैकी चार

४. जाड टाइप संपादकाचा.

[illegible] म्हणणे असमंजस आहे.

[illegible] या निबंधाने केला आहे.

[illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] स्थितिप्रिय [illegible] आपल्याला [illegible] आपण

निमूटपणे सहन करीत असताना अशा रीतीने सामाजिक मन तयार होते की ती गुलामी मुळी आपल्या पूर्ण अंगवळणी पडते, आणि तिच्यातून बाहेर पडले पाहिजे हा विचारही आपल्या मनाला शिवत नाही. अशा प्रकारच्या अवनतीने ग्रासलेला समाज किती शोचनीय अवस्थेप्रत जाऊ शकतो हे पाहण्यास आपल्या देशाबाहेर जाण्याची गरज नाही. शेकडो वर्षे गुलामीत राहिलेला आपला देश याचे ज्वलंत उदाहरण आहे.

या सर्व दुरवस्थेवर उपाय म्हणजे ज्ञानप्राप्ती. आगरकर म्हणतात की आपल्याला माणसासारखे जगायचे असेल तर प्रथम मानसिक श्रमाचे महत्त्व आपल्या मनावर आपण बिंबवून घेतले पाहिजे. आपल्या मानसिक शक्तींची वाढ आज या ज्ञानप्राप्तीवर अवलंबून आहे. त्यासाठी ज्ञानाची मनःपूर्वक आराधना करणे हे आपल्या जीवनाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. त्याकरिता ज्ञानप्राप्तीची साधने, त्यांच्या मर्यादा व त्यांची श्रेष्ठकनिष्ठताही लक्षात घेतली पाहिजे.

गुरुमुख, वाचन, विचार, अवलोकन व वाद इत्यादि ज्ञानसंपादनाची अनेक साधने आहेत. परंतु यांपैकी गुरुमुख, अवलोकन व वाद या तिन्ही साधनांचे सामर्थ्य अतिशय मर्यादित आहे. त्यांच्या तुलनेने वाचन आणि विचार यांचे सामर्थ्य मोठे आहे असे आगरकर दाखवून देतात. इंद्रियद्वारा प्राप्त झालेल्या अनुभवावरून कार्यकारणादिकांचा जो निश्चय त्यास विचार असे म्हणतात. हा निश्चय करण्याचे सामर्थ्य इतर साधनांपेक्षा वाचनाने अधिक प्राप्त होते. विचारांना ग्रथित करणे म्हणजे त्यास ज्ञानरूप देऊन अमरत्व आणण्यासारखे आहे (३४४). ग्रंथांना स्थलकालादि गोष्टींच्याही मर्यादा नसतात, कारण ते आपण कोठेही आणि केव्हाही वाचू शकतो. समग्र ग्रंथातील ज्ञानालाही मर्यादा नसतात. आपल्या पूर्णपणे अधीन असे हे साधन आहे. त्यामुळे वाचन हे ज्ञानप्राप्तीचे सर्वश्रेष्ठ साधन ठरते. वाचनाचे व्यसन जेवढे वाढेल तेवढे कल्याणकारकच होते. मनुष्याला ते दुर्व्यसनापासून दूर नेते. त्यापासून मिळणारे सुख आपल्या शरीराची किंवा मनाची हानी करीत नाही. उलट मनुष्याला उत्कट व अक्षय आनंदाचा लाभ करून देते.

मनुष्याची सारी धडपड सुखप्राप्तीकरिता असते. ज्ञानप्राप्तीने शारीरिक, सामाजिक व शुद्ध मानसिक या तिन्ही प्रकारच्या सुखांची प्राप्ती होते. रानटी लोकांचे अतिशय कष्टमय जीवन माणसाने ज्ञानाच्या योगाने किती सुसह्य, समृद्ध व सुखी केले आहे! शारीरिक सुखाप्रमाणे सामाजिक सुखाच्याही बाबतीत ज्ञानाने अशीच वृद्धी केली आहे, तसेच मानसिक सुखानेही खूपच आघाडी मारली

[illegible]

[illegible] सोडणारे आहे.

[illegible]

[illegible] आगरकर [illegible]

दोषासंबंधी अनवस्थित सर्वसामान्य वस्तूंचा यथार्थ निर्णय करावा लागतो. मानवी स्वभावाची पारख करण्याचे सामर्थ्य या दोहोंतही आहे. पण शास्त्रीय ज्ञानाचे पांडित्य व कल्पकता असल्यामुळे ते यथोचित समाधान होऊ शकत नाही. त्यासाठी ते अनकृत्रिमवक्तृत्वाचाच अवलंब करावा लागतो. काव्याच्या अंगी हे सामर्थ्य आहे, म्हणून हा काव्याचा प्रधान गुण आहे.

शास्त्राच्या वाढीने काव्याची पीछेहाट होते काय या प्रश्नाचे आगरकरांनी केलेले विवेचन त्यांची स्वतंत्र व मार्मिक दृष्टी दर्शविणारे आहे. ज्ञानप्रसार होऊ लागला की कविकल्पनांस माघार घेऊ लागते हा मिल्टनसारख्यांचा अभिप्राय आगरकरांना मान्य नव्हता. त्यांच्या मते 'काव्यास अर्वाचीन काळी जे ओहोट आल्यासारखे दिसते त्याचे कारण अर्वाचीन ज्ञानप्रसार नव्हे, तर अर्वाचीन ज्ञानप्रसारामुळे काव्यरचना करण्याजोगे जे नवीन विषय उत्पन्न झाले आहेत त्याचा उपयोग काव्यरचनेत न करता अर्वाचीन कवी प्राचीन कवींच्या काव्यविषयावर फिरून फिरून लिहितात व त्यांच्या भाषेचे अनुकरण करतात हे आहे' (३४१). ज्या काही शास्त्रीय ज्ञानाने आज तत्त्ववेत्त्यांस आनंद होत आहे, ते सर्व लोकांना आनंददायी होण्यासाठी ते ज्ञान आत्मसात करून प्रतिभाबळाने सुस्पष्ट करण्यास आवश्यक तो अभ्यास व श्रम कवींस घ्यावे लागतील. लॉर्ड टेनिसन याचे 'प्रिन्सेस' नामक काव्य याचे उदाहरण म्हणून आगरकर देतात.

करुणरसप्रधान काव्यापासून वाचकाला आनंद होण्याचे कारण प्रत्यक्ष दुःख भोगणे आणि त्या दुःखाचे केवळ वाचन किंवा श्रवण करणे यांत महदंतर आहे हे आहे असे सांगून आगरकर म्हणतात, प्रत्यक्षानुभवाची तीव्रता वाचनात किंवा श्रवणात कधीही येऊ शकणार नाही. यात जरी शोकान्त काव्यापासून आनंद होत असला तरी त्यातील दुःखाने वृत्तीला शिथिलता येते म्हणूनच अप्रबुद्ध लोकांना सुखान्त काव्येच आवडतात.

काव्यनिर्मिती करताना कवीस त्याच्या लागणाऱ्या सामर्थ्यासंबंधी आगरकर म्हणतात, प्रत्यक्ष दुःख भोगणाऱ्या व्यक्तीस ज्या भावना होत असतात त्या आपणासच होत आहेत अशी भावना निर्माण होण्यासाठी कवी त्याचे मनन चिंतन करीत असतो. 'निरंतराने प्रत्यक्ष सुखदुःखांच्या नाटकाचे पूर्ण प्रतिबिंब आपल्यावर उठवून घेणे यासच भाव तादात्म्य म्हणतात किंवा एकतानता' (३४८). हे सामर्थ्य प्राप्त होते तेव्हा कवीस जो आनंद होतो तो तत्त्वशोधकास होणाऱ्या आनंदासारखा असतो. कवीप्रमाणे वाचकाचे किंवा प्रेक्षकाचे काव्यविषयाशी तादात्म्य झाले म्हणजे त्यालाही या आनंदाचा लाभ होतो.

केसरीच्या शेवटी आगरकर यांनी 'सामान्यधारी' पत्राईत वकृत्या की उपमा दिली आहे. तिची फार करतांना केलेल्या वर्णनात आगरकरांच्या अशी असलेल्या असामान्य रचनाशैलीत मनोहर दर्शन घडते.

डोंगरीच्या तुरुंगात आमचे १०१ दिवस

आगरकरांचे प्रसिद्ध झालेले हे पहिले पुस्तक आणि मराठीत तुरुंगाच्या जीवनावर लिहिलेलेही हे पहिलेच पुस्तक. १७ जुलै १८८२ ते २६ ऑक्टोबर १८८२ या काळात डोंगरीच्या तुरुंगात शिक्षा भोगत असताना आगरकरांनी हे पुस्तक लिहिले. साहजिकच स्वाभाविकच त्यांच्या मनावर अनेकविध ठसे उमटणे होते. शिवाय आणीन दरम्यान यासंबंधी त्यांचा पहिला तुरुंगातील अधिकाऱ्यांनी अधिकार गाजवला होता. परंतु या पुस्तकात त्याबद्दल त्यांचा मागमूसही दिसत नाही. उलट कटुता, किंवा त्यांच्या मनात आकस नाही. प्रतिकूल परिस्थितीत लिहिलेल्या लहान आकाराच्या ८० पृष्ठांच्या या छोटेखानी पुस्तकात त्यांनी व्यक्त केलेल्या विचारांची विविधता, सखोलता, अर्थपूर्णता, प्रांजळ, प्रसन्न विनोदी आत्मनिवेदन हे पाहून मन थक्क होते.

आगरकरांच्या या पुस्तकाची जाहिरात केसरीच्या २१-११-१८८२ च्या अंकातील 'ग्रंथप्रकाशन' सूचना त पुढीलप्रमाणे दिली होती: 'बऱ्याच मार्गाने दिवस ध्यानात वर्णन करण्याचा अनुभव लाभ गरज व समजून लोकांस सहसा प्राप्त होत नाही. त्यामुळे तेथील स्थितीविषयी ते अगदीच अनभ्यस्त असतात. हे बरोबर न राहण्याकरता त्यांच्या प्रबोधनार्थ स्वानुभवाच्या आधाराने मी एक निबंधात्मक पुस्तक लिहिले आहे. ते वरच्या पूर्वीच्या आठवड्यात छापून तयार होईल. जास्तीत जास्त त्यांना ते पाहावयाचे असल्यास त्यांनी आगाऊ नावे पाठविल्यास त्यानंतर या सर्व प्रत्यक्ष किंवा पोस्टाने पाठविल्यास प्रती त्यांना कळविल्या जातील — गोपाळ गणेश आगरकर, एम्. ए., केसरीकर्ते'.

ज्या प्रकरणामुळे आगरकर व टिळक यांना तुरुंगवास भोगावा लागला ते प्रकरण 'कोल्हापूर प्रकरण' म्हणून प्रसिद्ध आहे. लॉर्ड डलहौसीच्या नंतरच्या जी संस्थाने वाचली त्यांपैकी बऱ्याच संस्थानांच्या अधिपतींशिवाय दरबार सरकारकडून दिवाण किंवा कारभारी नेमले जात असत. त्यांपैकी कित्येक दिवाण पार्टीशी असलेल्या ब्रिटिश सत्तेच्या जोरावर संस्थानिकांवरच मालकी गाजवीत. कोल्हापूर संस्थानात जून १८७७ मध्ये रा. ब. माधवराव बर्वे या गृहस्थाची कारभारी म्हणून नेमणूक झाली होती. त्यानंतर पाचच महिन्यात कोल्हापूरचे

[illegible] १८८१ च्या केसरीत म्हणतात : [illegible]

[illegible] केसरी व मराठा [illegible] महिने चालू होता.

[illegible]

[illegible] इयाची रवानगी तुरुंगात झाली.

[illegible]

[illegible] डोंगरीच्या तुरुंगात आमचे १०१ दिवस या पुस्तकाची पार्श्व-भूमी. आता मूळ पुस्तकाकडे वळू.

पुस्तकाच्या मथळ्यांतील 'आमचे' या शब्दानें आगरकरांच्या विरुद्ध-पक्षांतील प्रगाढ स्नेहभाव सूचित होतो. त्यामुळे विरुद्धबाजूवर प्रहार आपले दिसत कसे गेले हे समजण्याला पुस्तकाचा हेतु असला असे वाचकाला वाटणे स्वाभाविक आहे. दोन महापुरुषांची व्यक्तिमत्त्वें आता आपल्यापुढे उभी करून मनाशी या अगत्याने आपण पुस्तक हातीं घेतो. कारण थोर पुरुषांच्या मनाशी तात्त्विक सर्वसामान्य माणसाला कुतूहल असतेच. पण प्रत्यक्ष आपल्या लक्षात येते की दोघांमधला मतभेद आणि जीवन समजत असलेले आत्मवृत्तपर असलेली अशी देशनिष्ठेमुळे आगरकरांची स्वभावाची समाजा-भिमुख होतें.

समाज सुधारणेच्या प्रश्नांवरच्या या दोन पुरुषांच्या मनांतील आणि मतांतील विरोधाला पुराणमताच्या निमित्तानें हा विरोध तेथे मिळाला त्याचा उपयोग त्यांनी वैयक्तिक, पोटकिंबहुना वादाच्या विचारांत न घालतां देशहिताच्या अनेकविध उपायांशी चर्चा करण्यासाठी, अनेकदा त्यांनी मतभेदाचा उपयोग निश्चयाने करून त्यांतील गुणदोष न्याहाळण्यास, व पूर्वीच्या कार्याचे मूल्यमापन करून नवी चर्चा करण्याची अशीच संधी त्यांना देऊन टाकिली होती. विचाराचे अस्तित्वात असतांना त्यांच्या मनांत नेहमी आणि आजही त्यांचे एकाच दृष्टीने दोघांमधील मतभेद वरवर उफाळून येत, पुस्तकात वाचण्यासारखी कठोरता दिसते पण दोघांतील गौरवाच्या समान सूत्राचे आकर्षण त्यांच्यातील अंतरिक स्नेहास बळ पुरवीत असे.

आपल्याला आलेल्या शिक्षेनंतर कारणाभावामुळे आगरकरांनी तरुणपणात कष्ट असून त्यागानें त्यांनी स्वार्थनिरपेक्ष वृत्ता दिसते. नंतरच हीच शिक्षा नवीनांशी व अन्यायाशी वागत होती. पण आगरकर म्हणतात की 'न्यायाधीश आणि पंच आपल्या फैसल पुराव्याच्या आधारानें करतात. त्याकालचे पैसल त्यांच्या मना-विकाराप्रमाणे चालतात. पुढे मर्जीप्रमाणे उदाहरण देऊन ते 'सत्यमेव जयते' या सिद्धान्ताचा अर्थ उलगडून दाखवितात. ते म्हणतात '' सत्यमेव जयते ' हा पूर्वापार चालत आलेला जो सिद्धान्त आहे त्याची पूर्णता होण्यास बराच काळ लागतो. कारण सत्यास म्हणजे काही नैसर्गिक सामर्थ्य आहे, असे नाही. असे असते तर त्याला तत्काळ यश येते. कधी ना कधी तरी त्याला यश येतें याचें कारण इतकेंच आहे की सत्यावलंबन हें बहुतेकांस फायदेशीर आहे या बहुतेकांच्या ज्याबद्दल प्राबल्य होते, त्याबद्दल सत्याचा विजय होतो. उलट पक्ष प्रबल असतो तोंपर्यंत सत्य दडपून राहतें. (३०)

[illegible]

[illegible] कारण होतात' (१२, १३).

[illegible]

[illegible] आवश्यक आहे.

[illegible] *Prison Ethics* (कारागृह नीति) [illegible] (इंग्रजी प्रस्तुत [illegible]) [illegible] आगरकरांनी [illegible] आहे.

[illegible] आगरकरांनी [illegible] सरकार आणि प्रजा [illegible] सरकार [illegible] आणि प्रजा [illegible] (३१–३२).

[illegible] आगरकर [illegible] आणि [illegible]
'आम्हा [illegible] —

[illegible]

[illegible]

असे मानणारे पुत्र निपजोत !'

विकारविलसित अथवा शेक्सपीअरकृत हॅम्लेट नाटकाचे भाषांतर

विकारविलसित [illegible]

[illegible] महिन्यात, ते पूर्ण केले.

[illegible]

(१) [illegible] राजपुत्र'.

(२) [illegible]

[illegible] झाले.

[illegible]

विकारविलसित [illegible]

[illegible]

असल्या [illegible] मानसिक [illegible] आहे असे म्हणणाऱ्या [illegible]

[illegible]

त्यामुळे [illegible] स्वाभिमान, [illegible]

[illegible] आणि [illegible] राणीच्या कारकीर्दीत आपल्या [illegible] धर्मविणाऱ्या [illegible] राणीच्या [illegible] त्यांनी स्पेनच्या 'अजिंक्य' आरमाराचा [illegible] नवले होते. [illegible] जहाजे [illegible] पृथ्वीप्रदक्षिणा करण्याला [illegible] व उत्तेजन दिले जात होते. [illegible] इंडिया [illegible] काढली गेली

[illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] निर्माण [illegible]

[illegible] म्हणजे [illegible]

[illegible]

[illegible] मन [illegible] मोठविनाम.

[illegible] नाही, (६०–६१).

[illegible] आणि [illegible] कल्पना [illegible] होऊन तो भन्हाट वळत राहतो.

आगरकरांच्या मते चंद्रसेनाच्या स्वभावचित्रणात [illegible] अर्थात [illegible] आणि [illegible] अतिशय उत्तम, विद्वान [illegible] आकर्षणारा लोहचुंबक —'.

चंद्रसेनाच्या [illegible] विवाह झाला या घटनेने धापाला खून केल्याचा निर्णायक पुरावा हाती आल्यावर [illegible]. याबाबती या प्रकरणातील काही मते उद्धृत करून आगरकर आपले मत मांडतात. ते म्हणतात 'मला असे वाटते की चंद्रसेन याला [illegible] शिक्षण मिळाले असल्यामुळे [illegible] स्वभावामुळे [illegible] परिणाम [illegible], याचा विचार करण्याची [illegible] असल्यामुळे [illegible] काम अगदी निकरावर येऊन ठेपल्याशिवाय [illegible] त्याच्या [illegible] बापाला अतिशय [illegible] त्याच्या हातून [illegible] नाही.' [illegible] असता त्याचा खून केल्याचा [illegible] चंद्रसेनाच्या [illegible] नीतिमत्व आणि राजा या दोघांनी [illegible], तेव्हा त्याने [illegible] आणि [illegible] प्रसंगी नाटकाच्या [illegible] त्याचा शेवट करविला. यात [illegible] सविधानचतनाचातुर्य दिसते, [illegible] निरनिराळ्या मनुष्यस्वभावांचे [illegible] सूक्ष्म आणि यथार्थ ज्ञान होते हेही दिसून येते' ([illegible])

नाटकातील इतर पात्रे चंद्रसेनाच्या व्यक्तिमत्त्वाला उठाव देणारी आहेत. मुळात नसलेली [illegible] आणि मल्लिका ही पात्रे तर त्याला [illegible] म्हणूनच शेक्सपिअरने निर्माण केली आहेत असे आगरकर म्हणतात. ही [illegible] पात्रे चंद्रसेनाच्या मानाने फारच दुबळी आहेत. आईच्या वर्तनाने चंद्रसेनाला [illegible] धक्का बसला असून सबंध स्त्रीजातीसंबंधी त्याचे मन कलुषित झाले आहे. त्यामुळे

[illegible] प्रसंग [illegible] आणि [illegible] चंद्रसेनाला [illegible] आगरकरांच्या [illegible] (६६) आगरकरांचे चंद्रसेनाविषयीचे [illegible] आहे. [illegible]

पहिल्या [illegible] आगरकरांनी चंद्रसेनाला [illegible] उदारता आणि निष्कपटता ही [illegible] आणखी [illegible] निर्मळ असलेली एक [illegible] चंद्रसेनाच्या [illegible] प्रेम [illegible] आणि [illegible] पण तिचे [illegible] आणि [illegible] चंद्रसेनाला [illegible] विश्वास [illegible] विश्वास असणे स्वाभाविकच होते. त्यामुळे [illegible] चंद्रसेन [illegible] पण या [illegible] चंद्रसेनाबद्दल प्रेम कायम होते [illegible] मृत्यूचे अपार दुःख [illegible] व्यक्त होते [illegible] दारुण निराशा आणि त्याच्या [illegible] प्रेमविव्हल मनही व्यक्त होते. अशा शोचनीय अवस्थेतच तिचा करुण अंत होतो. [illegible] अशा अतिप्रेमळ, हळव्या, निष्पाप व मुग्ध किशोरीच्या करुण अंताने आगरकरांना हलवून सोडले असले पाहिजे. त्यामुळे आगरकरांचे तिच्याविषयीचे उद्गार अनाकलनीय वाटतात.

[illegible]

[illegible] स्वागतच केले आहे.

[illegible]

[illegible]

[illegible] होणार आहे.'

[illegible]

[illegible]

वाक्यमीमांसा आणि वाक्यांचे पृथक्करण

वाक्यमीमांसा आणि वाक्यांचे पृथक्करण (१८८८) [illegible] वाक्यपृथक्करण [illegible] आणि [illegible] **मराठी भाषेचे नवीन व्याकरण** (१८६३) [illegible] आणि [illegible] आहे [illegible] नवलकर यांना *The Analysis*

[illegible] म्हणणे वावगे होणार नाही.

[illegible], आणि [illegible] शास्त्रीय मराठी व्याकरण [illegible] मराठी [illegible]

[illegible] मराठी व्याकरणाचा [illegible] भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, [illegible]

शास्त्रीय मराठी व्याकरण, संपादक [illegible] (पुणे, १९७०), पृ. ७०६.

[illegible]

या शेल घटकास करता येईल.

[illegible]

[illegible]

[illegible] आणि [illegible] आहे [illegible] संपूर्ण [illegible]. आणि [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] 'It dawned' किंवा 'It rains' [illegible] पाहिजे [illegible] अगदी पाहिजे [illegible] उघड आहे.

[illegible] शब्द [illegible] subject [illegible] subject [illegible] 'Rama kills Ravana' किंवा 'Rama killed Ravana' [illegible] Rama हा शब्द [illegible] आहे, [illegible] आणि [illegible] Rama [illegible] 'राम' हा शब्द [illegible] आहे आणि [illegible] परंतु Rama killed

[illegible] नाहीं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असे, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्रियापद [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] क्रियापदाचा [illegible] नाहीं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे आणि [illegible] [illegible] [illegible] आहे, आणि [illegible] क्रियापद [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं आणि [illegible] [illegible] [illegible] आहे, आणि म्हणून [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रथमस्त असत आणि [illegible] [illegible] [illegible] असता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कर्म असतें असें [illegible] म्हणावें लागतें, किंवा त्या [illegible] [illegible] [illegible] असें म्हणावें लागतें. पण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे.

या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विचार या प्रकरणांत या सर्व विषयाचा [illegible] आणि [illegible] विचार केला आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असत तो प्रथमान्त असून [illegible] [illegible] असतें हा जो [illegible] व दुसरी वाक्य-मीमांसेचा आद्य नियम तो सर्व मराठी वाक्यास [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं. वाक्यमीमांसेचा [illegible] नियम असा आहे कीं ज्या [illegible] विधान असतें तो 'उद्देश्य' होय. 'उद्देश्या'ची विभक्ती असकत असली पाहिजे असा आग्रह वाक्यमीमांसक धरू शकत नाहीं. इतर्की व [illegible] [illegible] [illegible] 'उद्देश्य' बहुधा प्रथमा विभक्तींत असतें हें ठीक आहे, पण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] म्हणून भलताच शब्द प्रथमा विभक्तींत आहे [illegible] [illegible] [illegible] क्रियापदाचें 'उद्देश्य' करावयाचा नीं काय? [illegible] असें करणें उपयोगी नाहीं, वाक्याच्या अर्थावरून ज्या शब्दाविषयीं विधान केलें आहे असें स्पष्ट

[illegible] (२२७).

[illegible] (२३८-३९).

[illegible] दिली आहेत.

आगरकरांचे पुस्तक प्रसिद्ध होऊन आज जवळ जवळ ऐंशी वर्षे लोटली आहेत. या काळात ज्ञानाच्या सर्वच शाखांत पाश्चात्य जगात विलक्षण वाढ झाली आहे. [illegible] क्रांतिकारक बदल घडून आले आहेत आणि त्यांनी पूर्णपणे नवीन शास्त्रेही निर्माण झाली आहेत. [illegible] आपल्या अभ्यासाला [illegible] झाला असून त्याचे [illegible] झाले आहे. भाषेचा शास्त्रीय अभ्यास करणारे भाषाविज्ञान (Linguistics) नावाचे एक स्वतंत्र नवीन शास्त्र निर्माण झाले असून त्यात ध्वनिविचार (Phonology), रूपविचार (Morphology), वाक्यविचार (Syntax), आणि अर्थमीमांसा (Semantics) या शाखांतून स्वतंत्र अभ्यास होत आहे. [illegible] अनेक संप्रदाय निर्माण झाले असून त्यांच्या [illegible] आणि [illegible] विषयाच्या मर्यादा आणि त्यांचे परस्परसंबंध [illegible] भाषाविज्ञानात [illegible] 'व्याकरण' (Grammar) हा शब्द [illegible] काही भाषावैज्ञानिक हा शब्द [illegible] अर्थाने वापरतात [illegible] व्याकरणात [illegible] सामान्यपणे हा शब्द [illegible] संकुचित अर्थाने वापरण्यात येतो. या संकुचित अर्थी व्याकरण म्हणजे वाक्यविचार (Syntax) [illegible] रूपविचार [illegible], पण अर्थविचार [illegible]

पाश्चात्य [illegible] मराठीतही [illegible] भाषावैज्ञानिक [illegible] व्याकरणाची पुस्तके प्रकाशित होऊ लागली आहेत. या नवीन [illegible] व्याकरणाच्या [illegible] मराठी व्याकरण लिहिण्याच्या [illegible] टीकात्मक लिखाणही [illegible] आहे. [illegible] प्रा. [illegible] श्री. अर्जुनवाडकर यांनी [illegible] आगरकरांच्या वाक्यपृथक्करणाला [illegible] [illegible] या आक्षेपाचा थोडा विचार [illegible] असे वाटते.

'मराठी व्याकरणाची वाटचाल' या आपल्या [illegible] प्रा. अर्जुनवाडकर लिहितात : '[illegible] वाक्यपृथक्करण हा विषय [illegible] आणि [illegible] आगरकरांसारख्या [illegible] या शास्त्राची [illegible] यामुळे [illegible] मराठी वाक्याला [illegible] करण्यासाठी आगरकरांना पुष्कळच खटपट लटपट करावी लागली आहे. [illegible] हा विषय व्या-

[illegible] आणि [illegible] या [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] शास्त्रास आणून कशी चालेल ?"९

[illegible] हा विषय [illegible] [illegible] (semantics), [illegible] [illegible] [illegible] हे उघड आहे.

[illegible] आणि अर्थविचार [illegible]

८. किता, पृ. २०४–५.

९. [illegible], पृ. [illegible]

महत्त्व आहे. त्या प्रयोग शास्त्रांचा अभ्यास करताना [illegible] भाषेचा [illegible] न करता केवळ [illegible] शास्त्रांच्या अभ्यासाचा [illegible] असतो विशेषतः [illegible] आणि अर्थमीमांसा [illegible] असतो, या [illegible] त्यांचे [illegible] अनेक भाषावैज्ञानि- क व्याकरण म्हणजे [illegible] मानतात आणि [illegible] अभ्यासात [illegible] उदा. प्रसिद्ध भाषावैज्ञानिक [illegible] आणि त्यांचे अनुयायी [illegible] आणि [illegible] वाक्यमीमांसा म्हणजे वाक्याच्या [illegible] विषय अ- र्थमीमांसेचा [illegible] आहे आणि व्याकरण व अर्थमीमांसा [illegible] अभ्यास [illegible] आणि त्याचा अभ्यास [illegible] पण [illegible] अभ्यासाची [illegible] (Discovery procedure [illegible]) [illegible] व्याकरण [illegible] अभ्यास [illegible] आणि [illegible] आहे, आणि [illegible] आहे [illegible] acceptable [illegible] आहे [illegible] (उदाहरण [illegible]) [illegible] आणि अर्थमीमांसा [illegible] प्रसिद्ध उदाहरण [illegible] भाषावैज्ञानिकांनी [illegible] भाषावैज्ञानिकांत [illegible] आहे [illegible] Transformational Grammar [illegible] आहे.

या पुस्तकात आगरकरांच्या प्रतिभेचा आणखी [illegible] दिसून येतो. वास्तविक व्याकरण हा काही त्यांच्या अभ्यासाचा प्रमुख विषय नव्हता परंतु प्रसंगोपात्त ज्या विषयाला त्यांनी हात घातला त्यात [illegible]

[illegible] स्थान मिळाले आहे हे उगाच नव्हे

विविधविषयसंग्रह

[illegible]

[illegible]

[illegible] शब्दांत पुढे देत आहोत.

विविधविषयसंग्रह

[illegible] काही [illegible] करून [illegible] आणण्यासाठी [illegible] सुधारकाचा जन्म [illegible] आहे [illegible] यावर आगरकरांचा भर होता.

[illegible] माहिती व मनोरंजन [illegible] पुढे ठेवून या सदरातील निबंधांची निवड केलेली आहे. [illegible] आगरकरांनी [illegible] पण ही [illegible] माहिती [illegible] सामान्य [illegible] असा, व विशेषतः वैज्ञानिक [illegible] असा. [illegible] निबंधांमध्ये भर दिलेला दिसतो.

' [illegible] सूर्यमालेतील [illegible] माहिती ([illegible] आकार, [illegible] प्रकाशकाल, [illegible] वगैरे) [illegible] आहे.

' दुर्बिणीतून [illegible] ग्रह [illegible] व [illegible] गती [illegible] माहिती मिळते [illegible] आहे [illegible] दिलेली आहे.

[illegible] ग्रह, मंगळ वगैरे [illegible] माहिती, वैयक्तिक [illegible] त्याचा मंगळ किंवा अमंगळ परिणाम [illegible] या समजुतीला शास्त्रीय आधार नाही, [illegible] असलेल्या [illegible] समजुतीवर आगरकरांनी [illegible] डॉ. [illegible] (आगरकर-वाङ्मय भाग १, पृ. [illegible]) या निबंधात [illegible] टीका केलेली आहे.

' वैज्ञानिक [illegible] आगरकरांनी [illegible] सूर्याच्या [illegible] नेपच्यूनच्या [illegible] करताना खगोलशास्त्रज्ञांना [illegible] मार्गापासून थोडेसे विचलन दिसत आले. [illegible] विचलन [illegible] पलीकडे असलेल्या [illegible] ग्रहाच्या गुरुत्वाकर्षणाचा परिणाम असला पाहिजे अशी सकल्पना खगोलशास्त्रज्ञांना [illegible] पण १८४६ [illegible] हा ग्रह दुर्बिणीतून प्रथम पाहिल्यानंतरच या संकल्पनेला वैज्ञानिक सत्य म्हणून शास्त्रज्ञांकडून मान्यता मिळाली. या नवीन ग्रहाला नेपच्यून हे नाव देण्यात आले.

' कोणत्याही समाजाने वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा अंगीकार करण्यापूर्वी त्याला विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे मानवी ज्ञानात काय व कशा रीतीने भर पडली आहे याची स्पष्ट कल्पना असायला हवी. त्यानंतरच ज्या मार्गे व विचारपद्धतीने विज्ञानाची प्रगती झाली त्या पद्धतीचा, म्हणजे ओघानेच वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा, अवलंब करायला अनुकूल अशी मनोभूमिका समाजात तयार होऊ शकते या

समुद्रातील [illegible] होता असे वाटते.'

या समुद्रातील '[illegible]', '[illegible]', '[illegible]', '[illegible]', आणि '[illegible]' या [illegible] आहेत. '[illegible]' या [illegible]

[illegible] प्रतिभेने ही किमया केली आहे.

आमच्या [illegible] आदि [illegible] अतिपरिच- [illegible] आगरकरांना [illegible] आणि [illegible] आहे.' (३५८)

हिमालय, [illegible], [illegible] सर्वांच्या [illegible] अवलोकनात [illegible] निसर्गाने [illegible] आगरकरांनी केलेली वर्णने इतकी प्रभावी आहेत की ती वाचून ती ती स्थळे पाहण्याचे कमालीचे औत्सुक्य वाचकात निर्माण होते.

हिमालयाचे वर्णन करताना सृष्टीतील [illegible] वस्तूंच्या अवलोकनाने किंवा त्याचे वर्णन वाचण्याने मनोवृत्तीवर फार उत्कट परिणाम होतात, असे सांगून याबाबतीत भारताला लाभलेल्या भाग्याचा आगरकर गौरवपूर्वक व अभिमान-

[illegible] हिमालयाच्या [illegible] आहे [illegible] हिमालय [illegible] प्रचंड [illegible] आहे ! हिमालय [illegible] झोपाप्रमाणे दिसेल !' (३५९)

[illegible]

[illegible] आगरकरांनी [illegible] (१५) [illegible] आगरकरांनी [illegible] आदि [illegible] आहे [illegible] पण त्याचा [illegible] अशा [illegible]

[illegible] हिमालयाच्या [illegible] आगरकर [illegible]

[illegible] महाबळेश्वर आगरकरांनी प्रत्यक्ष पाहिले [illegible]. परंतु हिमालयाच्या तुलनेने [illegible] आणि [illegible] वर्णाच [illegible], आगरकर म्हणतात, '[illegible]' [illegible] आणि [illegible] परंतु [illegible] वर्णने अधिक [illegible], [illegible] व [illegible] हीं वर्णने करताना आगरकरांनी वृत्ती उल्हसित, [illegible], प्रसन्न व प्रसंगी [illegible] झाली असल्या-मुळे त्यांची लेखणी [illegible] दिलखुलासपणे वावरताना दिसते [illegible] त्यांनी [illegible] विनोदी पद्धतीने केला आहे ते म्हणतात 'बालकवडाम [illegible] मळवली [illegible] वाटेने घडून जावे, ही पहिली [illegible] आहे. . . . [illegible]

[illegible] (१... १९४).

[illegible]

[illegible] आहेत की काय असे वाटते.'

'[illegible] शास्त्राप्रमाणे बिगनात.'

[illegible]

[illegible]

[illegible] नाही' (३८०).

[illegible]

[illegible]

(१८२).

[illegible]

[illegible] दशा झाली' (३७१).

[illegible]

[illegible] कठीण आहे' (३७७).

महाबळेश्वराचे [illegible] आकर्षण म्हणजे तेथील [illegible] स्थाने वर्णन करताना, विशेषत: 'आर्थर सीट' नावाच्या [illegible] वर्णन करताना,

[illegible] (१५६)

[illegible] रस आगरकर करतात.

[illegible]

[illegible] सरोवरास जाऊन मिळते.

[illegible]

[illegible]

काय, असा भास होतो' (३९२-९३).

[illegible]

शंका उत्पन्न होते' (३९२).

[illegible]

[illegible] पाहिली की मन थक्क होते.

[illegible]

म. गं. नातू
दि. य. देशपांडे

२

डोंगरीच्या तुरुंगांत आमचे १०१ दिवस

डोंगरीच्या तुरुंगांत आमचे १०१ दिवस

हें लहानसें पुस्तक

गोपाळ गणेश आगरकर, एम. ए.,

केसरीकर्ते,

यांणीं तयार करून

पुणें येथें

"आर्यभूषण" छापखान्यात छापिलें.

सन १८८२

किंमत ४ आणे

डोंगरीच्या तुरुंगांत आमचे १०१ दिवस

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ॥
आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥*

उत्तररामचरित

[illegible]

[illegible]

[illegible]

* [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] आणण्याच्या समारंभास [illegible] दोन [illegible] [illegible] आमच्या [illegible] [illegible] शिपाई [illegible] [illegible] आमचा [illegible] आमच्या समजुतीप्रमाणे [illegible] आम्ही [illegible] [illegible] म्हणून आम्ही [illegible] [illegible] आम्हास [illegible] आमच्या [illegible] आणि त्याच्याशी आमचे [illegible]. आमच्या [illegible] आणि [illegible] [illegible] आमच्या [illegible] ही आमच्या [illegible] [illegible] आमच्या मनाशी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (१) [illegible] [illegible] (२) आणि [illegible] [illegible] [illegible] म्हणजे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एक दोन [illegible] [illegible] आम्हा [illegible]

[illegible] आम्हांला [illegible] [illegible] [illegible] आमच्या [illegible] [illegible] आम्हास [illegible] (Trial yard cells) [illegible] [illegible] आम्हा सगळ्यास काढून [illegible] व आमच्या अंगावर [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असल्यामुळे या [illegible] सगळे [illegible] [illegible] प्रमाणे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] खाजण्याच्या समारंभ [illegible] आम्हास नेऊन काढून क्लार्कच्या [illegible] [illegible] [illegible] विधि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], प्रथम आमचे वजन करून नंतर शरीराची [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] ... अशी [illegible] असतात ... [illegible] ... थेऊ लागून [illegible] झाले.

पाकसिद्धि व जेवण : [illegible] ... आणि [illegible] ... आणि [illegible] ... [illegible] ... आणि [illegible] ... [illegible] ... १८७९ [illegible] आपापले जेवण हवे असल्यास [illegible] आमच्या [illegible] असे असते तर आम्ही कदाचित् [illegible] पोट बाहेर पडलो असतो! [illegible] नाही, तर [illegible] झाडा बंद होण्याच्या औषधाचा [illegible] आम्हापैकी प्रत्येकास [illegible] पाळी द्यावी लागली!

शोध : [illegible] बालकांवर सोपविलें !

व्यवसाय : [illegible]

[illegible] कागद [illegible] असल्यास [illegible] यांजकडे जातो [illegible] [illegible] [illegible] नाही.

कर्मणूक : आपआपसात [illegible] गोष्टी सांगण्यासंबंधाने [illegible] [illegible] झाल्यावर [illegible] काढून घातल्यावर [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] विषयावर [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आम्ही [illegible] नोकरी न [illegible] [illegible] [illegible] आपल्या [illegible] [illegible] दिवशी निश्चय [illegible] [illegible] दिवसापासून आम्ही [illegible] जे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुन आठवण [illegible] [illegible] [illegible] पुनरावृत्ति होते असे असल गृहस्थाला [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. शाळेच्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शाळा आणि छापखाना काढला [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असल्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आपले [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहेत. [illegible] [illegible] [illegible] म्हणून [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] कामे आमच्या [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तर आमच्या [illegible] [illegible] काय परिणाम [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] राज्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होईल, [illegible] [illegible] सुधारणा होण्यास काय उपाय करावे, देशभाषा पुनरुज्जीवित आणण्याला कोणती युक्ती काढावी, शाळा आणि कॉलेज बांधण्यास पैसे कसे गोळा करावे, कोल्हापूर प्रकरणात आपली [illegible] [illegible], आणि आपणास भागावी लागत असलेली शिक्षा [illegible] [illegible] आहे, आपण या [illegible] [illegible] अडकून राहिल्याने लोकांच्या मनावर काय परिणाम होईल, व आपल्या शाळेस आणि छापखान्यास किती नुकसान [illegible] [illegible] [illegible] प्रसंगी आपणास कोण [illegible] [illegible] उपयोगी पडले व पुढे कोणा कोणाच्या मदतीवर आणि सल्ल्यावर अवलंबून राहावे लागेल, [illegible] फिरून नुकसान न येण्यासाठी कोणत्या गोष्टींची खबरदारी ठेविली पाहिजे, फिरून नुकसान यावे लागले नसते ज्या गोष्टी केल्याने पाहिजेत अशा गोष्टी कोणत्या, वगैरे

[illegible]

[illegible] ... त्यात अन्यान्य दर्शनहि [illegible] देत नाहीत.

तुरुंगातील कामकाज : [illegible] तुरुंगा[illegible] कारखान[illegible] चालतात हे सर्वांस माहीत आहे. [illegible] प्रमाणे ते कधी बंद होतील [illegible], पण [illegible] आहेत. तथापि डोंगरीच्या तुरुंगात कारखान्यात काम [illegible] नाही तो तुरुंग [illegible] [illegible] आहे. त्यात बहुतकरून मुंबईतील [illegible] व इतर लहान

[illegible] (Cat of nine tails) [illegible]

तुर्कस्तानातील अधिकारी [illegible]

देवळे : [illegible] ... तुर्कस्तानांतील [illegible] प्रकारची [illegible] मुफ्तिदाच्या माथ्यावर असते.

कैद्याच्या आरोग्याची उत्तम व्यवस्था राखणें या या डाक्टराकडे असून पोटदुख्या-सारख्या मध्यरात्रीं दुखण्यास सांकळ [illegible] रात्र मध्य-रात्रीच्या वेळेस [illegible] आपल्याला [illegible] औषध [illegible] या [illegible] औषध दिलें [illegible] या [illegible] [illegible] असे [illegible] असेल, [illegible] [illegible] सामान्य [illegible] दवा. [illegible] आणला दवा [illegible] माहीत पाहिजे त्या रोगाला दवा [illegible] [illegible] निघतो [illegible] असतात, या [illegible] [illegible] करत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आल्यावरसुद्धा [illegible] [illegible] तारांगणाचा [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] एका टोकापासून [illegible] या टोकापर्यंत सर्वांच्या [illegible] [illegible] [illegible] वरून निघून जात. कारण त्यास आपली तुरुंगाची [illegible] सर्वांनाच [illegible] आहे की नाही हे [illegible] असत [illegible] म्हणा, इतके [illegible] [illegible] [illegible] आहे असत [illegible] [illegible] पण स्वत शोचकूपात [illegible] [illegible] आहे किंवा नाही हे पाहण्यास [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे की नाही, हे पाहण्यास [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], निमुटभर [illegible] वगैरे [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] असत, एक [illegible] व एक [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] इतके सामान [illegible] व एखादा [illegible] [illegible] [illegible] आणावे [illegible] त्या सर्वांची गुप्रिटडार्ची मर्जी असावयाची आहे. एखादा कैदी अत्यवस्थ आजारी झाला तर मात्र त्याची चांगली निगा राखली जाते. त्या [illegible] त्याला पथ्यपाणी बरें मिळत, व गरज पडल्यास सारा डाक्टर दोन तीन वेळा पाहण्यास येत. तरी इतके सांगणें जरूर आहे की, चालल्या हिवाळ्याच्या [illegible] तुरुंगांतील [illegible] म्हणजे या पृथ्वीवर अवतरलेल्या यमसदनाप्रमाणे वाटत. आमच्यापैकी वामनराव [illegible] एकदा आजाराचा फार उपद्रव झाला होता म्हणून ते तिकडे गेले होते. पण चवथ्या पाचव्या दिवशींच मोठ्या समाधानें आमच्यांत पुन्हा येऊन पडले ! नाना भिडे यांची काय दशा आहे ती ठाऊक नाही. कारण तुरुंगांत गेल्यानंतर सुमारें पंधरा दिवसांनीं त्यास ठाण्यास पाठविलें.

[illegible]

[illegible]

[illegible] सार्वजनिक कामे [illegible] आणि [illegible] [illegible] नाही [illegible] आणि [illegible] [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] तिलके मारा !"

[illegible] आणि [illegible] दिवस [illegible] तिलकी [illegible] काही [illegible] काहीं [illegible] नाही [illegible] फिरून [illegible] आहे असे समजून आम्ही

[illegible] देऊन काय फायदा होणार !

[illegible]

[illegible] अजूनी एक लहानसा [illegible] उडून [illegible]'' [illegible]

यापुढे काही उत्तर नाही अशाकरून उत्तराची [illegible], किंवा [illegible] उघडून पाहिले किंवा कानाची [illegible] म्हणून [illegible] आपल्याला सहन नाही! [illegible] व [illegible] सर्वांना [illegible] गोठीच भीति असते!!!

नरक (Penal Land) म्हणून तुरुंगाचा एक भाग असतो त्यात शिक्षा झालेल्यांपैकी [illegible] कैदी ठेवत असत. त्यांना सामान मिळत नाही, किंवा त्यांच्या गुन्ह्याबद्दल कायद्याप्रमाणे सामान [illegible] येत नाही, [illegible] कोठडीत [illegible] झाल्यावर [illegible] नाही, किंवा तुरुंगात चोरटी [illegible] शिक्षा [illegible], अशा प्रकारचे सर्व कैदी या भागात असतात [illegible] काम असते [illegible] पाहिले तर आपले [illegible] त्यांना [illegible] असते, [illegible] पण त्यांना [illegible] किंवा [illegible] त्यांना तुरुंगाचा [illegible] आणि [illegible] मिळतात [illegible] (मजल्याबरच्या) [illegible] असून त्यात [illegible] पुष्कळ पडतो व वारा पुष्कळ वाहतो, आणि [illegible] त्यांच्या [illegible] दिसतो व [illegible] लागतो [illegible] दिवसांपर्यंत आम्हास [illegible] दिवशी आम्ही जेवण-[illegible] आम्ही [illegible] व [illegible] आम्हास [illegible] दिली, व दुसरे दिवशी [illegible] आम्हास पुन्हा [illegible] आम्ही [illegible] तुरुंगाची [illegible] आले [illegible], त्यांनी आमच्या [illegible] आमच्याशी [illegible] व आम्हांला सगळ्या दिवसभर [illegible] सुप्रसिद्ध [illegible] आठवड्यापर्यंत सुप्रिटेंडेंट [illegible] व आम्ही तुरुंगात गेल्यापासून [illegible] भेटायास [illegible] आले तरी त्यांना आम्हास भेट दिली, व [illegible] दिले,

[illegible]

[illegible] आहे [illegible] आमच्या [illegible] आहे की, त्यांच्या दोन्ही वेळच्या [illegible] आमच्यापेक्षा अधिक खर्च पडत असेल असे वाटत नाही। एक [illegible] असतो, असे आठ [illegible]

शिक्षा देणाऱ्यांना [illegible] येत नाही. पण हीच शिक्षा फाजील झाल्या, म्हणजे [illegible] अपराध [illegible] व आपल्यास [illegible] अन्यायाने शिक्षा झाली, [illegible] त्यांच्या मनात [illegible] लागते, व तिच्यापासून [illegible] त्यांच्या मनात [illegible] लागतो. असा प्रकारचे [illegible] आमच्या तुरुंगात आहेत. आपल्या हातून समाजास पीडा [illegible] पाहिजे [illegible] आहे. पण त्यांना [illegible] समाजात स्वातंत्र्य [illegible] असणार या [illegible] त्याला [illegible] नये. व ते कैदेत असता त्यांच्या स्वभावावर त्यांचा [illegible] पाहिजे. [illegible] अज्ञान, व अज्ञान या दोन कारणामुळे पुष्कळ लोक अपराध करून जातात. तेव्हा त्यांना फिरून गुन्हा करून समाजाला पीडा करू नये असे [illegible] तुरुंगात असता समाजाच्या [illegible] व [illegible] शिक्षा भोगण्यास [illegible] नाही. अशिक्षित देशांतील कायदे स्वाभाविकपणे कडक असतात. अर्थात सुधारलेल्या लोकांना सुधारण्यास [illegible] कायदे पाहिजेत पण [illegible] असे होत नाही, लोकांच्या सुधारणेच्या मानाने कायद्याचा कडकपणा [illegible] असतो [illegible] सुधारणा [illegible] गेला, [illegible] कायदे करण्याचे काम असल्यास त्याला [illegible] कडकपणा कमी अधिक करता पाहिजे. [illegible] असतील त्यांना शिक्षा [illegible] नाही [illegible] आळसामुळे [illegible] करण्याकडे ज्यांची प्रवृत्ति झाली असेल त्यांना तुरुंगात असता उद्योग [illegible] पुन्हा अपराध करणार नाहीत व समाजाला पिडा [illegible] होणार नाही. तसेच अज्ञानामुळे जे तुरुंगात आले असतील त्यांना तेथे असता शिक्षण मिळाले पाहिजे. ज्यांना गरिबी व अज्ञान यामुळे कोणताही धंदा शिकून त्यावर आपला निर्वाह चालविता येत नाही व [illegible] करून पोट भरण्याची पाळी येते, त्यांना तुरुंगात असता काही तरी धंदा शिकविणे जरूर आहे. तुरुंगात जो कैदी अपराध करून येतो त्याच्याकडून तो अपराध पुन्हा होणार नाही, असा परिणाम तुरुंगातील शिक्षेने झाला पाहिजे. नाही तर जो कैदी सुटेल त्याला [illegible] गाळ्यावर किंवा पाण्यावर [illegible] असे केल्याने तो बाहेर पडतो तेव्हा पहिल्यापेक्षा गुन्हा करण्यास अधिक आतुर झालेला असतो. १०१ दिवसपर्यंत निरनिराळ्या [illegible] कैद्यांशी आमचे जे संघटन झाले, त्यावरून मला असे वाटते की, सध्या तुरुंगात जी सिस्टिम चालू आहे तीत

सुधारणा करण्यास बराच अवकाश आहे व अधिकाऱ्यांनी हळू हळू त्या करण्याचे मनावर घेतल्यास आतापेक्षा अपराध्यांच्या पुष्कळ बऱ्या होतील यांत संशय नाही. त्या सुधारणा कशा प्रकारची असावी व कामाच्या संबंधांत काय करावे हे ज्यांना समजून घ्यावयाची इच्छा असेल त्यांनी [illegible] म्हणून [illegible] प्रसिद्ध लेखक आहे, त्याने अनेक विषयांवर स्फुट निबंध लिहिले आहेत त्यांत कारागृहनीति (Prison-Ethics) म्हणून एक निबंध आहे तो वाचावा अशी आमची शिफारस आहे. त्या निबंधांत या विषयावर पुष्कळ मनोरंजक माहिती दिली आहे, व [illegible] असतील तर त्या बराच भाग पटेल असा. तथापि, हा निबंध किती मनोवेधक असला पाहिजे याचे वाचकांस थोडे तरी अनुमान करण्यास काही आधार व्हावा म्हणून त्यांतील एक दोन अवतरणे घेतो.

"जेव्हा **एम् ओबरमार** यास **म्युनिच**च्या सरकारी तुरुंगाचा गव्हर्नर नेमिले तेव्हा त्यात ७०० पासून ८०० पर्यंत [illegible] त्यांना हुकूम मानणे म्हणजे काय हे ठाऊक नव्हते आणि त्यांना कितीही शिक्षा केली किंवा पाहिजे तितका धाक दाखविला तरी त्यांना उच्छृंखलपणा आवरण्याची पर्वा नव्हती. पण सगळ्या कैद्यांस एका साखळीत गोवून [illegible] तो इतकी जड होती की, [illegible] त्यांना दुर्घट [illegible] वेळी [illegible] शिपायांना पहारा होता. [illegible] तुरुंगाच्या निरनिराळ्या दरवाजांपाशी शिपाई भिंतींवरती उभे राहून [illegible] तर त्यांना काम करण्याच्या आणि निजण्याच्या खोल्यांतही [illegible] न राहता एखादे वेळेस [illegible] मिळून दंगा करतील, किंवा एखादा [illegible] पहाऱ्यावर चाल करून जाईल, तर [illegible] म्हणून [illegible] पन्नास तीस [illegible] शिपायांना मदत करण्यासाठी सगळ्या वाटांवर आणि अंगणात मोकळे सोडून दिलेले असत. सारांश, **एम्. ओबरमारचे** असे म्हणणे आहे की तो कैदखाना साक्षात् पिशाच्चवाड्यासारखा (Pandemonium) दिसत होता, व तिच्या [illegible] दिसत असत दुष्ट मनोविकार, पराकाष्ठेचे दुष्ट दुर्गुण, आणि परम हृदयभेदक क्रौर्य ही दृष्टीस पडत होती."

एम् ओबरमार याने ही कडकपणाची शिस्त हळू हळू ढिली केली. हलक्या हलक्या बेड्या घातल्या, व [illegible] नंतर त्याने त्या सळीने बांधून टाकल्या असल्या सगळ्या कुत्र्यांना व बहुतेक पहारेकऱ्यांना फाटा दिला, आणि कैद्यांची भीति दूर होईल अशा रीतीने त्यांना वागवण्याचा परिपाठ घातला.

मि. बॅलिक काकेन [illegible] असे नमूद आहे की '[illegible] तुरुंगात [illegible] व [illegible] [illegible] आपल्या [illegible] फार [illegible] मुळीच [illegible] असे म्हणतात [illegible] त्याला [illegible] [illegible] पण [illegible] प्रत्येक [illegible] [illegible] [illegible] ठेवण्यासाठी [illegible] [illegible] 'बाबारे असे [illegible] [illegible] [illegible] आपल्या [illegible] आपल्या [illegible] [illegible] मि. हॉस्किन्स [illegible] (Spain as it is) [illegible] या गोष्टी सिद्ध होतील.

'[illegible] आला म्हणजे प्रथम [illegible] पण त्यात [illegible] आणि [illegible] टाकितात."

"तुरुंगात एक हजार कैदी आहेत, परंतु त्यांना [illegible] ठेवण्यासाठी तीन किंवा चार यापेक्षा अधिक पहारेकरी माझ्या [illegible] नाहीत असे म्हणतात की, ह्या ठिकाणी [illegible] आहेत आणि [illegible] आहेत [illegible] साधारण [illegible] मजबुती असून निर्जीव मजबुती या तुरुंगास आहे."

"कैदी तुरुंगात आला म्हणजे त्याला असे विचारतात की, कायरे बाबा! तुझ्या मनात [illegible] काम करायाचे आहे किंवा [illegible] धंदा शिकावयाचा आहे? येथे सुमारे ८० कारखाने चालतात. हुशार हुशार कारागीर [illegible] साभार,

चक्र सर्वत्र अजून [illegible] आहे [illegible] माझ्या [illegible] चालू आहे.”

“तुरुंगाच्या दृष्टीने [illegible] प्रकारचे [illegible] असे [illegible] आणि असे [illegible] पाहिजे [illegible] [illegible] [illegible] कैद्याच्या श्रमावर जी मजुरी मिळेल, तिचा एक हिस्सा त्यांना तुरुंगाच्या [illegible] खर्चासाठी ठेवून दुसरा हिस्सा [illegible] त्यांना [illegible] दोन हिस्से सरकारांत भरावे [illegible] तुरुंगाचा खर्च भागवावा.”

वर लिहिल्याप्रमाणे ठराविक तुरुंगांत व्यवस्था होईल तर [illegible] कैदी आलेल्या आत [illegible] नाही [illegible] नाही, तर ते बाहेर [illegible] दोन पैसे गाठीस [illegible] उदर-निर्वाह करण्याची सवय त्यांना [illegible] असे [illegible] व असे झाल्याने ते तुरुंगात [illegible] जाणार नाहीत। [illegible] कैद्यांना कामासाठी [illegible] विशेष [illegible] एखादा दाखल [illegible] असला [illegible] पण बाहेरच्या [illegible] आणि [illegible] नियमाप्रमाणे [illegible] अधिक वेळ जो [illegible] त्याच्या [illegible] पहाता सध्या आपल्या [illegible] तुरुंगात जी शिक्षा आहे, त्याप्रमाणे कैदी [illegible] न पाहवण्या-[illegible] [illegible] नाही पण [illegible] असे [illegible] नाही की ज्याच्या योगाने अशिक्षित व आळशी [illegible] पापाचरणप्रवृत्त [illegible] होऊन ते [illegible] सुटल्यावर [illegible] प्रामाणिकपणाने [illegible] धंदा करून आपला [illegible] चालविण्यास उत्तेजन येईल [illegible] असता [illegible] विषय तिर-स्कार घाणीचा आणि गाळण्याचा [illegible] कैद्यांना हा श्रम [illegible] लावल्यापासून एका कचेरीला किफायत नसता पाच पन्नास माणसांना सकाळपासून संध्या-काळपर्यंत व्यर्थ कष्टविण्यात ही शिक्षा [illegible] काढणाराचा किंवा देणाराचा काय हेतु असेल ना असा कैद्याच्या वर्तनावर [illegible] काही [illegible] परिणाम होत

[illegible]

[illegible]

बागुलबोवा वाटत असतो, पण ज्यांनी 'सरकार' आणि 'प्रजा' या विषयावर फारशावरून विचार केला आहे त्यांना असे पक्के ठाऊक असते की अविनीतपणाचा अधिकाऱ्याच्या ज्याप्रमाणे अत्याचार लोभ, सौजन्य, मैत्री, आपलेपणा, परकेपणा, वगैरे बरेवाईट मनोवृत्ती असतात, त्याप्रमाणे अधिकारीसमुच्चयरूप जे सरकार त्यालाही असतात. [illegible] की व्यक्तिविशेष अधिकारी इतरास पडल्यास कामावर नफा-नुकसान किती कमी होईल त्यापेक्षा सरकारला अधिक कमी पडते यावरून सरकाराला असल्याचा [illegible] आणि समाजाला वाईट वाटेल म्हणून ना असा होत नाही हे खरेच आहे. असेकरता असे होते की सरकार आणि प्रजा यांच्या नफानुकसानीसंबंधी परस्परांशी अत्यंत विरोध असल्यामुळे असे तीन प्रकारचे हानी होत सरकाराकडे त्याचा खराखुरा परिणाम लागतो. म्हणून विचारवंतांशी यासंबंधी पाळीवर काढून आपल्या या राष्ट्राच्या स्थानस्थानी गोळा होती, हे सर्वांस विदित आहेच. ज्याप्रमाणे प्रागतिक चाल आपल्या मानाविषयीच्यामुळे पत पदार्थांची दर्शनी नसते माहात्म्य आणीत देतात त्याप्रमाणे सरकारला अशी हरकत मनुष्याला नसता चांगला देऊ शकते. ज्याप्रमाणे [illegible] वर्णन करीत नसते तरी देखील लोकांस समाजात होईल असे म्हणता येईल, त्याप्रमाणे सरकारने [illegible] पण असे अधिकारावर नसून त्याची [illegible] त्याचाही [illegible] मोठा वाटू वाटणार आहे. [illegible] अधिकाराच्या [illegible] आपल्या [illegible]
[illegible]
[illegible] सरकारी मतास [illegible] आहे. [illegible]

* Faustina, the daughter of Pius and the wife of Marcus, has been as much celebrated for her gallantries as for her beauty...Marcus was the only man in the empire who seemed ignorant or insensible of the irregularities of Faustina...He promoted several of her lovers to posts of honour and profit, and during a connection of thirty years, invariably gave her proofs of the most tender confidence, and a respect which ended not with her life...The obsequious Senate, at his earnest request, declared her a goddess. She was represented in her temples, with the attributes of Juno, Venus and Ceres; and it was decreed, that, on the day of their nuptials, the youth of either sex should pay their vows before the altar of their chaste patroness.

The Decline and Fall of the Roman Empire, Vol. I, Chap. IV.

[illegible] असल्या [illegible] अथवा [illegible] नाहीं. कारण [illegible] माणसें [illegible] आहे [illegible]

> धनैर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति
> धनैरापदं मानवा निस्तरन्ति ।
> धनेभ्यः परो बान्धवो नास्ति लोके
> धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥

ज्याला विपुल द्रव्याची [illegible] आणि [illegible] नाहीं. [illegible] विकास आणि [illegible] (२) [illegible] पाहिजे. [illegible] पाहिजेच पाहिजे [illegible] आहेत, किंवा [illegible] म्हणून [illegible] म्हणजे [illegible] (३) [illegible] हा माझा बाप, ही माझी बायको, [illegible] हा माझा [illegible] मित्र, [illegible] श्रीमंत [illegible] आहे [illegible] नाहीं [illegible] आवश्यकता नाहीं अशा [illegible] प्रेम, [illegible] नास्तिक बनावें, व [illegible] आहे असे मानून आपल्या उपयोगास जे म्हणून [illegible] त्याचें [illegible] करावें, व त्यावर त्याची [illegible] आणि असली सगळी [illegible] पर्यंत [illegible]

[illegible]

आणि [illegible] आणि या सन्मानाच्या आम्ही [illegible] [illegible]

स्नेह दया च सौख्य च यदि वा जानकीमपि
आराधनाय लोकाना मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा

असें मानणारे पुत्र निपजोत !

२

विकारविलसित

विकारविलसित

अथवा

शेक्सपीअरकृत हॅम्लेट नाटकाचें भाषांतर

लेखक

गोपाळ गणेश आगरकर, एम. ए.

आर्यभूषण छापखाना, पुणें

सन १८८३

किंमत १ रुपया

प्रस्तावना

अलीकडे लोकांस वाचनाची अभिरुचि लागल्यामुळे नवीन नवीन पुस्तकें [illegible] लागली आहेत व नवीन पुस्तकें [illegible] लागल्यामुळे वाचनाला अभिरुचि वाढत चालली आहे. वाचनाला अभिरुचि लागणे आणि पुस्तकें तयार [illegible] या दोहोंचा अन्योन्य [illegible] आहे [illegible] आणि [illegible] असले [illegible] पुस्तकें तयार [illegible], व [illegible] या प्रकारचा [illegible] [illegible] व [illegible] अवलंबून असतें [illegible] ज्या माल्याचा विशेष [illegible] माल उत्पन्न करण्याकडे लोकांचे [illegible], ज्या [illegible] नाही ना उत्पन्न करण्याची [illegible] नाही हें स्वाभाविक आहे [illegible] आपल्या [illegible] हें [illegible], म्हणून ज्या पुस्तकापासून [illegible] अर्थप्राप्ति होण्याचा संभव नाही अशी पुस्तकें [illegible] प्रस्तुत [illegible] नाट-[illegible] व [illegible] प्राय [illegible] असल्यामुळे [illegible] विषयावर नवीन पुस्तक [illegible] किंवा [illegible] पुस्तक [illegible] असत आता [illegible] [illegible] कारण [illegible] ज्या [illegible] फायदा नाही [illegible] व [illegible] [illegible], आणि म्हणूनच [illegible] त्यांची [illegible] विलक्षण असत [illegible] निदान [illegible] त्यानाही [illegible] आणि [illegible] निदान [illegible] अधिक। [illegible] **आर्योद्धारकवाल्यांनी** आणि **संगीतवाल्यांनी** नाटकप्रयोग [illegible] लावून दिल्यामुळे [illegible] दोन-चार नाटकें [illegible] प्रसिद्ध झाली व आणखीही होतील। [illegible] कोल्हापुर-प्रकरणास [illegible] [illegible] आपल्यास काही साहाय्य करता आले तर [illegible] नाटक लिहिण्या-[illegible] उपाय दिसेना, म्हणून १८८२ च्या [illegible] प्रस्तुत

[illegible]

तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥

[illegible]

---

1. "Each change of many-coloured life he drew,
   Exhausted worlds, and then imagined new."
   Johnson

2 " What other anatomist of the human heart has reached his hidden core, and laid bare all the strength and weakness of our mysterious nature as he has done ?"

Prof. Craik's *English Literature and Language*.

[illegible]

[illegible]

अशी माझी समजूत आहे.

[illegible]

[illegible]

* "To me," wrote Goethe, "it is clear that Shakespeare meant.. to represent the effects of a great action laid upon a soul unfit for the performance of it. In this view the whole piece seems to be composed There is an oak tree planted in a costly jar, which should have borne pleasant flowers in its bosom; the roots expand, the jar is shivered."

1. In Hamlet we see " a great, an almost enormous intellectual activity, and a proportionate aversion to real action consequent upon it."

2. "The whole," wrote Schlegel, "is intended to show that a calculating consideration, which exhausts all the relations and possible consequences of a deed, must cripple the power of acting."

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] असें म्हणतो—

[illegible]

[illegible]

कल्पिली तीव्रतेच्या उत्पन्नाऱ्या आणि समजल्या असत्या भाव ऐकून घ्याव्या मल्लिकेचें वध पाहून किंवा तिच्या मरणाची वार्ता ऐकून त्यानें मार्मिक आत्मघाता-पर्यंतकर काही केलें नाहीं. शालेयाला मारल्याबद्दल चंद्रसेनाचा सूड घेण्यास नको त्यानें थोडा धीर पराक्रम दाखवायला होता! पण त्याच्या अंगांत तो मुळींच नाहीं, तो तो दासांनीच काढून! नको त्यानें आणि राजानें चंद्रसेनाला विष पाजून मारण्याची मसलत केली ती ठीकच केली. चंद्रसेनाचा कृत्रिम प्रेम, त्याचें सौजन्य, त्याची उदारता आणि त्याचा निष्कपटपणा, यापुढें मल्लिकेचे गुण कमी दिसून आतांत व अवगुण किती तरी दिसतात, हें वाचकांच्या लक्षांत सहज येणार आहे. अफलशून्य, प्रतिष्ठेवर व श्रावाल शालेयाच्या मागण्याप्रमाणें उत्पन्ना न पत्करिता ती चंद्रसेनास दृढ आश्वासन देती व त्याच्यावरील आपलें प्रेम ढळूं न देती तर "स्त्रीजात लबाडी बहराम" असे निर्वाणीचे शब्द त्याच्या तोंडून येते ना व आईच्या दुर्वर्तनामुळें भडकलेल्या त्याच्या मनाग्नीनें त्याच्या मनाचा आणि शरीराचा इतका दाह करता ना! प्रियालाचें खरें प्रेम चंद्रसेनावर होतें; पण रात्रंदिवस "स्वामिसेवा" हा भाव त्याच्या अंतःकरणांत असल्यामुळें चंद्रसेनाला हटवण्यास किंवा असल्या गोष्टी तुम्ही करूं नका, असें निक्षून सांगण्यास त्याचें धैर्य होत नसे यावरून येवढें स्पष्ट दिसून येतें कीं, दुय्यम प्रतीच्या पात्राच्या कोणत्याहि गुणानें नायक नायिकेच्या गुणापुढें फार नये, याविषयीं शेक्स्पीअरनें फार काळजी घेतली आहे. एकंदरीत हें नाटक या कवीच्या उत्तम नाटकांपैकीं एक आहे किंवा सर्वांत उत्तम आहे याचा निर्णय करणें कठीण आहे; तो निर्णय होईपर्यंत पुढें दिलेलें उल्हासनसचें मत सर्वांनी स्वीकारण्याजोगें आहे. "शेक्स्पीअरच्या इतर नाटकांपेक्षा या नाटकाची मूळ गोष्ट फारच वेडीविद्री असून त्यानें तिच्या आधारावर असलें शोकपर्यवसायी नाटक निर्माण केलें कीं, जेथें जेथें या कवीचें नाव निघतें तेथें तेथें या नाटकाचें प्रथम स्मरण होतें. या नाटकांत शेक्स्पीअरच्या नाट्यकलेच्या आणि बुद्धीच्या परस्परविरोधी गुणांचा एकत्र सन्निवेश झाल्यासारखा दिसतो, व या नाटकाइतकें दुसऱ्या कोणत्याहि नाटकांत शेक्स्पीअरचें 'स्वत्व' (व्यक्तिवैशिष्ट्य) दृष्ट होत नसूनहि तें अत्यंत लोकप्रिय आणि अकृत्रिम झालें आहे. प्रत्यहीं घडणाऱ्या गोष्टी याला आधारभूत असल्यामुळें हें (सामाजिक) गहन ज्ञानाचें आणि नैपुण्याचें भांडार होऊन बसलें आहे, व चवथ्या हेनरीच्या कारकीर्दींतल्या याच नाटकांत शेक्स्पीअरचें वर्तन आणि स्वभाव याविषयीं अतिशय स्पष्ट माहिती मिळते."

तीवजव, शालेय, मल्लिका व प्रियाल यांच्यासंबंधानें माझ्या मनांत पुष्कळ लिहावयाचें होतें. पण बोलतां बोलतां ही प्रस्तावना फार वाढत

आहे यामुळे व दुसरा अधिक होऊन ना शरीराला व मनाला पीडा होऊ लागल्यामुळे ग्रंथास बराच भाग पडून आहे. नाटकासारख्या विषयाकडे माझ्या मनाची स्वाभाविक प्रवृत्ति नाही. व ते लिहिण्याचा अधिकार त्याच्यापासून मला व दुसऱ्यांना विशेष फायदा होईलसा वाटत नाही. तथापि प्रसंगविशेषी या मनोरंजक विषयाकडे मी थोडा वेळ आनंदाने वळेन.

पुणें, २४।६।१८८३. **गोपाळ गणेश आगरकर**

नाटकांतील पात्रें, देश व शहरें

पात्रें

भुजंग, बलभद्र [illegible] राजा	(Claudius)
चंद्रसेन, पहिल्या राजाचा मुलगा व हल्लीच्या राजाचा पुतण्या	(Hamlet)
शालेय, [illegible]	(Polonius)
प्रियाल, चंद्रसेनाचा मित्र	(Horatio)
तीव्रजव, शालेयाचा मुलगा	(Laertes)
मेघवाहन, } दरबारी लोक	(Voltimand)
पावक,	(Cornelius)
अंग,	(Rosencrantz)
भृंग,	(Guildenstern)
खगपति	(Osric)
बलनाभ, } अधिकारी	(Marcellus)
पिंगलक,	(Bernardo)
मातृगुप्त, एक शिपाई	(Francisco)
वंजुल, शालेयाचा नोकर	(Reynaldo)
मकरंद, प्लवंगचा राजा	(Fortinbras)
मदनिका, बलभद्राची भार्या आणि चंद्रसेनाची आई	(Gertrude)
मल्लिका, शालेयाची मुलगी	(Ophelia)
मघंजय, रोमकनगरचा बादशहा	(Caesar)
वीरशर्मा, मघंजयाचा प्रतिस्पर्धी	(Brutus)
चंद्रसेनाच्या बापाचा समंध	

एक सूत्रधार, [illegible], नाटकवाले [illegible], [illegible], मुख्य पुरुष व स्त्रिया, अधिकारी शिपाई, जासूद व चाकर लोक

देश

जलभग	... ...	(Denmark)
उत्ताल	... ...	(France)
सागरान्त	... ...	(Italy)
श्वेतद्वीप	... ...	(England)
पोलोम	... ...	(Poland)
यशार्ण	... ...	(Greece)
दलबग	... ...	(Norway)

शहरें

कुंजपूर	... ...	(Elsinore)
हेमकूट	... ...	(Paris)
रोमकपत्तन	... ...	(Rome)
मंगलापूर	... ...	(Wittenberg)

स्थल—कुंजपूर

वरील नावांपैकी काही सार्थ आहेत हे नाटक वाचल्यावर वाचकाच्या लक्षात येणार आहे.

विकारविलसित

अंक पहिला

प्रवेश १ ला

स्थळ - शृंगपूर किल्ल्यापुढचा सपाट प्रदेश.

[**ताम्रचूड** पहाऱ्यावर असता **पिंगलक** प्रवेश करितो.]

पिंगलक : कोण तो तिकडे ?

ताम्रचूड : थांब, आधी तूच कोण आहेस ते मला सांग.

पिंगलक : राजाला उदंड आयुष्य असो !

ताम्रचूड : कोण, पिंगलक ?

पिंगलक : हो, मी तो.

ताम्रचूड : तू अगदी बरोबर वेळेवर आलास बाबा.

पिंगलक : अरे, आता बाराचा ठोका पडला, तू नीज जा कसा.

ताम्रचूड : एकूण वेळच्या वेळी सोडविलेस, याबद्दल देव तुझे भले करो. काय थंडीचा कडाका ! मला हिव भरून आले आहे !

पिंगलक : पहारा करीत असता काही कमी अधिक तुझ्या पाहण्यात आले नाही ना ?

ताम्रचूड : छे, छे, चिटपाखरूदेखील जाण्यायेण्याचे झाले नाही.

पिंगलक : ठीक आहे, राम राम. माझ्या पाळीमागून प्रियाल आणि वत्सनाभ यांचा पहारा आहे, यासाठी तुला ते कोठे भेटले तर त्यांना इकडे लवकर धाडून दे.

ताम्रचूड : अरे, ते आलेसे वाटतात;

[**प्रियाल** आणि **वत्सनाभ** प्रवेश करितात.]

उभे रहा; उभे रहा; कोण रे ते ?

प्रियाल : देशाचे हितचिंतक.

वत्सनाभ : आणि राजाची रयत.

ताम्रचूड : राम राम, गड्यांनो, राम राम !

वत्सनाभ : [illegible] घेतला ?

ताम्रचूड : [illegible] आणि [illegible] जाऊ द्या.

[ताम्रचूड जातो.]

वत्सनाभ : [illegible]

पिंगलक : कोण रे तो ? प्रियाळ काय रे ?

प्रियाळ : तोच म्हणायचा.

पिंगलक : [illegible] घेईल !

वत्सनाभ : [illegible]

पिंगलक : मी [illegible]

वत्सनाभ : प्रियाळ [illegible] पण [illegible] आणि [illegible]

प्रियाळ : [illegible]

पिंगलक : पण [illegible] प्रत्यक्ष [illegible] नाहीस याचा अर्थ काय ?

प्रियाळ : [illegible] पडू दे.

पिंगलक : काल रात्री [illegible] चमकला [illegible] लागला, [illegible] ठोका पडला, [illegible] आणि [illegible]

वत्सनाभ : गप्प बस ! गप्प बस ! [illegible]

[समंध प्रवेश करितो.]

पिंगलक : अरे, असला पेहराव आमचे मागले महाराज करीत असत !

वत्सनाभ : [illegible] थोल पाहूं.

पिंगलक : [illegible] तू पाहा बरे.

प्रियाल : [illegible] आपणासनि कापरें भरूं लागलें !

पिंगलक : [illegible]

वत्सनाभ : [illegible]

प्रियाल : [illegible]

वत्सनाभ : अरे, तो रागावला.

पिंगलक : [illegible]

प्रियाल : [illegible] नकोस.

[सर्वच भाहीसा होतो.]

वत्सनाभ : [illegible]

पिंगलक : [illegible]

प्रियाल : [illegible]

वत्सनाभ : [illegible]

प्रियाल : [illegible] त्यांनी [illegible] झाले नसेच. [illegible] आवेशात [illegible] आलेन त्यांनी [illegible], त्या वेळेस [illegible] मुद्रा केली होती ; काय विलक्षण प्रकार हा !

वत्सनाभ : याप्रमाणेच तेथल्या दोन रात्री या भयाण वेळेच्या सुमारास [illegible] आले पहारा करीत असता शिरापासून [illegible] पाहून [illegible] त्यांच्या पुढून निघून गेला.

प्रियाल : त्यावर काय तो समजावा? मला अगदी मूर्खासारखे झाले आहे पण माझ्या मतिबुद्धीला असे वाटते की, आमच्या राज्याला पुढे मोठा अपाय घडणार आहे.

वत्सनाभ : बरें, आता खाली बसा. आणि मी विचारतो या प्रश्नाचें उत्तर द्या. [illegible] इतका कडेकोट पहारा ठेवून लोकांस रात्री फिरू न देण्याचा हुकूम झाला आहे याचा अर्थ काय? दररोज नाना [illegible] काम अशा रीतीने चालले आहे ते कशासाठी? सुतारांना जबरीने नेऊन आणून गलबत करण्याचा जो झपाटा सुरू आहे, व ज्यांना आठ दिवसांतून एक दिवस देखील सुट्टी देत नाहीत, हे काय म्हणून? असा अहोरात्र मारामार करून काय करण्याला घेतले आहे? तुम्हांपैकी कोणाला याचे इंगित ठाऊक?

प्रियाल : मला ते थोडेसे माहीत आहे. निदान लोकवार्ता तरी अशी आहे. तुम्हाला ठाऊक असेल की, पूर्वी एकदा [illegible] गमान आणि [illegible] प्रांतांना पाहिजे [illegible] आमच्या [illegible] अभिमानामुळे [illegible] उत्पन्न [illegible] आमच्या महाराजांना पराक्रम पाहिजे [illegible] असा ठराव झाला होता की, प्लवगाधिपति हरला तर त्याने आपल्या सर्व जमिनी बलभद्राधिपतीस द्याव्या. बलभद्राधिपति हरला तर त्याने आपल्या अशा जमिनी प्लवगाधिपतीस द्याव्या. सुदैवाने युद्धाचा परिणाम आमच्या महाराजास अनुकूल झाला, व ठरलेल्या ठरावाप्रमाणे त्याच्या सर्व जमिनी आमच्या महाराजाकडे आल्या. प्लवगाधिपतीच्या मागे त्याचा नुकताच तरुण झालेला मकरंद नावाचा मुलगा आहे. त्याचा स्वभाव उग्र, हट्टी आणि पराक्रमेच्छा [illegible] आहे. त्याच्या बापाकडून आमच्याकडे आलेल्या जमिनी त्याच्या मनात रात्रंदिवस डाचत आहेत. बलभद्र आणि प्लवग यांच्या सामन्यांत असमाधान आलेल्या दरवडेखोर आणि लुटारू लोकांस दरोडा आणि बंड करण्यास फूस देणारा तरी [illegible] त्याचा असा हेतु आहे की, या सर्वांना [illegible] लोकांच्या साहाय्याने आमच्या राज्यावर स्वारी करावी, आणि आम्हास चोहोकडून घेरून पेचांत पाडावे, व आमच्याकडून आपल्या जमिनी परत घ्याव्या. तेव्हा आता चहूकडे

[illegible] आणि [illegible] नाहीं.

विमलक : [illegible]

तरी हेंच.

प्रियाल : [illegible] आणि [illegible], आणि [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible]

[समंत पुनः प्रवेश करितो.]

अरे, पण हा, [illegible] काय होईल ते [illegible] [illegible] काही चांगले काम करायचे असेल तर [illegible] अपूर्ण [illegible] म्हणजे [illegible] अन्यायाने [illegible] वासना राहिल्यामुळे, [illegible] किंवा काय आहे [illegible] नको. वत्सनाभा, पकड त्याला.

वत्सनाभ : [illegible]

प्रियाल : [illegible]

पिंगलक : तो णिकडे गेला.

प्रियाल : अरे, ए, हा इकडे आला!

[समंध जातो]

वत्सनाभ : [illegible] आणि [illegible] भोळसटपणा दिसणार!

पिंगलक : [illegible]

प्रियाल : [illegible]

वत्सनाभ : [illegible], आणि [illegible] व वेटकयाचे वेटूक चालत नाही.

प्रियाल : हा, माझा [illegible]. आणि [illegible] बहुत [illegible] आणि पूर्व-[illegible] भगवान [illegible] पर्वताची [illegible] आणि माझे [illegible] आपल्या [illegible] वत्सनाभ [illegible] प्रभा[illegible] किंवा [illegible]

वत्सनाभ : [illegible] ठाऊक आहे.

[सगळे निघून जातात.]

प्रवेश २ रा

[illegible]

(राजा, राणी, [illegible] आणि दुसरे प्रवेश करितात.)

राजा — [illegible]

[illegible]

[illegible]

त्याच्या ... ... नाही. पण मजकडून जे जे लग्नाआधीचे आहेत ते सगळे आपल्या ... ... आणि शिपायांच्या ... आणि म्हणून त्यास आम्ही या ... ... आहे. तरीही आपल्या पूर्णपणे चालेल ... ... (सेवकाकडे पाहून) लवकर पत्र घेऊन ... ... त्याला ... करण्यास ... त्यापेक्षा अधिक मजकूर ... ... आणि ... ... करून ... ... या.

मेघवाहन
पाशक } महाराजांच्या हुकुमास सेवकांची तयारी आहे.

राजा निरोप आम्हास ... ... नाही. या तर मग आता.

[**मेघवाहन आणि पाशक जातात**]

शौभ्रजया, आता पुढे काय ... आहे ते सांग. ... ... पाहिजे ... मनुष्यावर ... ... शब्द टाक, तो म्हणून त्याला ... पण देणार नाही. तुझ्या ... ... देणार नाही व तुझ्या ... नाही अशी ... ... आहे? तुला पाहिजे असेल ते माग.

शौभ्रजय : ... ... जाण्याची आज्ञा ... महाराजांना राज्याभिषेक पाहण्यासाठी मी ... ... पण आता ... ... दिवस आहे. व माझे मन आणि ... ... जाण्यास आज्ञा मिळण्याची ... ... आहे.

राजा तुझ्या बापाने ... ... दिली काय? शाल्या, तुमचे कसे काय म्हणणे आहे?

शाल्य मी ... ... म्हणून याने एकसारखी ... ... पुरविली. ... ... मी त्याला ... 'हो' म्हणून ... अशी ... ... आहे की त्यालाही आज्ञा असावी.

राजा ... ... मग शौभ्रजया तुझ्या ... ... त्या ... ... आता आमच्या ... ... म्हणणे आहे ... .

चंद्रसेन (... ...) ... ... म्हणून ... ... नाही तर पक्का ... होतास.

राजा ... अजूनही तुझी ... खिन्न आणि म्लान का बरे?

चंद्रसेन [illegible] आनंदात आहे.

राणी अच्छा, [illegible] आणि [illegible] आहे ! [illegible] आणि मृत्यु यांची [illegible]

चंद्रसेन [illegible], आपण [illegible] !

राणी [illegible] ?

चंद्रसेन [illegible] आहे [illegible], [illegible], [illegible] पाहणे, [illegible], [illegible] अश्रु काढणे, [illegible], [illegible] आणि [illegible], [illegible]. [illegible]

राजा [illegible], [illegible] प्रेमळ [illegible] काही [illegible], [illegible] आणि [illegible] अगदी [illegible] नाही [illegible], प्राणी [illegible] विशेष [illegible] म्हणजे [illegible] आहे [illegible], [illegible] आपण [illegible], व अगदी [illegible] मनाच्या [illegible] पुरेपणी ठाऊक असतो. असल्या [illegible] आणि [illegible] सावधान मन घट्ट करून [illegible] आपल्या [illegible],

[illegible] आणि [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पाहिजे ? [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]."

राणी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

चंद्रसेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शब्द [illegible] नाही

राजा या [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आनंद [illegible] [illegible] [illegible] आला.

[चंद्रसेन [illegible] [illegible] निघून जातात]

चंद्रसेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आपोआप [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्याचा

असा परिणाम व्हावा ना! मरून दोन महिने झाले नाहीत! छे दोन नाहीं [illegible] शहाणपणाचा कमाल! अरे, रे! असा महात्म्यास राजा! या भावाच्या [illegible] आणि या [illegible] ! [illegible] त्याची [illegible] असा! [illegible] असा म्हणाव [illegible] या [illegible], असा [illegible] माझ्या [illegible] आणि [illegible] " शिव शिव! काय असा हा! आणि [illegible] या [illegible] [illegible] म्हणाव या [illegible]! [illegible] आणि [illegible] [illegible] असा [illegible] म्हणून [illegible] [illegible] माझ्या [illegible] पाहिजेविषयास [illegible] [illegible] नाहीं असा [illegible] माझ्या [illegible], माझ्या [illegible] भावाशीं [illegible] ! [illegible] पाहिजे [illegible] ! [illegible] या [illegible] [illegible] ! [illegible] भावाशीं [illegible] म्हणून [illegible] नाहीं आणि या [illegible] नाहीं पण [illegible] पाहिजे [illegible] काढण्याची सोय नाही.

[प्रियाल, वत्सनाभ आणि पिंगलक प्रवेश करितात]

प्रियाल : महाराजांचा जयजयकार असो

चंद्रसेन : [illegible] प्रियाल अथवा मी चुकत तर नाही ना?

प्रियाल : नाहीं महाराज [illegible] मी तो आपला गरीब नोकर प्रियाल.

चंद्रसेन : प्रिय मित्रा, आजपासून तू आपल्याला नोकर म्हणून आऊ नको [illegible] प्रियाला, वत्सनाभा, मंगलापुराहून [illegible] का आलांत?

वत्सनाभ : महाराज, [illegible]

चंद्रसेन : वत्सनाभा, [illegible] पण मित्रा, मंगलापुराला तू या [illegible]

प्रियाल : महाराज, [illegible]

चंद्रसेन [illegible] पंगत व्हावयाची आहे, खरे का?

प्रियाल : महाराज, मी आपल्या [illegible] आली.

चंद्रसेन : [illegible]

प्रियाल : महाराज, माझ्या [illegible]

चंद्रसेन [illegible] आणि [illegible] प्रियाल्या, [illegible] काय [illegible]

प्रियाल : कोठून महाराज?

चंद्रसेन : अरे [illegible] प्रियाळा

प्रियाल : महाराज मी [illegible] विरला असेल.

चंद्रसेन : [illegible]

प्रियाल : महाराज मी [illegible]

चंद्रसेन : पाहिलेस? अरे कोणाला?

प्रियाल : महाराज आपल्या [illegible]

चंद्रसेन : माझ्या बापाला!

प्रियाल : महाराज, क्षणभर आश्चर्य [illegible] मी हा चमत्कार पाहिला [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] आधी [illegible]

प्रियाल : हे [illegible] आपल्या [illegible]

[illegible]

चंद्रसेन : पण हे सर्व झालें कोठें ?

पद्मनाभ : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] ?

प्रियदत्त : [illegible]

चंद्रसेन : हा मोठाच चमत्कार !

प्रियदत्त : [illegible] निघून आलो.

चंद्रसेन : [illegible] पहारा आहे काय ?

पद्मनाभ }
पिंगलक } [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] ?

पद्मनाभ }
पिंगलक } [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] ?

वत्सनाभ }
पिंगलक } महाराज, [illegible]

चंद्रसेन : तुम्ही तिला नक्की पाहिली आहे काय?

प्रियाल : हो हो महाराज, [illegible]

चंद्रसेन : ती रंगाने दिसली काय?

प्रियाल : तिचा [illegible] दिसत होता.

चंद्रसेन : पांढरी की सावळी?

प्रियाल : छे, फारच पांढरी.

चंद्रसेन : आणि तिच्या तोंडावर [illegible] होते काय?

प्रियाल : एकसारखे.

चंद्रसेन : मी तेथे असतो तर [illegible] असते.

प्रियाल : आपणास [illegible] वाटली असती.

चंद्रसेन : [illegible] फार वेळ होती का?

प्रियाल : सुमारे [illegible].

वत्सनाभ }
पिंगलक } नाही, नाही, त्यापेक्षा अधिक.

प्रियाल : निदान मी [illegible].

चंद्रसेन : मी आज रात्री जागत बसणार. कदाचित् ती पुनः आज रात्री येईल.

प्रियाल : [illegible], मी [illegible] सांगतो.

चंद्रसेन : [illegible] साक्षात् प्रमाण तरी मानितो [illegible] नाही, [illegible] आता माझी तुम्हाला [illegible] विनंती आहे की, [illegible] ही गोष्ट तुम्ही कोठे फोडली नसल्यास ती तुमच्या [illegible] राहू द्या, आणि आज रात्री जे जे घडेल ते निमूटपणाने पाहा; पण बाहेर [illegible] देऊ नका. त्याबद्दल मी तुमचे उपकार फेडीन. [illegible] आज रात्री [illegible] बारांच्या आत मी मैदानात तुम्हापाशी येऊन दाखल होतो.

सर्वजण : महाराजांच्या सेवेला तयार आहो. [illegible] आता महाराजांचा निरोप.

चंद्रसेन : काही काळजी करू नका. या बरे.

[चंद्रसेनाखेरीज सगळे निघून जातात]

चाणक्य — [illegible] निमूटपणे वाट पाहा.

प्रवेश ४ था

[illegible]

[**तीव्रजय** आणि **मल्लिका** प्रवेश करितात]

तीव्रजय — [illegible] यज्ञवेदीवर पत्रविच धाडीत जा.

मल्लिका — दादा, [illegible]

तीव्रजय — [illegible]

मल्लिका — दादा, [illegible]

तीव्रजय — [illegible]

[illegible] सभाळ, बेसावध असू नको.

मल्लिका दादा, या तुझ्या सदुपदेशाची मी आपल्या मनाशी [illegible] गाठ घालून ठेवीन पण असे मात्र [illegible] नको की, [illegible] साधुप्रमाणे [illegible] ब्रह्मज्ञानाच्या [illegible] बाता मारून [illegible] मात्र मन [illegible] तशी चैनबाजी आणि उधळपट्टी करावयाची

तीव्रजव [illegible]

[शालेय प्रवेश करितो]

[illegible] मिळाल्यावर कणाची वाण ?

शालेय [illegible] कधी पडायाचें नाही ना.

तीव्रजव [illegible]

शालेय [illegible] माणसें वाट पाहात उभी आहेत.

तीव्रजव : नाही. गेलो बरं मी. तुला जे जे सांगितले आहे ते सर्व ध्यानात ठेव.

मल्लिका : त्याची तुला चिंता नको. माझे मन सांभाळ म्हणजे झाले.

तीव्रजव : येतो.

(**तीव्रजव निघून जातो.**)

शालेय : मल्लिके, तीव्रजवाने तुला काय ग सांगून ठेविले आहे?

मल्लिका : सांगितले आहे चंद्रसेनाविषयी दोन शब्द.

शालेय : आ, बरी आठवण झाली. अशीच माझ्या कानावर आले आहे की, तो तुझ्याकडे नित्य नित्य येत असतो, व तूही त्याला वारंवार एकांतात गाठ घेण्यास ना म्हणत नाहीस. हे खरे असेल तर मी तुला निक्षून सांगून ठेवतो की, तू माझी पोर असून तुला कसे वागावे हे कळत नाही. तुमच्यांमध्ये काय चालले असते? सांग मला काय खरे आहे ते.

मल्लिका : बाबा, माझ्यावर त्याचे प्रेम बसले आहे, आणि अलीकडे माझ्याशी मन लावण्याचे त्याने चालविले आहे.

शालेय : प्रेम म्हणतेस? अग, तू अजून कच्ची पोर आहेस. अशा कामाचा तुला अद्यापि अनुभव नाही. तो म्हणतो ते तू खरे मानतेस का?

मल्लिका : काय मानावे हे मला समजत नाही.

शालेय : बरं, तुला नाही समजत तर मी सांगतो ते ऐक. तू अजून अज्ञान आहेस हे ध्यानात ठेव. तुझ्यावर जे प्रेम आहे म्हणून तो म्हणतो आहे ते खरे नाही. आजपासून तू त्याच्याशी बेताने नाही वागलीस तर एखादे दिवशी माझ्या पदरी मूर्खपणा आणशील.

मल्लिका : बाबा, फिरून फिरून माझी विनवणी करून त्याने माझी खात्री केली आहे. त्याच्या बोलण्याची शंका घेणे मला बरोबर दिसत नाही. खरोखरीच त्याचे प्रेम माझ्यावर जडले आहे.

शालेय : खरोखरी जडले आहे म्हणतेस? केवळ मूर्ख आहेस.

मल्लिका : काय सांगू, बाबा? त्याने शपथा आणा देखील घेतल्या आहेत. मला सोडून दुसरीवर त्याचे मन जाणार नाही, अशी माझी पक्की खात्री आहे.

शालेय : अरेरे, रानातील पाखरांना धरण्याकरिता पसरलेल्या जाळ्याप्रमाणे त्याने तुला अगदी घेरून टाकले आहे! अग तरुणात विषयवासना प्रबळ झाली म्हणजे कोणी काही सांगितले तरी मन त्याच्यावर विश्वास ठेवण्यास

[illegible] नसावे [illegible] मी [illegible], चंद्रसेनाच्या या [illegible] काहीं [illegible] नाहीं [illegible] फार आहे [illegible] [illegible] [illegible] त्याच्या वागण्याच्या [illegible] आहे [illegible] त्याच्या दुर्दैवी कारणी [illegible] आणि [illegible] [illegible] त्या [illegible] [illegible] आता [illegible] [illegible] [illegible] नो [illegible] माझा [illegible] की, [illegible] या [illegible] [illegible] मनांच्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नको [illegible] प्रेम आहे [illegible] नाहीं [illegible] [illegible] की, [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] की, [illegible] पुढें [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] पाहिजे [illegible] [illegible]

मल्लिका : बाबा, मी आपल्या [illegible] पाऊल टाकणार नाहीं.

[निघून जातात.]

प्रवेश ४ था

स्थल : [illegible] मैदान.

[चंद्रसेन, प्रियाल आणि वत्सनाभ प्रवेश करितात.]

चंद्रसेन : हवा काय [illegible] आहे ! [illegible] थंडीचा [illegible] बोचा !

प्रियाल : असल्या थंडीनें [illegible] आणि [illegible] बधिर होऊन पडतील असें वाटतें.

चंद्रसेन : किती वाजले असतील बरें !

प्रियाल : मला वाटतें, बारायला थोडा अवकाश आहे.

वत्सनाभ : छे, बारा वाजून गेले सुद्धां.

प्रियाल : खरें की काय ? मी नाहीं ऐकले. तर मग त्या [illegible] निशाचरी यायची वेळ झाली. (पडद्याच्या आंत [illegible] आणि [illegible] आवाज होतो.) महाराज, हें काय प्रकरण आहे ?

चद्रसेन [illegible]

प्रियाळ [illegible]

चद्रसेन [illegible]

[समंध प्रवेश करितो.]

प्रियाळ [illegible]

चद्रसेन . [illegible]

[illegible]

प्रियाल [illegible]

वत्सनाभ [illegible] पण तुम्ही जाऊं नका.

प्रियाल [illegible]

चंद्रसेन [illegible]

प्रियाल नका, महाराज.

चंद्रसेन [illegible]

प्रियाल [illegible]

चंद्रसेन [illegible]

वत्सनाभ [illegible]

[हात धरतात]

चंद्रसेन [illegible]

प्रियाल महाराज [illegible] नाही

चंद्रसेन [illegible] माझ्या [illegible] आहे [illegible] नाही

[समंध बोलावतो.]

[illegible] (म्हणून [illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible] आलो.

[समंध आणि चंद्रसेन निघून जातात]

प्रियाल [illegible] आहे

वत्सनाभ [illegible] उपयोग नाही.

प्रियाल [illegible] परिणाम होणार आहे कोण जाणे ?

वत्सनाभ [illegible] आहे

प्रियाल [illegible] आहे

वत्सनाभ [illegible] नाही [illegible]

[निघून जातात.]

प्रवेश ५ वा

स्थल—मशान मैदानाचा दुसरा प्रदेश

[चंद्रसेन आणि समंध प्रवेश करितात]

चंद्रसेन [illegible] मी [illegible]

समंध : ऐक तर.

चंद्रसेन : ऐकतो.

समंध हा [illegible] आहे [illegible] हास्यळणाऱ्या [illegible] जाऊन रहले पाहिजे.

चंद्रसेन : अरेरे, काय हे हाल !

समर्थ : [illegible] आहे तिकडे नीट लक्ष दे.

चंद्रसेन : [illegible]

समर्थ : [illegible]

चंद्रसेन : काय ?

समर्थ : [illegible] चांगले लक्ष दे.

चंद्रसेन : हे देवा !

समर्थ : [illegible]

चंद्रसेन : खून ?

समर्थ : अरे, [illegible] पण हा खून [illegible] घोर आणि राक्षसी आहे !

चंद्रसेन : [illegible]

समर्थ : [illegible] मालक आहे.

चंद्रसेन : तरी मला वाटलेच ! — काका !

समर्थ : [illegible] एक घाणेरडा पायोंडा आला.

[illegible]

[illegible]

नको.

[illegible जातो.]

चंद्रसेन : [illegible]

[illegible] ही शपथ घेतो. घेणारच घेणार.

प्रियाल : (आत) महाराज [illegible]

वत्सनाभ : (आत) [illegible]

प्रियाल : (आत) [illegible]

चंद्रसेन : तथास्तु !

वत्सनाभ : (आत) [illegible] महाराज

चंद्रसेन : [illegible]

[प्रियाल आणि वत्सनाभ [illegible]]

वत्सनाभ : [illegible] महाराज ?

प्रियाल : कशी काय गोष्ट आहे महाराज ?

चंद्रसेन : अरे, फारच आश्चर्यकारक.

प्रियाल : महाराज, कृपा करून ती सांगा.

चंद्रसेन : छे, तुम्ही ती फोडाल—

प्रियाल : देवाशपथ मी नाही फोडायाचा.

वत्सनाभ : मी देखील नाही महाराज.

चंद्रसेन : काय, मग म्हणता ? हें असलें कांहीं कधीं मनुष्याच्या मनांत तरी आलें असेल काय ? पण त्याबाबतीत गुप्तता ठेवाल काय ?

प्रियाल : देवाशपथ महाराज, हो.

चंद्रसेन : आमच्या राजवाड्यासारखा या पृथ्वीवर दुसरा चांडाळ नसेल.

प्रियाल : महाराज, हें सांगायला थडग्यातून समंध उठून यायला नको काही.

चंद्रसेन : हां, ठीक बोललास. तुझं म्हणणं बरोबर आहे. ठीक तर मग आता अधिक बोलण्याची गरज नाही. असं ठरवून घेतो तर मग तुमची इच्छा तुम्ही आपल्या वाटेनं जा आणि आपला उद्योग करा. मी आपल्या वाटेनं जाऊन मी आपला विचार पाहतो. ठीक आहे ना ? तर मग

प्रियाल : महाराज, असं भलतंच बोलू नका.

चंद्रसेन : माझ्या बोलण्यानं तुम्हाला राग आला काय ? गोष्टीबद्दल क्षमा करा हवं तर, मनापासून माफी मागतो.

प्रियाल : राग कशाचा महाराज ?

चंद्रसेन : रागाचा नाही ? आहे, रागावायाला कारण आहे असं. या समंधाच्या आणि माझ्या बोलण्यावरून जो प्रकार झाला, त्याची तुम्हाला वाटेल तशी कल्पना करा. आता विद्वान्, शूर, आणि विश्वासू मित्रांनो, तुम्हाला एकच विनंती करून मागणं आहे. आज रात्री जे जे तुम्ही पाहिलं आहे, तें बाहेर फोडू नका.

वत्सनाभ, प्रियाल : महाराज, आमच्याकडून असं व्हायाचं नाही.

चंद्रसेन : नाही तुमचं म्हणून चालायचं नाही. शपथ घ्या.

वत्सनाभ, प्रियाल : नाही, नाही, महाराज.

चंद्रसेन : ह्या माझ्या तरवारीवर हात ठेवा.

समंध : (खाली) शपथ घ्या.

चंद्रसेन : [illegible] शपथ [illegible],
[illegible] नाही

समंध : (बाहेरून) शपथ घ्या.

वल्लनाथ }
प्रियाल } — बाहिरी महाराज.

चंद्रसेन : तरवारीची शपथ घ्या.

समंध : (बाहेरून) [illegible]

प्रियाल : काय चमत्कार हा !

चंद्रसेन : [illegible] अशा [illegible] आकळणार [illegible] घेऊन वागत [illegible] पुढे कांही [illegible] मी आणखी [illegible] वाटेल, अशा [illegible] [illegible] वगैरे असतात, पण [illegible] आणि [illegible] आपण [illegible] सगळा अर्थ समजून [illegible] नाही अशी घ्या तर मग शपथ.

समंध : (बाहेरून) शपथ घ्या.

चंद्रसेन : [illegible] किताही [illegible] असमर्थ नाही [illegible] मागता, [illegible] काय [illegible] माझ्या [illegible] ना ! असो, चला बरोबरच जाऊं या

[सगळे निघून जातात.]

अंक दुसरा

प्रवेश १ ला

स्थल : [illegible]

[शालेय आणि वजुल [illegible]]

शालेय : [illegible]

वजुल : होय महाराज.

शालेय : [illegible]

वजुल : [illegible] महाराज.

शालेय : [illegible] हें ध्यानांत ?

वजुल : [illegible]

शालेय : [illegible]

[illegible]
टोकून दे म्हणजे झालें.

वंजुल : उदाहरणार्थ जुगार—

शाक्लेय [illegible]

वंजुल [illegible]
पडणार लागणार आहे.

शाक्लेय [illegible]
आहे काय आणि नाही काय ?

वंजुल : परंतु हे पाहा महाराज, —

शाक्लेय [illegible]

वंजुल [illegible]

शाक्लेय [illegible]

वंजुल : ठीक, ठीक.

शाक्लेय [illegible]
आमचें घोडें कुठे थबकलें ?

वंजुल [illegible]

शाक्लेय [illegible]

त्याच्या मी [illegible] परवा [illegible] आहे. [illegible] माझ्या मर्जीत [illegible] आजन्म [illegible] नाही [illegible] मी [illegible] नाही [illegible] तुम्ही [illegible] आपल्या [illegible] मध्यान [illegible] आहे म्हणून [illegible] असते ईश्वर [illegible] आले [illegible] त्याच्या [illegible] बाहेर [illegible] पडून [illegible] करून [illegible] अशी [illegible] शिवाय [illegible] नाही बाबा, [illegible] आणि [illegible] अनुभवाशिवाय [illegible] नाही त्याचा [illegible] असा, मी [illegible] आहे [illegible] तरी आमच्या [illegible] करून दे, [illegible] माझा [illegible] नाही [illegible]

वंजुल : नको नको महाराज, [illegible] आहे.

शालेय : [illegible] आता [illegible]

वंजुल : ठीक आहे, महाराज.

शालेय : [illegible] त्याचा [illegible] त्याप्रमाणे [illegible]

वंजुल : [illegible] पाहिजे ?

शालेय : [illegible] म्हणायचे [illegible] नाही [illegible] नको.

वंजुल : होय, महाराज.

[वंजुल निघून जातो व मल्लिका प्रवेश करिते]

शालेय : मल्लिके, [illegible] आहे ?

मल्लिका : बाबा, बाबा, [illegible] भीति वाटूं लागली आहे.

शालेय : अग, झालें काय ?

मल्लिका : बाबा, [illegible] मी आपल्या [illegible] कधीदा [illegible] [illegible] आणि [illegible] नाही [illegible] आहे, [illegible] आहे. अशी त्याची [illegible] आणि भयाण [illegible] लागले आणि असे [illegible] की, [illegible] तर हा [illegible] असा [illegible] होऊन [illegible] ना !

शालेय [illegible] ?

मल्लिका ([illegible]) [illegible] ? [illegible] ? [illegible]

शालेय [illegible] ?

मल्लिका [illegible] आणि काय [illegible] ? [illegible] आणि [illegible]

शालेय [illegible] ?

मल्लिका [illegible] भेटले म्हणून नाही.

शालेय [illegible] शिव शिव ! [illegible] म्हणजे [illegible] परिणाम होणार आहे

[निघून जातात.]

प्रवेश २ रा

[illegible]

[राजा, राणी, [illegible] [illegible]]

राजा [illegible]

राणी [illegible] उपकार केले.

[illegible] आम्ही [illegible] आपल्या [illegible]

[illegible] आम्ही [illegible] झाले.

राणी [illegible]
[illegible] पंढमेन अमेल तेथे याना घेऊन ज़ा.

भृग [illegible]
उतार पढून ती ताळपावर येतो.

राणी [illegible]

[जृग, भृग [illegible]]

[शालेय प्रवेश करितो.]

शालेय [illegible]
पवल आले आहेत.

राजा [illegible]

शालेय [illegible]

राजा [illegible]
झालो आहो.

शालेय [illegible]
होईल.

राजा [illegible]

[शालेय जातो.]

प्रिये, [illegible]

राणी [illegible]

[मेघवाहन आणि पाशक [illegible] शालेय पुन [illegible]]

राजा — बरं बरं, तो काय म्हणतो ते आपण [illegible] पाहू. [illegible] यासंबंधी [illegible] आहेत ? फार नामी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] काय म्हणतात ते पाहू.

मेघवाहन — आपल्या [illegible] आले. [illegible] आणि आमचा [illegible] आम्ही [illegible] त्यानंतर आपल्या पुतण्याच्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पण आमच्या [illegible] आणि आपण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मागून [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] कल्याण [illegible] [illegible] आणि, [illegible] मी [illegible] [illegible] नाही. [illegible] त्याने [illegible] [illegible] फार [illegible], आणि यात आपल्या पुतण्याला [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे.

राजा — [illegible] फार [illegible] [illegible] आम्ही [illegible] पाहू आणि [illegible] विचार करून [illegible] पाहू. तुम्ही ही कामगिरी फार [illegible] [illegible] आम्ही तुमचे फार आभारी आहो. [illegible] तुम्ही [illegible] काही दिवस विश्रांति घ्या. आज रात्री [illegible] जेवायाला यायचं बरं, [illegible] [illegible] आता.

[**मेघवाहक** आणि **पाशक** मुजरा करून निघून जातात]

शालेय — या कामाचा [illegible] [illegible] [illegible] असा. प्रभो स्वामिनी, राजा म्हणजे काय, कर्तव्यकर्म म्हणजे काय, दिवस म्हणजे दिवस, रात्र म्हणजे रात्र, आणि वेळ म्हणजे वेळ, या गोष्टींचा [illegible] [illegible] [illegible] म्हणजे दिवस, रात्र आणि वेळ यांचा दुरुपयोग करणे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] व [illegible] ती कटाळवाणी होते, यासाठी मला जे सांगावयाचे आहे ते मी

[illegible] कारण, [illegible]
[illegible]

राणी [illegible]

शालेय [illegible]
[illegible] ती तर्क करा.

‘[illegible]
[illegible]

[illegible]

“तुझ्या निर्मळ आणि [illegible] –

राणी [illegible]

शालेय . [illegible], [illegible] आहे [illegible] एक [illegible]
वाचीत नाही:—

“[illegible]
आकाशपथाने भगवान् [illegible] भ्रमण करीत [illegible]
[illegible] साक्षात् [illegible]
[illegible], पण तुझ्यावर माझे अढळ प्रेम आहे की नाही [illegible]
कधीही घेऊ नका [illegible], पण [illegible] म्हणून हा [illegible]
[illegible] लिहिला आहे. तुझ्यावर मन लागून गेल्यामुळे [illegible]

[illegible] पुरे करिन्नां."

[illegible] मयें लिने मला मागितलें आहे.

राजा [illegible]

मालिब [illegible]

राजा [illegible] आहात.

मालिब [illegible]

> अप्राप्तरतिसंभोगस्य नवस्त्रीरागजन्मनः ।
> दश स्थानानि कामस्य काममन्त्रविमर्शनः ॥
> अभिलाषोऽत्र प्रथमो द्वितीयं चिन्तनं तथा ।

अनुस्मृतिस्ततश्चिंते च चतुर्थं गुणकीर्तनम् ॥
उद्वेगः पञ्चमः प्रोक्तो विलापः षष्ठ उच्यते ।
उन्मादः सप्तमे प्रोक्तः भवेद्व्याधिरथाष्टमे ॥
नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥ इति ॥

राजा : [illegible]

राणी : [illegible]

शालेय : [illegible]

राजा : आपल्या तर स्मरणात नाही

शालेय : [illegible]

राजा : [illegible]

शालेय : [illegible] आपणाला ठाऊक असेल

राणी : हो, तो फिरतो खरा

शालेय : [illegible]

राजा : बरें, तें करून पाहू

राणी : [illegible] आहे ?

[**चद्रसेन** [illegible]]

शालेय : [illegible]

[**राजा–राणी** [illegible]]

[illegible]

चद्रसेन : [illegible]

शालेय : महाराज, आपण मला ओळखतां का ?

चद्रसेन : [illegible] आपण [illegible] आहां.

शालेय : मी नव्हे महाराज.

चद्रसेन : तर मग तुम्ही प्रामाणिक मनुष्य असता तर बरं होतं.

शालेय : प्रामाणिक, महाराज ?

चद्रसेन : [illegible] प्रामाणिक [illegible]

शालेय : [illegible]

चद्रसेन : [illegible] मुलगी आहे ना ?

शालेय : होय, आहे महाराज.

चद्रसेन : [illegible]

शालेय : [illegible] महाराज आपण काय वाचतां आहां ?

चद्रसेन : शब्द ! शब्द ! शब्द !

शालेय : महाराज, त्यांत मजकूर काय आहे ?

चद्रसेन : कोणात ?

शालेय : महाराज मी म्हणतो की जो कागद आपण वाचीत आहां, त्यात काय मजकूर लिहिला आहे ?

चद्रसेन : चहाडया. [illegible] हे लिहिले आहे [illegible] लिहिणाराने [illegible] हा नमवार बरोबर उठवून दिला आहे. आणि खरं

[illegible] असता.

शालेय ([illegible]) [illegible] (मोठ्याने) महाराज [illegible]

चंद्रसेन [illegible]

शालेय महाराज [illegible] ([illegible]) [illegible] (मोठ्याने) [illegible]

चंद्रसेन [illegible] याचीच वाट पाहतो आहे !

शालेय [illegible], महाराज ! [illegible] देवापाशी मागणे आहे !

चंद्रसेन ([illegible]) [illegible] !

[जृंग आणि भृंग [illegible].]

शालेय [illegible] बसले आहेत.

जृंग [illegible] !

[शालेय निघून जातो.]

भृंग : महाराज !

जृंग : सरकार !

चंद्रसेन [illegible] कशी काय हालहवाल आहे !

जृंग [illegible] महाराज ?

भृंग [illegible] सुखी मानतो.

चंद्रसेन [illegible] मानून घेतले पाहिजे !

भृंग : हो, तेही खरें

चंद्रसेन : [illegible] पाहिजे !

भृंग : आम्ही तिचे दास आहों.

चंद्रसेन : [illegible]

भृंग : [illegible] आहे महाराज.

चंद्रसेन : [illegible]

भृंग : तुरुंग, महाराज !

चंद्रसेन : [illegible]

भृंग : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] वल्लभद्र हें वाईटांतलें वाईट.

भृंग : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]

भृंग : [illegible] ठीकच आहे.

चंद्रसेन : [illegible]

[illegible] समजलो असतो

भृग — [illegible] मार्गे लागण्यापासूनच होय.

चंद्रसेन — [illegible] नाही कोण लागेल ?

भृग — [illegible]

चंद्रसेन — [illegible] सुटेलसें मला वाटत नाही !

भृग — [illegible]

चंद्रसेन — [illegible]

भृग — [illegible]

चंद्रसेन — [illegible] अंमल सें बोला.

भृग — [illegible]

चंद्रसेन — [illegible]

[illegible]

जुंग : कशासाठी महाराज ?

चंद्रसेन : [illegible]

जुंग : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]
बाहेर पडू द्या.

जुंग : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]

[illegible]

[illegible] — [illegible]

चंद्रसेन — [illegible]

जंग — [illegible] करण्यासाठी ते इकडेच येत आहेत.

चंद्रसेन — [illegible] ?

जंग — आपण [illegible] प्रयोग [illegible]

चंद्रसेन — [illegible] ? [illegible] म्हणजे [illegible]

जंग — [illegible]

चंद्रसेन — [illegible] का ?

जंग — [illegible] नाही.

चंद्रसेन — [illegible] ? [illegible] ?

जंग — [illegible] मिळाले [illegible]

चंद्रसेन — [illegible] ? [illegible] ? [illegible]

[illegible] त्याला असला कांहीं [illegible] नाहीं [illegible] आणि [illegible] [illegible] आणि आपल्या [illegible] [illegible] आहे [illegible]

भृंग : या प्रकारचा [illegible] आहे [illegible] आहे [illegible] या प्रश्नांचा [illegible] आहे [illegible] झाल्याची वार्ता होती.

चंद्रसेन : हा प्रकार खरा आहे का ?

भृंग : [illegible] या कामाकडे आपल्या बुद्धीचा [illegible] आहेत

चंद्रसेन : पण [illegible] या [illegible] करून घेत आहेत काय ?

[आंत तुताऱ्यांचा ध्वनि होतो.]

भृंग : हे नाटकवाले आले वाटतें.

चंद्रसेन : मित्र हो, तुम्ही येथे आलांत, [illegible] त्याबद्दल या शिरस्त्याप्रमाणें तुमचे आभार मानितो पण [illegible] आणि [illegible]

भृंग : कशांत महाराज ?

चंद्रसेन : मी [illegible] पण [illegible] शिपाई [illegible] कशी फिरतात, हे मला [illegible] कळत

[शालेय प्रवेश करितो.]

शालेय : गृहस्थ हा, ठीक आहे ना ?

चंद्रसेन : भृंगा, ऐकलेस ना ? [illegible] ? त्या अल्लड्या बाळाची बाळतीं अजून सुटली नाहींत !

अग [illegible]

[illegible]

चंद्रसेन [illegible]

[illegible] (शालेयाकडे [illegible])

[illegible]

शालेय [illegible]

चंद्रसेन [illegible]

चित्रपर्णी नाटक करील असे तेव्हा —

शालेय [illegible]

चंद्रसेन [illegible]

शालेय : [illegible]

चंद्रसेन [illegible]

आहे.

शालेय [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] प्रवेश, [illegible]

[illegible] या [illegible]

[illegible]

[illegible] आणि [illegible]

याना एकमारखें बठविता येंते

चंद्रसेन [illegible]

शालेय : काय ती महाराज ?

चंद्रसेन [illegible] ?

जिच्यावर त्याचें अत्यंत प्रेम असे.

शालेय . ([illegible]) [illegible]

नाही.

चंद्रसेन [illegible] ?

शालेय [illegible] आपण [illegible]

[illegible]

चंद्रसेन : त्याची काय गरज आहे ?

शालेय [illegible] ?

[illegible] [illegible]

[[illegible]]

[illegible] नवकल म्हणा.

एक नाटकवाला [illegible]

[illegible] [illegible]

मेला अश्वत्थामा ऐशी वार्ता —

[illegible]

पद

अश्वत्थामा मेला ऐशी वार्ता द्रोणाचार्याला
कळलि आल्यावरच्या दुःखा कथिना प्रकार जो घडला ॥ध्रु०॥
तदनंतर अर्थ घनला निर्जीव तो मम केला,
आश्चर्य गमे निर्जीवपण तोले कसे जिरयाला !
अश्वत्थामा हती मेला ऐकुन मरण हे त्याला,
याच्या योग पुत्र वधाचा अनर्थ परिणत हो झाला ! १
पाहे अरलो बुद्धी, मौनेन धैर्य गर्वही ते खचले,
समाधि लावुनि शोक करावा ऐसे तदनंतर गमले
पालिमधीलि रथ बांधवान घनस्य बोले टाकियले
प्राणायामा करुनि समाधी यागले मग लाविंयला. २
इतुक्यामध्ये द्रुपदनृपाच्या पुत्र धृष्टद्युम्नान
हृदयी लिळले वैर पूर्वीचे आठवुनिया, अवमाने
द्रोणाचा त्या अवलन मस्तक तोडियला निज शस्त्राने,
एथापरि तो त्रैलोक्यगुरू ब्राह्मण नाशाते गेला. ३

हं, यापुढचं म्हण पाहू ?

[illegible] गायलं.

माटकवाला : पद

[illegible]

ऐकुनिया द्रोणवधाते, शोकाकुल तनुज झाला. ॥ ध्रु०॥
हा ताता ! हा गुरुवर्या ! धर्मज्ञानाधारा !
सोडोनी मजला जाशी, मी करितो तव अनुकारा !
जीवन हे व्यर्थ मज वाटे ! व्यर्थचि हा सर्व पसारा !
चाल— ताताहीन जातां सदनी
मम दुर्मुख पाहुनि जननी
श्रम करील आकांतांनी
कैसा मी साहू त्याला ! १

हा ताता ! एकधनुर्धारा ! कुदर्शन्याच्या आधारा,
मजसाठी शरीरे त्यां, केले कां या अविचारा ?

मारुनियां रणकर्मात, का शोका शिरला भारा ?

चाल — टाकुनी वृत्ति वीराची
आचरिली कां विप्राची ?
गोष्ट ती शत्रुवंशाची,
आठवली कां नच तुजला   २

अधमें त्या धृष्टद्युम्नें, पाहुनि तुज मलिन वीरा !
क्लीबापरि मारियलें गर्भा, पूर्वीच्या स्मरुनी वैरा !
अपमाना पात्र अशाला [illegible] का निजशरिरा ?

चाल— मरता जरि अश्वत्थामा,
तरि करिता शोधनकर्मा
मुलि गाठी त्या, या शर्मा
बाटविलें कां न जिवाला ?   ३

शाल्मेय : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] अश्वत्थाम्याचे [illegible] कृपी [illegible]

नाटक० : ' धनुराकारा वृद्ध माउली पलितशिरा ती तशी '

शाल्मेय : [illegible] ' [illegible] ' ' [illegible] ' ' [illegible] ' ' [illegible] ' [illegible] नाही.

नाटकवाला   पद

[राग [illegible]]

धनुराकारा वृद्ध माउली पलितशिरा ती तशी
यष्टि करीं घेऊनि निघाली पाया रणभूमिशीं ॥ ध्रु० ॥
वार्धक्याच्यामुळें कापली, पाउल नुचले जरी,
वात्याप्रेरित जीर्ण लताशी लोटलि शोकें तरी,
हपटत हपटत लोळत धृष्टद्युम्नाच्या शीबिरीं
आली, मार्गी आक्रंद तिचा भरे नभोविवरीं.
पतिघाती तो पाहुनि पापा अश्रुजला घे करी,

परी अतिभ्रमवश प्राण तिज सोडी त्या अवसरी
अवनत आभिष, जीर्ण न्धोकळायवि धवली भ्रमरी,
तिची ही स्थिती हे अनुनाथा प्रत्यक्ष्लासी १

शालेय : पुरा, पुरा, महाराज [illegible] आहे [illegible] आता पुरे [illegible], पुरे [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] आणि या [illegible] आहे [illegible] नका

शालेय : महाराज, [illegible] प्रमाणे [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] आहे [illegible] प्रमाणे आणि [illegible] प्रमाणे [illegible]

शालेय : चला मंडळी.

चंद्रसेन : [illegible]

[[illegible] **शालेय** [illegible]]

[illegible]

नाटकवाला : होय, महाराज.

चंद्रसेन : [illegible] आपण [illegible] आली [illegible] नाही ?

नाटकवाला : [illegible] महाराज ?

चंद्रसेन : [illegible] आहे — [illegible], आणि [illegible] त्याची [illegible] नका [[illegible] **जग** व **भृंग** याम उद्देशून] मित्र हो, आपण [illegible] तुम्ही [illegible] केलेत.

सूत — आज गेला महाराज [भूप व [illegible] जातात]

[illegible] कल्याण करो! आता मी [illegible] आहे [illegible], काय माझी ही दशा! [illegible] त्याची कल्पना [illegible] ! [illegible] आणि [illegible] काय! हा [illegible] नव्हे का? या [illegible] मनातील [illegible] पडावे, [illegible] सारांश [illegible] ! [illegible] आणि [illegible] ! आणि [illegible] अन नाही! [illegible] काय आणि हा [illegible] त्याचा [illegible] असती [illegible] असता? [illegible] ना, [illegible] असता, आणि असे भाषण करिता [illegible] असता, मग आपल्याला काय [illegible] धारण [illegible] असता [illegible] असता आणि [illegible] असता! [illegible] पण [illegible] आणि [illegible] असते [illegible] मी [illegible] मूर्ख आणि मंद्र मनुष्य, [illegible] साक्षात् माझ्या बापाचे [illegible] आणि प्रिय प्राण यांचा नाश [illegible] नाही! हा, नीचा, भेकडा! या [illegible] असे म्हणेल काय? याचे हे कान कोणी उपटील, याचे हे डोळे कोणी [illegible] काय? याच्या वरचेवर दात आता कोणी मारील काय? याच्या नाकावर कोणी थुंकेल काय? आणि याचा [illegible] लोकांपुढे कोणी आणील काय? हे [illegible], गप्प व्हा, आणि यापेक्षा एक नवी शिक्षा मला [illegible] करा, हा हा! [illegible] मी आनंदाने [illegible] बकऱ्याच्या काळजापेक्षा दुर्बल माझे काळीज भेकड अ? अजागळा तुला राग नाही येणार कधी? [illegible] तुझ्या असाची प्रत्यक्ष चामडी उडविल्याशिवाय त्याचा सूड घेण्याची बुद्धि तुला व्हायची नाही. नाही तर दुसरा एखादा असता तर त्याने केव्हाच त्या चांडाळाचे तुकडे तुकडे करून कुत्र्यापुढे किंवा गिधाडापुढे टाकले असते! [illegible] -

[illegible] राहील काय ?

[illegible]

[illegible]

अंक तिसरा

प्रवेश १ ला

स्थळ : किल्ल्यांतील एक दिवाणखाना.

[राजा, राणी, शालेय, मल्लिका, जुग आणि भूग ? प्रवेश करितात]

राजा : त्याच्या अंतःकरणाची शांतता नाहींशी करणाऱ्या या भयंकर वेडेपणाचा तपास तुम्हांला काही केल्या लागत नाहीं ना ? मी तुम्हांस असें विचारतों की या वेड्यात काहीं अर्थ आहे किंवा [illegible] ? [illegible] काहींच चालेना ? [illegible] !

जुग : आपली प्रकृति बिघडली आहे असें तो कबूल करतो पण त्याचें कारण काय तें बिलकूल सांगत नाहीं.

भूग : शिवाय, आपण होऊन तो काहीं सांगेल म्हणाल तर [illegible] कारण आम्ही त्याला त्याच्याकडे प्रश्न करून पहातो आणि तो वेडेपणाचें सोंग करून हा निसटलाच त्यांतून.

राणी : बरं, तुमची त्याची भेट कशी झाली ? तो तुमच्याशीं नीट रीतीनें वागला का ?

जुग : वा ! फारच गंभीरतेनें आणि सभ्यपणानें.

भूग : पण त्यांत एक प्रकारचा कृत्रिमपणा दिसे.

जुग : आपण होऊन काहीं एक प्रश्न करीत नसे, पण आम्ही जे विचारूं त्याचें उत्तर तेव्हांच देई.

राणी : त्याला एखाद्या खेळाऱ्या नादीं लावण्याचा प्रयत्न करून पाहिलांत का ?

जुग : आईसाहेब, असं झालं—आम्ही येतां येतां आम्हांला वाटेवर काहीं नाटकवाले भेटले ती बातमी आम्ही नुकतीच त्याला सांगितल्याबरोबर त्याला फार

आनंद [illegible]

शालेय [illegible] आणि [illegible]

राजा [illegible] आणि [illegible]

भृंग : [illegible]

[भृंग आणि भृंग निघून जातात.]

राजा प्रिय, [illegible] आणि [illegible] निर्णय करावयाचा

राणी [illegible] कमी आहे ?

मल्लिका [illegible]

[राणी निघून जाते.]

शालेय . [illegible] आपण [illegible]

[illegible] आहे [illegible] [illegible] पडल्यानें [illegible] [illegible], म्हणून [illegible] [illegible] पकडतां येतें

राजा ([illegible]) [illegible] आहे [illegible] म्हणतात [illegible] [illegible] माझा [illegible] आणि माझा [illegible]! “[illegible] आणि [illegible]” म्हणता [illegible] आहे! [illegible] आणि [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]

शालेय [illegible] आहे [illegible], [illegible] आड होऊं या.

[**राजा** आणि **शालेय** [illegible] **चंद्रसेन** प्रवेश [illegible].]

चंद्रसेन [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] आणि [illegible] अनेक [illegible] आधि [illegible] [illegible] पश्चात्ताप आणि [illegible] कारण या [illegible] त्याचा [illegible] घेऊं लागल्यावर काय काय [illegible] यांचा निश्चय [illegible] लागल्यामळें माहित [illegible] ज्ञान नाही. आणि म्हणूनच आम्हां [illegible] आश्चर्य दृष्टीस पडतां नाही [illegible] निर्दय [illegible] काय [illegible] जशी [illegible] अन्याय किंवा [illegible] होणारा [illegible]? प्रेम-भंगामुळें मनात होणारा [illegible], [illegible] मिळण्याची [illegible], अधिकारांचे [illegible] आणि [illegible] [illegible] विचारशून्य अज्ञान लोकांचे [illegible] लागतात. या सर्वांचा [illegible] [illegible] शेवट करितां येतो, तर ते [illegible] ? हा [illegible] डोकीवर घेऊन हें दुःखद आयुष्य कण्हत कण्हत [illegible] ? पण उपाय काय ?

[illegible]

मल्लिका : [illegible]

चंद्रसेन : ठीक आहे.

मल्लिका : [illegible] घ्याव्या अशी विनंती आहे.

चंद्रसेन : [illegible]

मल्लिका : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] प्रामाणिक आहात का?

मल्लिका : कसे म्हणतां, महाराज ?

चंद्रसेन : [illegible] आहात का ?

मल्लिका : [illegible] महाराज ?

चंद्रसेन : [illegible]

मल्लिका : [illegible] मिळणार ?

चंद्रसेन : [illegible] प्रामाणिकपणा [illegible] पण प्रामाणिक-

[illegible] प्रीति ठेवलीच नाही.

मल्लिका : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] आपल्या [illegible] आहे [illegible] आणि [illegible] कोठें आहेत ?

मल्लिका : घरी आहेत, महाराज

चंद्रसेन : [illegible] प्रभाव बाहेर यायाला नको. यावें तर.

मल्लिका : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] आपल्या [illegible]

[illegible] आणि [illegible] यावे ! यावे !

मल्लिका [illegible] आणि [illegible]

वसुसेन : [illegible] आणि [illegible] आज [illegible] आहे [illegible] आहे [illegible] पण [illegible] !

[वसुसेन निघून जातो]

मल्लिका ([illegible]) [illegible], या [illegible] ! [illegible] या [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] ! [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] ' शिव शिव ' [illegible] याप्रमाणे या [illegible] [illegible] ! [illegible] !

[राजा आणि [illegible] पुन: प्रवेश करितात]

राजा प्रेम ? [illegible] त्याच्या मनाचा [illegible] पण शुद्ध [illegible] त्याच्या [illegible] आहे, [illegible] त्याच्या मनाला [illegible] आहे आणि मला [illegible] वाटते की, [illegible] आपण [illegible] आहे [illegible] आहे की काय [illegible]

[illegible]

[illegible]

राजा [illegible]

[सगळे निघून जातात.]

प्रवेश २ रा

स्थळ-किल्ल्यातील एक वाडा.

[चंद्रसेन आणि नाटकवाले प्रवेश करितात.]

चंद्रसेन [illegible]

[illegible] असतात [illegible] [illegible] ना [illegible] : [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिणाम [illegible] [illegible] [illegible] जे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[शालेय, भृंग व भृग ? प्रवेश करितात]

चंद्रसेन : [illegible] आज [illegible] पाहायाला ?

शालेय : [illegible] आणि [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] (शालेय जातो.) [illegible] आणि [illegible]

भृंग } हां, [illegible]
भृग }

[भृंग आणि भृग [illegible] व प्रियाल प्रवेश करितो]

चंद्रसेन : [illegible] प्रियालराज, आपण [illegible]

प्रियाल : [illegible] आहे, महाराज

चंद्रसेन : प्रियाला [illegible] अग [illegible] की दुर्निगन असा [illegible]

प्रियाल : [illegible] आहे !

चंद्रसेन : मी [illegible] व्यर्थ स्तुति करतो आहे असे समजू नको कारण [illegible] नीतीने [illegible] करून [illegible] गरीबांची स्तुति करून मला काय मिळावयाचे आहे ? गरीब लोकांची स्तुति करतो कोण ? [illegible] श्रीमंत लोकांना स्तुति [illegible] पैसा [illegible] [illegible] [illegible] फायदा [illegible] आहे [illegible] अशाचा [illegible] करून [illegible] [illegible] विचारतो कोण ? तथापि [illegible] [illegible] मनुष्य कोण, [illegible] मनुष्य कोण हे मला [illegible] लागल्यापासून, माझे मन तुझ्यावर बसले आहे कारण तुझी वृत्ति अशी आहे की, [illegible] विपत्ति [illegible] मनाला [illegible]

[illegible] आणि [illegible] अवश्य [illegible] [illegible] [illegible] आज [illegible] आणि [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] आणि [illegible]

प्रियाल : [illegible] म्हणाल तें ऐकेन.

चंद्रसेन : [illegible]

[[illegible] राजा, राणी, शालेय, मल्लिका, जग, भृग, आणि
दुसरे लोक प्रवेश करितात.]

राजा : चंद्रसेना, कसें काय आहे?

चंद्रसेन : [illegible] आहे [illegible] अशी पाळता येणार नाहींत.

राजा : [illegible] आमचा [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] नाहीं (शालियाकडे वळून) [illegible]

[illegible], तुम्ही शाळेत असताना [illegible] होता, नाही बरें ?

शालेय : होय महाराज. आणि त्याबद्दल [illegible].

चंद्रसेन : [illegible], बरें, असे आपण कोण बनला होता ?

शालेय : [illegible]

चंद्रसेन : अशा [illegible] आहे का ?

जय : होय महाराज. [illegible]

राणी : चंद्रसेना, ये बाळ, माझ्याजवळ बैस.

चंद्रसेन : [illegible] आहे !

शालेय : (राजाकडे पाहून) हे पाहिलेत ना, महाराज ?

चंद्रसेन : (मल्लिकेस) [illegible] आपल्या [illegible] जागा देता का ?

[मल्लिकेच्या पायाजवळ बसून राहतो.]

मल्लिका : हें काय महाराज ?

चंद्रसेन : भिऊ नका, मी [illegible] काही करीत नाही. आपल्या पायावर [illegible] नका ?

मल्लिका : आपण आज फार आनंदी दिसतां महाराज.

चंद्रसेन : कोण, मी ?

मल्लिका : होय महाराज.

चंद्रसेन : छे, आपल्या [illegible], आनंदी [illegible] काय करणार ? पहा आमच्या [illegible] आनंदी दिसताहेत आणि आमच्या [illegible] दोन प्रहरसुद्धा झाले नाहीत.

मल्लिका : असे काय भलतेच बोलतां, महाराज ? त्यांना मरून [illegible] चार महिने झाले.

चंद्रसेन : हं, हं ! इतके दिवस झाले का ? अरेरे ! किती [illegible] हा ! पण ठीक. आमचा बाप जरी [illegible] दोन महिने [illegible] तरी माझा [illegible] नाही. [illegible] काय की [illegible] मनात [illegible] त्यांची आठवण त्यांच्या पाठोपाठ चार–सहा महिने [illegible] नाही [illegible] चार महिन्यांकरितां देखील त्यांची समाधि बांधली पाहिजे. नाही तर [illegible] टाकलेल्या [illegible] त्यांना [illegible]

[illegible]

[illegible] सर्व निघून जातात.]

मल्लिका [illegible]

चंद्रसेन [illegible]

मल्लिका [illegible] होते.

[सूत्रधार प्रवेश करितो]

चंद्रसेन [illegible] आपले सगळें सामान सुटायाचे.

मल्लिका [illegible]?

चंद्रसेन [illegible]!

मल्लिका : [illegible] खेळाकडे लक्ष देते.

सूत्र० : आमच्यासारखी व आमच्या स्वभावाची झाल्यास आपण याच्यापाशी अशी विनंती आहे की, ह्या करून घ्या दोन अंक करून दाखविणार आहो, त्याकडे मर्जीने अवधान असावे. [निघून जातो.]

चंद्रसेन : पण ह्या प्रस्तावनेला म्हणावे की प्रस्तावनेचा प्रत्याहार म्हणावा ?

मल्लिका : ही पाहून अंत प्रस्तावनेसारखी, नाही का म्हणावयाचे ?

चंद्रसेन : प्रत्यक्षाने वागणाऱ्या प्रेमासारखी अंत !

[एक राजा आणि एक राणी प्रवेश करितात.]

वृ० राजा : अनिवार्य काळाच्या अनुक्रमाने आमच्या ह्या त्याग व कामदेवाने आमच्या अंतःकरणांची एकत्र करून दिल्यास आज पुरी तीस वर्षे झाली. येवढ्या काळात भगवान् सूर्यनारायणाने तीस वेळा प्रदक्षिणा केल्या, व चंद्रप्रकाशाने आपल्या क्षयवृद्धींमुळे आनंददायक व कामोत्तेजक प्रकाश भूमंडलावर पाडला, पण आमचे प्रेम पहिल्या दिवसासारखेच अढळ आहे.

वृ० राणी : आमच्या प्रेमाचा नाशकाळ होईपर्यंत आपणांस आणखी तीस वर्षे लाभोत ! परंतु आपली प्रकृति अलीकडे इतकी क्षीण झाली आहे व आपली पहिली आनंदवृत्ति नाहीशी होऊन आपल्या मुखावर इतकी ग्लानि आली आहे की, मला आता आपल्या अंगी भरवसा नाही !! तथापि प्राणनाथ, मला आपला भरवसा नाही असे जे मी म्हणते व वारंवार शंका घेते, याची काळजी करू नका. कारण स्त्रियांमध्ये बायका पुरुषांपेक्षा फाजील भित्र्या व आपल्या प्रेमाला आणि भयाला परमावधि नसल्यामुळे अगर बायकांना फाजील प्रीति करणे किंवा अगर बायका फाजील भित्र्या असे म्हणता येत नाही. आता माझी आपल्यावर किती प्रीति आहे ? माझ्या वागणुकीवरून आपण या अनुभवास आणलेच आहे. म्हणून माझी जशी प्रीति तसे माझे भय. ज्या ठिकाणी प्रीति मोठी त्या ठिकाणी शंकेला येवढेसे कारण झाले की भीतीला जागा होते; तसेच ज्या ठिकाणी भीतीला येवढीशी जागा असली की ती मोठी होते, त्याठिकाणी म्हणून मोठे प्रेम आहे असे समजावे.

वृ० राजा : प्रिये, तुला येथे टाकून लवकरच मला जावे लागेल असे वाटते ! माझे आता हातपाय अगदी नाउमेद झाले आहेत. ईश्वरकृपेने तू नंतर माझ्या पाठीमागे आनंदी सुखी आणि सद्गुणी रहा म्हणजे झाले, आणि दुसरा-

[illegible] या तुझ्या निश्चयाचाही अंत होईल.

खं. राणी : [illegible] सारांश, [illegible] आणि [illegible]

चंद्रसेन : ([illegible]) आणि [illegible]

खं. राजा : [illegible]

खं. राणी : [illegible] होवो. [निघून जाते.]

चंद्रसेन : अहो साहेब, आपणास हा खेळ कसा काय वाटला?

राणी : मला वाटते या राणीने [illegible]

चंद्रसेन : पण त्याचे कारण [illegible] पाळले.

राजा : आजचा प्रकार तू पाहिलास ना? [illegible] नाही ना?

चंद्रसेन : छे, छे! हा सर्व खेळाचा खेळ, ते आपले [illegible] घालतात, त्यात इजा कसची?

राजा : या खेळाला काय म्हणतात?

चंद्रसेन [illegible] हें मोकळेंच.

[वज्रमुकुट [illegible]]

वज्रमुकुट [illegible]

[राजाच्या कानांत विष ओतितो.]

चंद्रसेन [illegible] आहे, [illegible] पडेल.

मल्लिका. महाराज निघाले वाटतें

चंद्रसेन काय, असल्या दुष्टबुद्धीच्या खुनाला भिऊन की काय !

राणी : प्राणनाथ, कसें काय आहे ?

शालेय : [illegible]

राजा : [illegible] प्राणा ! [illegible], उठा !

शालेय : मशाली ! मशाली ! मशाली !

[चंद्रसेन आणि प्रियाल [illegible] निघून जातात]

चंद्रसेन : प्रियाला, [illegible] आहे [illegible] ! [illegible]

प्रियाल : महाराज, आपण [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] प्रियाला [illegible] आहे की नाही ? नीट पाहिल्यास [illegible] प्रकार !

प्रियाल : हे काय [illegible], महाराज ?

चंद्रसेन : [illegible]

प्रियाल : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible], पण आपल्याला [illegible] आहे [illegible] पण [illegible] ! [illegible] ! [illegible] आहेत [illegible] ! [illegible] करण्यात तुम्ही [illegible] !

शालेय : महाराज, आईसाहेबांच्या मनात आपली [illegible] घ्यावयाची आहे [illegible] त्यांनी [illegible] आहे

चंद्रसेन : [illegible] म्हणून [illegible]

शालेय : महाराज, असें करू नका, आईसाहेब [illegible] बसल्या आहेत

चंद्रसेन : तुम्ही पुढे [illegible], मागून त्यांना विचार [illegible] (**शालेय** जातो) प्रियाला [illegible] मागे जा, आणि तो कोणीकडे जातो आहे आणि काय करतो आहे याची [illegible]

प्रियाल : बरें आहे, महाराज. (**प्रियाल** निघून जातो)

चंद्रसेन— [illegible]

[चंद्रसेन जातो]

प्रवेश ३ रा

स्थळ–राजवाड्यातील खोली.

[राजा, जुंग व भृंग [illegible]]

राजा— [illegible]

जुंग— महाराज, [illegible]

[illegible] दुःखांत बुडविले.

राजा [illegible]

जुग व भुग [illegible]

[जुग व भुग [illegible] शालेय [illegible]]

शालेय [illegible]

राजा : शाबास, तारुण्यांत असावा तर असा. (शालेय जाता नंतर आपणाशी) माझा हा अपराध किती ओंगळ. त्याचा दुर्गंध स्वर्गापर्यंत जाऊन पोहोचला असेल. जगातील सर्व देशांच्या नीतिशास्त्रांनी अत्यंत निंद्य मानलेला असा सख्ख्या भावाचा मी खून केला ना! प्रार्थना करण्यासाठी मनाला एकाग्र

[illegible] सर्व ठीक होईल !

[[illegible] **चंद्रसेन** [illegible]]

चंद्रसेन [illegible] घेतो आहे.

[**चंद्रसेन** [illegible]]

राजा [illegible]

[राजा जातो.]

प्रवेश ४ था

स्थळ — [illegible]

[राणी आणि शालेय प्रवेश [illegible]]

शालेय : [illegible]

[[illegible] आई, आई [illegible]]

राणी : [illegible] | शालेय [illegible] होतो.]

[चंद्रसेन प्रवेश करतो.]

चंद्रसेन : [illegible] आईसाहेब !

राणी : चंद्रसेना [illegible]

चंद्रसेन : आई [illegible]

राणी : [illegible] ?

चंद्रसेन : [illegible] ?

राणी : [illegible] ?

चंद्रसेन : आई [illegible] !

राणी : मला तूं विसरलास का ?

चंद्रसेन : [illegible] आपल्या [illegible] आणि [illegible]

राणी : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] आणि मग कोठे त्या जा.

राणी : [illegible] ? [illegible] धावा हो धावा ! धावा ! धावा हो धावा !

शालेय : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]

शालेय : [illegible]

राणी : अरे मूर्खा, काय [illegible] हें ?

चंद्रसेन : [illegible]

राणी : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] भायाशी लग्न करण्याइतकें घोर कृत्य !

राणी : राजाला मारून ?

चंद्रसेन : [illegible]

राणी : [illegible] आहे ?

चंद्रसेन : [illegible]

झाला आहे. या माझ्या अपराधाला क्षमा [illegible] आणखी नाही. [illegible] कुठल्या मी!

चंद्रसेन : अपत्य न होतांच पति मृत झाला तर दिराकडून पुत्र संतान करून घ्यावयास काही हरकत नाही, असा शास्त्राधार आहे, पण तुझ्या विषय-वासनेचा काय अलौकिक प्रकार! तुझ्या [illegible] [illegible] अगदी [illegible] दिवसांच्या आंत [illegible] [illegible] तुझ्या कामवासनेला [illegible] उत [illegible] आहे! [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] मला [illegible] नको।

राणी : चंद्रसेना, [illegible] अपराधी आहे, पण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मला [illegible] नाही का [illegible]?

चंद्रसेन : [illegible], पापी, [illegible]! [illegible] [illegible] [illegible] राज्य आणि [illegible] [illegible] भामटा! माझ्या बापाला [illegible] [illegible] आपल्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]!

राणी : पुरें, पुरें चंद्रसेना!

चंद्रसेन : [illegible] आणि [illegible] [illegible]!

[संमध प्रवेश करतो.]

हे आकाशस्थ गंधर्व-किन्नर हो [illegible] [illegible] [illegible] अशा! [illegible] रूप [illegible] [illegible] कशासाठी आलास?

राणी : शिव शिव! याला भ्रम झाला!

चंद्रसेन : [illegible] [illegible] तुझ्या आज्ञेचा मला [illegible] [illegible] म्हणून माझ्यावर [illegible] आलास ना? [illegible] [illegible] मला असा संशयांत ठेवूं नको!

संमध : मी सांगितले आहे ते विसरूं नको। [illegible] तुझ्या [illegible] अगदी [illegible] दिसतें, म्हणून त्याची तुला पुन: आठवण देण्यासाठी प्रकट झालों आहें, पण तिकडे पहा तुझी आई [illegible] [illegible] दिसते. तिच्या [illegible] अगदीं [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] शब्द बोल.

चंद्रसेन : [illegible]

राणी : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]

राणी : हें कुणाशीं बोलतो आहेस ?

चंद्रसेन : [illegible]

राणी : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]

राणी : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] पडताहेत !

[समंध जातो.]

राणी : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]

[illegible]

राणी [illegible] मेकेथ !

चंद्रसेन [illegible] नसे कर.

राणी : मी काय करूं ?

चंद्रसेन : [illegible]

[illegible]

[[illegible]]

अंक चवथा

प्रवेश १ ला

स्थळ — किल्ल्यातील एक दिवाणखाना

[राजा, राणी, जंग आणि भुग प्रवेश करितात]

राजा [illegible]

राणी (जंग आणि भुग [illegible]) [illegible]

राजा [illegible] आहे ?

राणी [illegible]

राजा [illegible]

[illegible]

राणी [illegible]

राजा [illegible] अरे जुगा, भृगा —

[जुंग आणि भृंग [illegible]]

[illegible] विलंब लावू नका.

[जुंग व भृंग जातात.]

[illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] आणि उद्विग्न झाले आहे.

प्रवेश २ रा

[illegible]

[चंद्रसेन येतो.]

चंद्रसेन [illegible]

जुंग ।
भुंग । ([illegible]) [illegible] !

चंद्रसेन [illegible] आहे.

[जुंग आणि भुंग येतात.]

जुंग महाराज, आपण [illegible] ?

चंद्रसेन [illegible]

जुंग [illegible] जाऊं.

चंद्रसेन : असेच समजू नका.

जुंग : काय ?

चंद्रसेन मी आपला [illegible] विचाराने चालेन असे [illegible] खोळंबला आहे !

जुंग [illegible] ?

चंद्रसेन [illegible] आणि [illegible] म्हणजे [illegible] पहिल्याप्रमाणे [illegible]

जुंग : महाराज, आपले [illegible] आम्हास [illegible] कळत नाही.

चंद्रसेन : [illegible] म्हणतात ना, [illegible] काय चव ?

भृंग : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] म्हणजे एक चीज !

भृंग : चीज, महाराज ?

चंद्रसेन : [illegible] सगळा [illegible] खेळ !

प्रवेश ३ रा

स्थळ : [illegible]

[शोकग्रस्त राजा येतो.]

राजा : [illegible]

[भृंग येतो.]

[illegible] काही तपास लागला का ?

भृंग : महाराज, [illegible] नाही

राजा : बरें, तो तरी कोठें आहे ?

भृंग : बाहेर, महाराज. [illegible] आंत आला.

राजा : आणा त्याला माझ्यापुढें.

भृंग : [illegible] चंद्रसेनमहाराजांना आंत घेऊन ये.

[चंद्रसेन व भृंग येतात.]

राजा : चंद्रसेना, [illegible] आहे ?

चंद्रसेन : भेजथालीत दंग आहे !

राजा : भेजथालीत ? कोठें ?

चंद्रसेन [illegible]

राजा : शिव शिव !

चंद्रसेन : [illegible]

> किंवा काई राजाला ।। माना गद्द करी त्याला ।।
> भिकारी तो त्या भाशाला ।। म्हणति काशी मटकावी ।।

राजा : म्हणतो आहेस तरी काय ?

चंद्रसेन [illegible]

राजा : चंद्रसेना, शालिय कोठें आहे ?

चंद्रसेन [illegible] तुम्हांला त्याचा वास येईल.

राजा : [illegible] काय ?

[काही थाकर जातात.]

चंद्रसेन : [illegible] तेथें थांबेल.

राजा [illegible]

[illegible]

चंद्रसेन : श्वेतद्वीपाला काय ?

राजा : होय, चंद्रसेना.

चंद्रसेन : छान, छान.

राजा : [illegible] लक्षात आल्याशिवाय राहणार नाही.

चंद्रसेन [illegible] ना ! पेतो तर मग विशेष, आईसाहेब.

राजा : आई नव्हे, बाप.

चंद्रसेन : [illegible]

[चंद्रसेन निघून जातो.]

राजा [illegible] करा.

[भृग आणि भृंग निघून जातात.]

[illegible]

[illegible] [आत]

प्रवेश ४ था

स्थळ—[illegible] एक माळ.

[प्लवगाधिप, सांडेल, खलाशी [illegible]

प्लवगाधिप : [illegible] तो खुलासा करण्यास तयार आहो.

वीरसिंग : आणो, धर्मसाहेब.

प्लवगाधिप : [illegible]

[प्लवगाधिप आणि खलाशी [illegible]]

[[illegible] चन्द्रसेन, [illegible] आणि [illegible] प्रवेश [illegible]]

चन्द्रसेन : [illegible]

सांडेल : प्लवंगाधिपतींच, महाराज.

चन्द्रसेन : [illegible] ?

सांडेल : पोलोमाच्या एका भागावर.

चन्द्रसेन : [illegible]

सांडेल : [illegible], महाराज.

चन्द्रसेन : [illegible]

सांडेल : [illegible]

चन्द्रसेन : [illegible] नाही.

ताईल : [illegible] ? [illegible]
केला आहे !

चंद्रसेन : [illegible]

ताईल : [illegible] [ताईल जाता]

जुंग : महाराज, चलतां ना ?

चंद्रसेन : [illegible]
समजा

[चंद्रसेनाखेरीज सगळे जातात.]

चंद्रसेन : [illegible]

आणि [illegible]

[illegible]

प्रवेश ५ वा

स्थळ : [illegible]

[राणी प्रियाल आणि [illegible] गृहस्थ [illegible]]

राणी : [illegible]

गृहस्थ : [illegible]

राणी : ती म्हणजे मरी काय ?

गृहस्थ : [illegible]

[illegible] फार खेद होतो.

प्रियाल : [illegible]

राणी : [illegible] [प्रियाल निघून जातो.] [illegible] तो तों अधिक अधिकच गोंध्यांत पडतो

[मल्लिकेसह प्रियाल पुनः येतो.]

मल्लिका : [illegible]

राणी : मल्लिके, बाई करूं काय ?

मल्लिका : (गाते.) (पद)

करूं काय मि रे मजला जाणी त्यजुनी
मज दुखली येथ ककनी ॥
तें मजवरिलें, प्रेम आज संपोनी
शयनतीं जाय लपोनी ॥
उजळपणा त्या प्रेमाचा, रे।
आजवरी दृष्ट जो साचा, रे।
मज न पुन्हां मा पाहू मिळे की नयनां।
आलें मीहि तमीं बुडुनी ॥ १

राणी : [illegible] तुला ?

मल्लिका : [illegible]

(पद)

किति माग मुरडाला बाई, जाहले काई, [illegible]
[illegible] हृदय माजें ॥ अहा [illegible] ! ॥ध्रु०॥
अजि जाय [illegible]
विसरोनि चिता माजी ॥ अहो० ॥
प्राण जयाचे हरिले यमानें।
देह तयाचा धरिला धरेनें
घेई शिलेला अपुल्या उशाला।
तृणशय्येवर कां शयनाला ॥

राणी : अग मल्लिके, हें बघ —

मल्लिका [illegible] ऐश्वर्याच्या रूपे ॥ आघव्या बाधाला ॥

प्रसंग हा आला ॥ विपरीत ॥

राणी : [illegible] |[illegible]|

मल्लिका [illegible]

(पद)

मृत [illegible] मागती उरें, पूर्वील [illegible] तथा भूमिमाजी

कृष्णा हृदयीं नाजी ॥अहो०॥ २

[illegible] त्या भुजो नव उर्शी, [illegible] नगी तीम राजी

स्वस्थ तें पडत होमी ॥अहो०॥ ३

राजा : बाळे, कसें काय आहे ?

मल्लिका [illegible]

राजा [illegible]

मल्लिका [illegible]

(अंजनीगीत)

उत्सुक विजयादशमीला मी, नाहींन माळुनि वस्त्र लेउनि ।

येइन मित्रा आम घालनी, भार्या नव व्हाया ॥

(कामदा)

विगलला कशी ही स्वयवल्लभा । तुजविण मला काण, वल्लभा ?

प्रियकरा, तुला नेटि मल्लिका । आम्रका जशी स्निग्ध पर्णलता ॥

राजा [illegible]

मल्लिका [illegible]

(साकी)

त्या तरुणाच्या मधुरालापें वेडावुनि मी गेली
परि निर्लज्जे वचन माझनी कार्यांशि कुंठित केली ।।
चेष्टा मदनाच्या ।। केवळ विपरीत करणाच्या ।।

राजा : इतकी अशी स्थिती होऊन किती दिवस झाले ?

मल्लिका : आता सर्व [illegible] असे [illegible] मनाच्या [illegible] पण या [illegible] अगदी [illegible] अभिमान [illegible] [illegible] मरा [illegible] [illegible] नाही [illegible] माझ्या [illegible] [illegible] उपदेशाने माझ्या [illegible] आहे, [illegible] [illegible] [illegible] हिम हिम ! [illegible] आगाना, [illegible] मायबाप, [illegible] ([illegible])

राजा : [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], आणि [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] म्हणून त्याना अशा [illegible] परिणाम [illegible] [illegible] अकस्मात मरण [illegible] तिच्या [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] ! [illegible] [illegible] [illegible] म्हणून मी [illegible] कर्णिक आहे आणि [illegible] असे [illegible] नाही मी [illegible] येऊ [illegible] म्हणून त्याचे [illegible] [illegible] [illegible] प्रथम तिचा बाप [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाही नाही या [illegible] अथवा [illegible] आहेत, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अशा प्रसंगी मल्लिका [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] झाली, पण [illegible] नाही [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] काय फरक आहे ? मी [illegible] [illegible] [illegible] पण [illegible] अशी बातमी [illegible] आहे की [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] येथे आली आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाही नाही त्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्यामळे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] काय आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] आहे. ([illegible] [illegible] [illegible].)

राणी : कोण आहे आत ? [illegible] [illegible] [illegible] आहे ?

राजा [illegible] रहा !

[दुसरा एक गृहस्थ प्रवेश करितो.]

(स्वगत) काय गडबड आहे हो ?

गृहस्थ [illegible] !

राणी [illegible])

राजा : [illegible]

[[illegible] **तीव्रजव** [illegible]
बलभद्राचे लोक येतात.]

तीव्रजव [illegible]

लोक : नाही, आम्ही आत येतो.

तीव्रजव [illegible]

लोक [illegible]　　[[illegible]]

तीव्रजव [illegible]

राणी [illegible] ?

तीव्रजव : पाप होऊं म्हणतास ? राहूं दे; तसें असतें तर मी पाप करणारा असतों ! शांत होऊन निर्दय बापाचें ओरडणारेपण आणि निर्लज्ज आईला अधम जारिणी करूं काय ?

राजा : तीव्रजवा, सगळा मनोधैर्य सोडून असा शोकाविष्ट का होतोस ? मनोविकार सोडल्याला माझ्या मोठेपणामुळें भिऊं नको. सर्वसाधारण नैसर्गिक, न्यायाचें आणि पवित्रतेचें असें कारण असतें, हा सर्वसाधारण नियम प्रत्येक बापाला मरण मिळतें ना दृष्टीस येत आहे पण निश्चयानें प्रत्यक्ष उभें राहणाऱ्याशीं किंवा त्याशीं स्पर्श करण्याशीं त्याला काहीं नाहीं. तीव्र व्हा, न असा मनापासून हो, न मला मान मर्दानकी, किंवा सामान्य, मोह त्याला चाड, तीव्रजवा, चाड.

तीव्रजव : माझा बाप कोठें आहे ?

राजा : तो मेला.

राणी : पण तो त्याच्याकडून नाहीं काहीं !

राजा : त्याला हवें तें विचारूं दे.

तीव्रजव : तो कसा मेला ? माझ्याशीं नाटक खेळायाच्या नादीं लागून फसवणार असा राजनिष्ठा ! वचन आणि प्रतिज्ञा जळून खाक होवोत ! सद्‌विचार आणि प्रेमभाव यांना रसातळास जावोत ! दुर्गतीची शिक्षा भोगायला मी तयार आहे. माझा मुद्दा ठरलेला आहे कीं, जें व्हायचें तें होवो, इहलोक आणि परलोक यांना मी अलगद नाहीं बोलतो आहे, पण मी म्हणतो माझ्या बापाच्या मृत्यूबद्दल पुरता सूड घेतल्याशिवाय कोणीही मला अडविणार नाहीं !

राजा : कोण तुला हात धरणार आहे ?

तीव्रजव : माझा मी. सगळ्या जगाचें दडपण मी जुमानणार नाहीं ! कुणाला वाटेल कीं हें माझ्या हातून कसें होईल ? पण मी असें ठेवतों माझ्यापाशीं अशीं साधनें आहेत कीं, त्यामुळें मला थोड्याशानें पुष्कळ काम साधतां येणार आहे.

राजा : तीव्रजवा, तुझ्या बापाला कोणी मारिलें हें निश्चयात्मक समजून घेणार, का आवेशाच्या भरांत मित्राला व अमित्राला आणि अपराध्याला व निरपराध्याला सगळ्यांनाच रसातळाला पाठविणार ?

तीव्रजव : त्याच्या शत्रूशिवाय दुसऱ्या कोणाला धाड नाहीं आवाजाचा !

राजा : मग ते कोण आहेत हें तुला समजून घ्यायाचें आहे काय ?

तीव्रजव : त्याचे जे मित्र असतील त्यांना हे पाहा (बाहू पुढें करून) मी असें घट्ट आलिंगन देईन. व गरज पडल्यास त्यांच्यासाठीं आपलें मान उतरून देण्यास सुद्धां मागेंपुढें पहाणार नाहीं.

राजा [illegible]

लोक [illegible]

तीव्रजय [illegible]

(**मल्लिका पुन: येते.**)

[illegible] शिवाय रहात नाही.

मल्लिका : (गाते) (पद)

अरे मेल्या यमा हित काय तुझी ? ॥ ध्रु० ॥
ते लौवण्यनिधी, महनीय गुणी,
उचलोनि तयाप्रति नेशि क्षणीं,
तुजला कि नस पुसताच कुणी ?

शासन करि तुज, नुरला कि कुणि अज, कथि तू मज

तीव्रजय [illegible]

मल्लिका : (गाते)

गा गा गा गा गा

[illegible] "गा गा गा गा गा" [illegible] जुळतें तें ? (गाते.)

धन्याची पोर, धन्याची पोर,
जो नेई तो हरामखोर.

तीवजव : पण ह्या अस्वस्थपणांत या प्रकरणांत दुसरें काहीं नाहीं.

मल्लिका : हा बकुळीचा गजरा; हा घे तुला, विसरूं नको हं. हा मोगरीचा गजरा घे म्हणजे तुझा विचार फुलेल.

तीवजव : अहा हा ! वेडांतसुद्धां स्मृति यांची त्याप्रमाणें हिच्या बोलण्यांत स्मृति किंवा ही याची आठवण आणि त्याचा विचार !

मल्लिका : हें पहा काहीं गवताचीं आणि काहीं रानटी फुलें आहेत. [illegible] आणि अशी गंमत आहे त्याचे न बोलायचे [illegible] आपल्याला कशाचें आणा नाहीं असावें आणि मग काय पाहिजे ? (गाते.)

खुळचाला खुळा मिळाला । जीव घेऊन पळाला ॥

अहो अहो, अहो अहो, बरें बाई, बाई बाई, ह्याची खुशाल, पण बाबा माझा त्या दिवशीं मेला, म्हणून त्याचा आम्हाला आनंद झाला !

तीवजव : विचार, चिंता, विकार, आक्रोश, इत्यादि जें जें पहावें तें तें ही आपल्याला पाहून फार प्रेमानें आणि करुणा आणितें.

मल्लिका : (गाते.) **धरणीवर पडला ।**

बाबा माझा धरणीवर पडला ।

धरणीवर पडला ।

बाबा माझा धरणीवर पडला ॥

जे देवा तुझ्या पाया पडतें, हे देवा, तुझ्यापुढें मान घालतें. (जाते.)

तीवजव : देवा, हें तूं पाहतोस आणि काय करतोस ?

राजा : तीव्रजया, तूं आपल्या दुःखाचा अर्धा वांटा मला न देशील तर त्या माझ्याशीं मोठा अन्याय केल्यासारखें होईल. जा, आणि तुला वाटतील ते चार शिष्ट मित्र घेऊन ये, ते सर्व हकीगत समजून घेऊन तुझा-आमचा न्याय करतील आणि मग जर त्यांच्या नजरेला असें आलें कीं, साक्षात् किंवा परस्परें तुझ्या बापाच्या मरणाशीं माझा अगदीं थोडा तरी संबंध आहे, तर तुझें समाधान करण्यासाठीं तुला मी आपलें राज्य, मुकुट, आणि म्हणशील तर जीव देखील देईन. पण तसं आलें नाहीं तर मात्र तूं शांत होऊन आमच्या विचारानें चाल, म्हणजे आपण एकदिलानें परिश्रम करून अपराध्याला शासन देण्याचा उपाय करूं.

तीवजव : बरें तर मग, तसेंच होऊं द्या. परंतु त्याला कशी कोणत्या उपायानीं मारलें, उघडपणें त्याचा प्रेतसंस्कार का झाला नाहीं, देऊळ, समाधि

किंवा कोणत्याही प्रकारचे स्मारक त्यांच्यासाठी का आहे नाही? त्यांच्या नाव-लौकिकाप्रमाणे मानसन्मान, अन्नदान, श्राद्धविधि इत्यादि धर्मकर्म हा आता नाहीत. यांचे अनेक गोष्टींचा शोध चौकशी करून माझे समाधान होण्याजोगा निकाल झाला पाहिजे.

राजा : बरे, मग आहे तर जा, आपणाशी सर्व त्यांचा विचार करून मग नंतर मग आपण पाहण्याकरिता. [निघून जातात]

प्रवेश ६ वा

स्थळ : किनाऱ्यावर जुनाट घर

[प्रियाल आणि एक चाकर प्रवेश करितात]

प्रियाल : कोण ते माझ्याशी बोलण्यासाठी थांबून राहिले आहेत?

चाकर : खलाशी सरकार. आपल्या नावचे पत्र घेऊन आले आहेत, असे म्हणतात.

प्रियाल : यांना येऊ दे आत. (चाकर जातो) वरुन महाराजांकडून जर हे खलाशी आले नसतील तर दुसऱ्या कोणाकडून हे यावेत याचा माझ्याने अंदाज करवत नाही. [खलाशी येतात]

एक खलाशी : ईश्वर तुमचे कल्याण करो!

प्रियाल : तो तुमचेही कल्याण करो!

प० खलाशी : आमच्या मनात तर करील, आपल्या महाराजांनी हे आपल्याला पत्र दिले आहे. वकनदेशाला जो वकील निघाला होता त्याजकडून हे आले आहे. आपल्याला प्रियालच म्हणतात ना?

प्रियाल : (वाचतो)

"प्रियाला, हे पत्र वाचून पाहिल्यावर या लोकांना राजाची भेट घेण्याची काही तरी खटपट कर. यांच्यापाशी राजाला देण्यासाठी दिलेली पत्रे आहेत. आम्हाला निघून दोन दिवस झाले नाहीत तो चाचे लोकांचे एक लढाऊ गलबत आमच्या पाठीस लागले. आमची गती मंद असल्यामुळे गलबते भिडतात तेव्हा निरुपायास्तव लढाईला उभे राहणे भाग पडले. तिच्या झपाट्यात मी चाच्यांच्या

[illegible]'

'तुझे निरंतर हित चिंतणारा
तुझा प्रिय मित्र,
चंद्रसेन'

[illegible] घेऊन जायाचे आहे. [जातात.]

प्रवेश ७ वा

स्थळ — किल्ल्यातील दुसरा एक दिवाणखाना

[राजा आणि सीवजय प्रवेश करितात.]

राजा — आता मजविषयीचा तुझ्या मनातला संशय दूर झाला असेल. [illegible] मला आपल्या जिवलग मित्राप्रमाणे मानिले पाहिजे [illegible] कारण तुला सर्व खुलासा कळला आहे, आणि तीवरून असे समजून आले आहे की, ज्याने तुझा बाप मारिला तो माझाही जीव घेण्याविषयी प्रयत्न करीत होता.

सीवजय — असे उघड दिसते खरे, पण ज्या इसमाने असे दारुण आणि निर्घृण अपराध केले, त्याची चौकशी तुम्ही कशी केली नाही? ज्याला थोडे शहाणपण आहे किंवा स्वसंरक्षणाची काळजी आहे, तो असे करण्यास कधी न चुकता.

राजा [illegible] आणि [illegible] आहे, [illegible] मी पडलो नाही.

तीव्रजय आणि [illegible]

राजा [illegible] आणि [illegible] आहे [illegible] तुझ्या बापाविषयी [illegible] आणि [illegible] मला वाटते, काय [illegible] तुझ्या लक्षात येईल

[एक जासूद येतो.]

काय रे, काय बातमी आहे ?

जासूद महाराज, [illegible] पत्रे आली आहेत. हे आपले, हे आईसाहेबांचे.

राजा चंद्रसेनाकडून ? कोणी आणली ती ?

जासूद महाराज, ती स्वाराशांनी आणली असे म्हणतात मी काही त्याना पाहिले नाही, ती मला पारिजातकाने दिली, आणि त्याला ती आणणाराकडून मिळाली.

राजा : बरे, जा तूं. (जासूद जातो) तीव्रजया, वाचायाची ना ती ?

[वाचतो.]

'श्रीमंत सकलगुणालंकृत अखंडराज्यलक्ष्मीविराजित प्रतापशाली अन्न-दाताधिपति नीतिस्वरूप काका यास चंद्रसेनाचा कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार, विज्ञापना विशेष. मला आपल्या राज्यांत नागवा उघडा आणून सोडलें आहे. उद्देश आपल्या पायांच्या भेटीची अपेक्षा करीत आहे. त्या प्रसंगीं, प्रथम आपली क्षमा मागून मग अशा विलक्षण रीतीनें एकाएकीं परत कसा आलों हें सांगेन."

'चंद्रसेन'

याचा अर्थ काय? स्वारीनें मागें परत यावें की काय? किंवा ही मसलत कोणाची आहे, आणि वास्तविक असें कांहीं झालें नाहीं?

तीव्रजय : आपल्याला अक्षर ठाऊक आहे काय?

राजा : हां, हें चंद्रसेनाचेंच अक्षर. 'नागवा!' आणि त्याच्या पत्रांत असें म्हटलें आहे कीं 'उघडा!' यांत तुझा कांहीं तर्क चालतो काय?

तीव्रजय : आपली मर्जी असल्यास बोलतों. पण तेंच तर याला, मलाही तेंच पाहिजे आहे. आपल्या मनांत रोग जडला आहे तोपर्यंत तलवारीनें, 'तू हें असें करीत' असें त्याच्या तोंडावर सांगण्याची संधि मिळाल्यास किती मजा होणार आहे?

राजा : तीव्रजया, असें तर असेल तर — तें सर्व कळावें, अथवा तसें न कळो, या बाबतींत तू माझें ऐकशील का?

तीव्रजय : होय; पण गांठ-हात बांधून घेणें मात्र मी नाहीं कबूल करणार.

राजा : तुझें समाधान झालें म्हणजे झालें ना? समुद्रावर कांहीं जातां आल्यामुळें जर तो परत आला असेल आणि पुन्हा निघण्याची त्याची इच्छा नसेल, तर माझा असा विचार आहे कीं, मी माझ्या परिश्रमानें तत्काल जें एक मंदिर तयार करून ठेविलें आहे त्यांत त्याला अडकवून ठेवावयाचें तें अशा रीतीनें कीं बाहेर न पडतां तथल्या तथेंच त्याचा मोक्ष व्हावा आणि अशा रीतीनें त्याचा शेवट झाला म्हणजे त्याबद्दल जनापवाद आमच्याकडे येणार नाहीं, इतकेंच नाहीं, तर प्रत्यक्ष त्याच्या आईला देखील असें वाटेल कीं, त्याचा अंत झाला तो केवळ अपघातानें झाला.

तीव्रजय : महाराज, आपली योजना आम्हाला कबूल आहे, मात्र इतकेंच झालें पाहिजे कीं, त्याचा शेवट माझ्या हातून लागला पाहिजे.

राजा : तें काम ओघानेंच तुझ्याकडे आलें. तू बाहेरदेशीं गेल्यापासून एका गुणाविषयीं इकडे तुझा फार लौकिक झाला आहे. त्यासंबंधानें लोक तुझी फारच तारीफ करितात, व ती चंद्रसेनाच्या कानावर जाईल अशा रीतीनें बोलतात.

आणि त्याला तर तुझ्या उलट गणांचीच त्या वरामुळे तर्कवितर्का इतका गंभीर उत्पन्न झाला आहे की माझ्या मन ना अत्यंत खिन्न आहे

तीव्रजव : महाराज, तो कोणाचा गण ?

राजा : काय सांगावे, नाट्यधर्मदिग्दर्शकाला शोभा देणारा तो अगदी अप्रतिम शिल्पच आहे, कारण, ज्याप्रमाणे उत्तम [illegible] पाचावा व पाकल आपण ही शोभतात त्याप्रमाणे रेखणा आणि [illegible] ही नाट्याला [illegible] [illegible] पाहिल्यापूर्वी [illegible] [illegible] [illegible] ही [illegible] उत्तरोत्तर पुढे [illegible] पाहिले आहेत व त्यांच्याशी [illegible] आहे आणि [illegible] आहेत [illegible] आहे पण [illegible] [illegible] अर्थविशेष [illegible] काय [illegible] [illegible] [illegible] त्याने [illegible] [illegible] [illegible] ठेवला मात्र, तो त्याच्या [illegible] असा विलक्षण [illegible] केली की तो त्याच्या [illegible] [illegible] [illegible] आणि त्याच्या [illegible] मिळून [illegible] एक नवीनच [illegible] [illegible] दिसले, व त्याने असा अद्भुत [illegible] करून दाखविल्या की, तसा [illegible] कधीही होणार नाहीत !

तीव्रजव : काय तो, उत्तालों झाला काय ?

राजा : हो उत्ताली.

तीव्रजव : तर मग तो [illegible] [illegible] असला पाहिजे

राजा : हो, तोच तोच.

तीव्रजव : त्यांची माझी चांगली ओळख आहे त्यांनी गोष्ट कशाला पाहिजे ? आजकाल तो उत्तालचा [illegible] आहे !

राजा : त्याने तुम्हीही फार तारीफ केली आणि विशेषेकरून तो असे म्हणाला की, ढाल–तरवारीच्या खेळात अंगावर घेतलेला घाव हटकून चुकविण्याच्या कामी तीव्रजवाशी बरोबरी करणारा सगळ्या उत्तालात एक मनुष्य नाही ! असा प्रसंगी तो चालून जाऊन पाण्यासारखा हलू लागला, आणि अंग चुकवून ढालीवर नेमके घाव पडू लागला म्हणजे पाहणाराची अंतःकरणे थक्क होऊन जातात त्याच्या तोंडून हा तुझा लौकिक ऐकून चंद्रसेनाला इतके वाईट वाटले, व इतका मत्सर उत्पन्न झाला की, त्या दिवसापासून तू केव्हा परत येशील, आणि तुझ्याशी मी केव्हा खेळेन असे त्याला झाले आहे. आता आम्ही जो व्यूह रचिला आहे तो यावरच —

तीव्रजव : महाराज, यावरच कसा ?

राजा तीव्रजवा, तुझ्या बापावर तुझी प्रीति [illegible] नाही ? अथवा [illegible] [illegible], पण [illegible]
अन करणारे पंडित आपण आहात ?

तीव्रजव असला प्रश्न [illegible] ?

राजा [illegible] नाही [illegible] आणि [illegible] उदाहरण [illegible], आणि [illegible] नाही [illegible] किंवा [illegible] आणि [illegible] म्हणजे [illegible] आहे [illegible] आपल्या [illegible] आहेस [illegible]

तीव्रजव [illegible]

राजा [illegible] म्हणजे [illegible] आणि [illegible] [illegible] आल्या, म्हणजे [illegible] आहेस [illegible] आम्ही काही [illegible] त्याच्यापुढे तुझ्या नावाचा [illegible] तुझ्याशी [illegible] उभे [illegible] आणि [illegible] मनाचा [illegible] असल्यामुळे, [illegible] आणि [illegible] उभा [illegible] म्हणजे [illegible] तीक्ष्ण [illegible] तुझा बाप मारल्याबद्दल [illegible] त्याचा [illegible] घाहून घे.

तीव्रजव : [illegible] आणि [illegible] [illegible]

[illegible]

राजा : [illegible] ... इष्ट हेतु साम सिद्धीस जाईल.

[राणी येते.]

[illegible]

राणी : [illegible]

तीव्रजव : कुठली ! अहो कोठें ?

राणी : [illegible]

तीव्रजव : शिव शिव ! [illegible] ?

राणी : कुठली, कुठली !

[illegible] [illegible] ! [illegible] ! [illegible] [illegible] आणि [illegible] पाणी [illegible] पण काय करावं ? [illegible] [illegible] ! [illegible] [illegible], नमस्कार [illegible] [illegible] आहे ! पण काय करूं ? [illegible] [illegible] आहे ! (जातो.)

राजा : [illegible], [illegible] [illegible]-साठी [illegible] ! आता [illegible] [illegible] [illegible] पाठीमागं

[निघून जातात.]

अंक पांचवा

प्रवेश १ ला

स्थळ —स्मशान

[दोन खड्डेकरी कुदळी वगैरे घेऊन येतात]

पहिला खड्डेकरी : जिनें आपण होऊन स्वतःचा नाश करून घेतला, तिला शास्त्रोक्त मार्गानें पुरावयाची का?

दुसरा ख० : मी तुला सांगतों हो, पुरावयाची; आणि म्हणून तिची कबर लवकर खण. तिच्या प्रेताची चौकशी करणारा आला होता, आणि त्याच्या मतें असें ठरलें आहे की, तिला शास्त्रोक्त मार्गानें पुरावी.

पहिला ख० : स्वसंरक्षणासाठीं तिनें स्वतःस बुडवून घेतलें नसता असें कसें होईल?

दुसरा ख० : कसें? त्यांच्या नजरेंत ठरलें आहे.

पहिला ख० : तें निर्दोष असलेंच पाहिजे. त्याशिवाय असें होणार नाहीं. कारण, त्याचा मुद्दा असा आहे: मी जाणूनबुजून जर आपल्याला बुडवून घेतलें, तर तो माझा कृत्य करणें असें होतें. आणि कृत्याचे प्रकार तीन आहेत. आचरण, करणें, घडवून आणणें. आणि म्हणून तिनें जाणूनबुजून स्वतःला बुडवून घेतलें हें सिद्ध झालें.

दुसरा ख० : अहो परंतु खड्डेकरी, माझें थोडें ऐकाल का?

पहिला ख० : थांब, ऐकून घे. कल्पना कर येथें पाणी आहे. येथें मनुष्य आहे. ठीक. जर तो मनुष्य पाण्याकडे गेला आणि त्यानें आपणास बुडवून घेतलें, तर त्याच्या मनांत असो या नसो, तो गेला हें खरें. आलें की नाहीं तुझ्या ध्यानांत? परंतु पाणीच जर त्याच्याकडे चालून आलें, आणि त्यानें त्याला बुडविलें, तर त्यानें स्वतःला बुडवून घेतलें असें होत नाहीं. म्हणून ज्यानें स्वतःचा नाश करून घेतला नाहीं त्यानें आत्महत्या केली असें होत नाहीं.

दुसरा ख० : पण असा का कायदा आहे?

पहिला ब्र० [illegible]

दुसरा ब्र० : [illegible]

पहिला ब्र० [illegible] आणि [illegible] ?

दुसरा ब्र० [illegible] अगोदर पुरुष उरले.

पहिला ब्र० : [illegible]

दुसरा ब्र० [illegible] कोणाची ?

पहिला ब्र० [illegible] आणि [illegible]

दुसरा ब्र० [illegible]

पहिला ब्र० : व्हा, रहा काय मी

दुसरा ब्र० [illegible]

[वहमेन आणि [illegible]]

पहिला ब्र० [illegible] आणि [illegible]

[[illegible] आणि गाना]

माझी बगल्ली बाइल, माझी बगल्ली बाइल

बईशेजारी ॥ माझी० ॥ ध्रु० ॥

तिच्या पुढं उभा रा [illegible] ॥ तिच्या० ॥

कुबळ धावडी, घेता रोंकडी,

कामकरी, जी जी जी ॥ बई० ॥ ॥ माझी० ॥ १

चक्रसेन [illegible] म्हणतोला हा आपला मातो आहे।

प्रियाल [illegible]

चक्रसेन [illegible] तिथ्यांच फोड घेताम.

पहिला ० : (गातो.)

पर अता [illegible]

[illegible] शरिरा, घेतो [illegible],

हिलगोरी, जी जी जी ॥ [illegible] ॥ २

([illegible])

चक्रसेन [illegible] आणि [illegible] नाही ! [illegible] आहे [illegible] कदाचित् [illegible] नाही बरें ?

प्रियाल [illegible] कदाचित् महाराज

चक्रसेन [illegible] महाराज ! [illegible] ? [illegible] आणि [illegible] नाही का ?

प्रियाल : होय, महाराज.

चक्रसेन [illegible] पण आज [illegible] आहे [illegible] फिरून [illegible] आहे.

पहिला ख० : (गातो)

किती गोड, नशिब हे ह्या कवटीचे ! ॥ ध्रु० ॥
खणणारा माझ्याखाली,
माझी कुदळ याला खणी,
खोरें माझं वति अणी,
चिकट अनि फिरति कसे पुजके किडयांचे !

(आणखी एक कवटी वर फेंकतो.)

चद्रसेन : ही पहा, दुसरी एक कवटी, ही कदाचित् एखाद्या वकिलाची असेल ! आता त्याची वकालतीचे [illegible] त्याची [illegible], त्याची [illegible] त्याची [illegible], त्याची [illegible], आणि त्याच्या [illegible] काय झाल्या ? या असल्या [illegible] [illegible] [illegible] ? [illegible] मसणा आहे ? आता [illegible] आपल्या [illegible] [illegible] का नाही दाखवीत ? आणि फौजदारापाशी [illegible] का नाही करीत ? हं ! हं ! या मनुष्याने आपल्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असतील, [illegible] [illegible] असतील, [illegible] [illegible] असतील [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ना ? [illegible] [illegible] [illegible] ना ? [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], पण [illegible] [illegible] आहे !

प्रियाल : एक तसूभरसुद्धा अधिक नाही, महाराज.

चद्रसेन : बरे, आता या [illegible] [illegible], कोणाचे [illegible] ?

पहिला ख० : माझं, महाराज (गातो)

चिकट अनि फिरति कसे, पुजके किडयांचे ! ॥

चद्रसेन : खरोखरीच ते तुझंच असलं पाहिजे, कारण तू त्यात आहेस.

पहिला ख० : सरकार आपण त्याच्या बाहेर आहां, आणि म्हणून ते आपलं नाही; माझ्यासंबंधी म्हणाल तर मी त्यात नाही, पण ते माझं आहे.

चद्रसेन : त्यात तू असून माझं नाही म्हणतोस, नव्हे ते [illegible] [illegible] आहे जिवंतासाठी नव्हे, म्हणून तुला मी खोटा म्हणतो.

पहिला ख० : सरकार, हे जे म्हणता असले खोटेपण माझ्या-कडून तुमच्यावर उडेल !

चंद्रसेन : [illegible]

पहिला ब्रा० : [illegible]

चंद्रसेन : तर मग कोणा बायकासाठी ?

पहिला ब्रा० : दोघांसाठीही नाही.

चंद्रसेन : यात कोणाला पुसायाचे ?

पहिला ब्रा० : [illegible] पण जी भाला, देव तिचे भले करो, मेली आहे

चंद्रसेन : [illegible] किती दिवस झाले ?

पहिला ब्रा० : [illegible] पडला.

चंद्रसेन : [illegible] किती दिवस झाले ?

पहिला ब्रा० : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]

पहिला ब्रा० : [illegible]

चंद्रसेन : कां, कां ?

पहिला ब्रा० : [illegible] लोक त्याच्याइतकेच वेडे आहेत.

चंद्रसेन : तो वेडा रे कसा झाला ?

पहिला ब्रा० : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]

पहिला ब्रा० : [illegible] झाले !

चंद्रसेन : कशासाठी ?

पहिला ना० : [illegible] या [illegible] पण [illegible] नाव वर्ग झाले.

चंद्रसेन : [illegible] ?

पहिला ना० : [illegible] पुढेच तुजला [illegible] असा, [illegible] – [illegible] नकू [illegible]; [illegible] नऊ वर्षे टिकली.

चंद्रसेन : [illegible] अधिक [illegible] ?

पहिला ना० : [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] आहे.

चंद्रसेन : कोणाची रे ती ?

पहिला ना० : [illegible] कोणाची असेलशी वाटते ?

चंद्रसेन : मला बरे काय ठाऊक ?

पहिला ना० : [illegible] माझ्या [illegible]

चंद्रसेन : ही, ही ?

पहिला ना० : हो, हो, त्याचीच.

चंद्रसेन : [illegible] शिव शिव ! [illegible] ! [illegible] आणि [illegible] म्हणून [illegible] म्हणून [illegible] या ठिकाणी [illegible] जाणे [illegible] आहेत ? [illegible] दुर्लभ [illegible] स्वतः

[illegible] शेवटें मात —

प्रियाल : काय ती महाराज ?

चंद्रसेन : [illegible] काय रे ?

प्रियाल : अगाध.

चंद्रसेन : आणि [illegible] ?

([illegible])

प्रियाल : अगदी असेच, महाराज.

चंद्रसेन : [illegible]

प्रियाल : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]

(पद)

कशी विचित्र पहा जगताची ही रहाटी आहे,
पंचमहाभूतें जी त्यांमधि विश्व सकळ गुरफटलें आहे ! ॥ ध्रु० ॥
हरिश्चंद्र रघुराज युधिष्ठिर
प्रबळ पराक्रमि कितिही झाले,
तद्देहाचीं तत्त्वें शोधा
भिन्न विपरिणत झालिस पाहे ! १

अरे, पण थांब थांब ! इकडून राजा येत आहे !

[पुढे [illegible] मागून राजा, राणी, तीव्रजव, कारटे [illegible] मित्र येतात.]

[illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] समारंभात [illegible] [illegible] आत्महत्या [illegible] [illegible] [illegible] (प्रियालाप [illegible])

[मल्लिकेचे [illegible]]

तीव्रजव [illegible] आहे ?

चंद्रसेन (बाजूस) [illegible]

तीव्रजव : दुसरें काम करायाचें ?

पहिला कारटा [illegible] आणि [illegible] [illegible] असें औध्वंदेहिक केलें.

तीव्रजव [illegible]

पहिला कारटा [illegible] आणि [illegible]

तीव्रजव भगवति [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] [illegible] की, ही माझी भगिनी दिव्य [illegible] [illegible] स्मशानात भटकत फिरणील !

चंद्रसेन · (बाजूस) काय, ही माझी मदर्गा मल्लिका ?

राणी : [illegible] (मल्लिकेच्या फुलें [illegible]) प्रिये मल्लिके, [illegible] आज [illegible] ! [illegible] चंद्रसेनाची बायको करून, [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] घालावी असें माझ्या मनात फार [illegible] की, तुझ्या गर्भाधानाचा [illegible] दिवस [illegible], पण

[illegible] आहे !

[illegible] : [illegible] (विशेषतः [illegible]) [illegible] आणि [illegible], आणि [illegible] पर्यंत करा !

चंद्रसेन : ([illegible]) [illegible] धडक्यात उडी टाकतो.

[illegible] : [illegible] !

(त्याची मानगोटी धरतो.)

चंद्रसेन [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] झाले काय

राजा : अरे, त्याला सांभवा !

राणी : चंद्रसेना ! चंद्रसेना !

सर्वजण : [illegible]

प्रियाल : [illegible]

[illegible], आणि [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] मी त्याच्याशी लढायला तयार आहे.

राणी : बाळ, कोणत्या संबंधानें ?

चंद्रसेन : [illegible] ?

राजा : [illegible] नको.

राणी : [illegible] आहे, [illegible] नाही.

चंद्रसेन : [illegible] ? [illegible] ? [illegible] ? [illegible] ? [illegible] आहे [illegible] ? [illegible] ? [illegible] आणि [illegible] असे मानत नाही.

राणी : या वेळेस त्याचे कानी एक नाव घेऊ नका [illegible] आहे, [illegible] अर्धाच काही वेळ राहील [illegible] नाही. [illegible] ?

चंद्रसेन : [illegible] उद्धटपणाने वागल्यास त्यात कारण काय ? [illegible] काय आहे ? [illegible] ? [illegible] आहे ना ! [जातो.]

राजा : प्रियाळ, जा बाबा, त्याच्याबरोबर जा आणि त्याची नीट समजूत [illegible] [**प्रियाळ जातो. तीव्रजवास** उद्देशून] [illegible] थोड्यात या किटकिटीचा निकाल करणार [illegible] [illegible] आणि [illegible] अगदी पाठावर [illegible] पाहिजे. थोड्या वेळाने तरी हा आमच्या [illegible] मागचा त्रास टळणार आहे, पण तोपर्यंत [illegible] धीर धरला पाहिजे.

[जातात.]

प्रवेश २ रा

स्थळ—किल्ल्यातील दिवाणखाना.

[**प्रियाळ व चंद्रसेन येतात.**]

चंद्रसेन : याच्याबद्दल हे इतके झाले, आता हे दुसरे पहा, त्या वेळची स्थिति तुला ठाऊक आहेच.

प्रियाल [illegible], महाराज ?

चंद्रसेन [illegible]

प्रियाल [illegible]

चंद्रसेन [illegible] ... मी काय केले, ऐकतोस ?

प्रियाल : सांगा सांगा, महाराज

चंद्रसेन याप्रमाणे त्या [illegible] कचाट्यात सापडल्यामुळे आता

पुढे काय करावे याचा विचार करू लागल्यापासून, डोक्यात एक एक कल्पना गर्दी करू लागली [illegible] या गोष्टी बगळा [illegible] आणि मन त्याचा गुंता [illegible] आमच्या [illegible] प्रमाणे [illegible] काम निघण्याचा मोठा निश्चय झाला. आणि [illegible] होण्याविषयी मी आपल्याकडून [illegible] करीत होतो. पण [illegible] यावरून [illegible] आज [illegible] तागायत [illegible] नवीन [illegible] निश्चित [illegible]

प्रियाल [illegible] महाराज

चद्रसेन [illegible] की — त्याजविषयी [illegible] आमच्या [illegible] करताना पाहून व आम्हास [illegible] त्याच्या उलट [illegible] प्रमाणे [illegible] बुद्धि-मान होणार आहे, त्याजविषयी या [illegible] आणि एक विचार असल्यास [illegible] बुद्धि होऊन [illegible] कल्याण होणार आहे — हे आमची असच महत्त्वाने पुष्कळ 'त्याजशी' [illegible] आहे की, या [illegible] पाहिल्यावर, त्याला [illegible] अधिक [illegible] न करिता [illegible], [illegible] म्हणण्याला [illegible] आपण [illegible]

प्रियाल : त्याला मांतेव कसे केलेत ?

चद्रसेन [illegible], म्हणून आहे ना, [illegible] आणि [illegible]! सुदैवाने [illegible] आणि आमच्या [illegible] मांतेव [illegible] सर्व [illegible] झाल्यावर [illegible] मांतेव [illegible], आणि त्याला न कळता [illegible] नंतर, दुसऱ्या दिवशी [illegible] आणि [illegible] आणि त्याच्यापुढे काय [illegible] आधीच ठाऊक आहे म्हणून [illegible] नाही

प्रियाल झाले तर मग, [illegible] आणि [illegible] परिणाम होणार

चद्रसेन मी त्याला काय करू ? या [illegible] नसत्या [illegible] होस नसती तर असे कशाला होते ? खरे म्हणशील तर [illegible] पूर्वीपासून तिरस्कार असे, आणि हे [illegible] असे मी कधीच समजलो नाही त्यामुळेच [illegible] आहेत दोहींकडून [illegible] जबरदस्तीची [illegible] उद्भवली

म्हणजे [illegible] आणि [illegible] [illegible]

प्रियाल : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] आणि [illegible] येत नाही काय ?

प्रियाल : [illegible] कळून येईल.

चंद्रसेन : [illegible] आणि माझी [illegible] झालें !

प्रियाल : [illegible] काय आहे तो ?

[**रथपति प्रवेश करितो.**]

रथपति : आपण [illegible] आनंद झाला आहे.

चंद्रसेन : [illegible] मार्गी तुझ्या पाहण्यात आहे काय ?

प्रियाल : नाही, महाराज.

चंद्रसेन : तर मग तू माझा गुन्ही आहेस. कारण, [illegible] पण त्याना [illegible] दर्प असतो, यामुळें आशा सुटत नाही.

स्वर्पाल [illegible] असेल तर महाराजांनी काही निरोप सांगितला आहे तो कळवितो.

चंद्रसेन [illegible] मी उभा आहे पण आपण [illegible] पगडी डोक्यावर [illegible] डोक्यावर [illegible]साठी केलेली असतात.

स्वर्पाल महाराज, [illegible] आहे म्हणून [illegible] घेतली आहे.

चंद्रसेन [illegible] नाही पण [illegible] डोक्यावरची पगडी [illegible] आणि [illegible] डोक्यावर आहे [illegible] ना मुरकुटता, [illegible] आहे नाही ?

स्वर्पाल महाराज, [illegible] असून [illegible] म्हणता ? [illegible] माझ्या डोक्यातून [illegible] आहे !

चंद्रसेन [illegible], आम्हाला [illegible] आणि म्हणूनच [illegible] पगडी [illegible] आहे [illegible], किंवा [illegible] आहात [illegible] आणि [illegible] म्हणतात नाही [illegible] ? [illegible]

स्वर्पाल महाराज, [illegible] अगदी [illegible] आहे ! महाराज, [illegible] आहे की, मी आप [illegible] आहे

चंद्रसेन : [illegible] असेल तर [illegible] माझ्यासारखे [illegible] नाही ना [illegible] ? [illegible] आणि ही पगडी अशी मारून घ्या.

स्वर्पाल : महाराज, आपल्या पाया पडतो. माझ्या डोक्यासाठी [illegible] माफ करा, कारण [illegible], नाही तर त्यांनी आमची [illegible] बरा-[illegible] महाराज, [illegible] आहे, महाराज, ईश्वर [illegible] आपल्याला अगदी [illegible] का. असा उमदा, असा [illegible] असा [illegible], असा [illegible] असा [illegible], असा [illegible] हाल-[illegible] आपल्या [illegible] ऐकण्यात नाही. मग पाहण्यात

[illegible]

चंद्रसेन [illegible]

श्वपति [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] ?

श्वपति : महाराज ?

प्रियाल [illegible] आणलें तर आपणास नसें करतां येईल.

चंद्रसेन : [illegible]

श्वपति : तीव्रजवाची म्हणतां ?

प्रियाल [illegible] !

चंद्रसेन : त्याची; राव, त्याची.

श्वपति [illegible]

चंद्रसेन [illegible]

श्वपति : [illegible]

चंद्रसेन [illegible] असणें होय.

श्वपति [illegible]

चंद्रसेन : त्याचे शस्त्र तें कोणतें ?

श्वपति : ढाल आणि तरवार.

चंद्रसेन [illegible]

श्वपति [illegible] कवचा आणि [illegible] विचारतां ?

चंद्रसेन : [illegible] शब्द घोरलेत ? दस्तगी तें काय ?

प्रियाल : [illegible]

श्वपति : दस्तगी म्हणजे तरवारीचें बंद.

चंद्रसेन [illegible] आणि [illegible]

श्वपति [illegible]

चंद्रसेन : आणि मी नाहीं म्हटलें तर —

श्वपति [illegible] आहे की नाही तें सांगा.

[illegible] [illegible] आले तरी.

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] नाही कधी मिळायाचा

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[एक शिलेदार प्रवेश करितो.]

शिलेदार [illegible] करण्याकरितां मला पाठविले आहे

[illegible] [illegible] नाही.

शिलेदार : [illegible] राणीसाहेब व [illegible] इकडे येण्याला निघाले आहेत.

चंद्रसेन : चांगली वेळ काढली.

शिलेदार : राणीसाहेबांना [illegible], तीव्रजवाबरोबर [illegible] करण्यापूर्वी [illegible] आपण [illegible]

चंद्रसेन : बरं आहे म्हणून सांगा तिला. [शिलेदार जातो.]

प्रियाल : महाराज, [illegible] आपण या पणात हार जाणार

चंद्रसेन : मला नाही असं वाटत. [illegible] नित्य [illegible] आहे. मला वाटतं मी [illegible] पण जिंकीन परंतु या [illegible] (इतका [illegible]) ज्या [illegible] आहेत त्यांची तुला कल्पना सुद्धा यणार नाही पण जाऊ दे त्यात काही हशील नाही.

प्रियाल : महाराज, छे ! हें !--

चंद्रसेन : [illegible] आहे. असं या [illegible] बायकांनी बाळगावी.

प्रियाल : महाराज, [illegible] नाही तो [illegible] मनाला [illegible] नसेल तर ती [illegible] नका. आणि या मनात [illegible] असे [illegible] महाराजांनी [illegible] ठीक नाही. [illegible]

चंद्रसेन : [illegible] आणि पुढं [illegible] आत्ता नाही [illegible] आत्ता न [illegible] लावा [illegible] असो म्हणून [illegible] मनाला [illegible], [illegible] काही [illegible] करून नसल्यामुळे त्या [illegible] काय आणि उद्या [illegible] काय, [illegible]

[राजा, राणी, तीव्रजव, शिलेदार [illegible] हत्यारें [illegible] घेऊन चाकर लोक प्रवेश करितात.]

राजा : चंद्रसेना ! [illegible] आणि [illegible] (तीव्रजवाचा हात चंद्रसेनाच्या हातात घालतो.)

चंद्रसेन : तीव्रजवा मी तुझा [illegible] क्षमा मागतो मी तुझा अपराध केला आहे, पण ज्या अर्थी तू उदार पुरुष आहेस त्या अर्थी तू [illegible] मला क्षमा कर. येथें जमलेल्या मंडळींना ठाऊक आहे, आणि तुलाही [illegible]

[illegible]

तीव्रजव : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]

आणा.

तीव्रजव : [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]

तीव्रजव : [illegible]

चंद्रसेन : या तरवारीशपथ नाही.

राजा : [illegible] चंद्रसेना, [illegible]
आहे ना ?

चंद्रसेन : [illegible] आहे [illegible]
पातला आहे

राजा : [illegible] मी [illegible]
आहे [illegible] विशेष [illegible] आहे असे म्हणतात, म्हणून [illegible]

तीव्रजव : [illegible] आणा [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]

[ते खेळण्यास तयार होतात.]

स्वपति : होय, महाराज

राजा : आज जर चंद्रसेनाने [illegible] तीव्रजवाच्या [illegible]
किंवा [illegible] असता [illegible]
[illegible] आणि [illegible]
[illegible] आज चंद्रसेन [illegible]
तर तीव्रजवाच्या आणि [illegible] मैत्री होणार आहे की, [illegible]
आमच्या [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

चंद्रसेन : चल, ये.

तीव्रजव : तयार आहे, महाराज (ते खेळतात.)

चंद्रसेन : एक.

तीव्रजव : नाही.

चंद्रसेन : न्याय.

स्वपति : एक वार अगदी उघड. बिलकूल संशय नाही.

तीव्रजव : बरें, पुनः.

राजा : दम धरा. [illegible] आणा [illegible]

[वाद्यांचा आणि तोफांचा [illegible] ध्वनि होतो]

त्याला तो पेला द्या.

चंद्रसेन : किंचित एकीकडे [illegible] (ते खेळतात) दुसरा वार ! बस काय तुझें म्हणणें आहे ?

तीव्रजव : लागला खरा, लागला खरा, मी कबूल करितो.

राजा : आपला चंद्रसेन जिंकणार.

राणी [illegible]
[illegible] आतां दोन घोट घेते.

चंद्रसेन [illegible]

राजा : मर्दानिके, पिऊं नको

राणी [illegible]

राजा [illegible]

चंद्रसेन : [illegible]

राणी [illegible]

तीव्रजय [illegible]

राजा [illegible]

तीव्रजय [illegible] माझें मन
माझी साक्ष देत.

चंद्रसेन [illegible]
[illegible]
सामर्थ्य असेल तितकें वापरा पाहूं.

तीव्रजय [illegible]

शबरपति : कोणाकडून काही नाही

तीव्रजय . हात ये तर मग.

[तीव्रजय चंद्रसेनाला [illegible]
[illegible] चंद्रसेन तीव्रजयाला
वार करितो.]

राजा [illegible]
[illegible]

चंद्रसेन [illegible]

शबरपति [illegible]
असें काय झालें ?

शृगाल [illegible]

शबरपति : कसें काय तीव्रजया ?

तीव्रजय [illegible]
[illegible]
करून घेतला !

चंद्रसेन : [illegible] ?

राजा : [illegible]

राणी : [illegible], [illegible] ! [illegible] ! [illegible] ! ([illegible])

चंद्रसेन : [illegible] ! [illegible] ! [illegible] !

तीव्रजव : [illegible] नाही [illegible] आहे.

चंद्रसेन : [illegible] ! ([illegible])

सर्वजण : दगा ! दगा ! खून ! खून !

राजा : [illegible] आहे !

चंद्रसेन : [illegible] !

तीव्रजव : [illegible] उदार चंद्रसेना [illegible] आणि [illegible] नाही ! ([illegible])

चंद्रसेन : [illegible] ! [illegible] प्रियाला, मी [illegible] आहे [illegible] राणी, [illegible] ! [illegible] आहे. पण [illegible] ? [illegible] प्रकरणाचा [illegible] पण [illegible] ? प्रियाला, मी [illegible] आहे पण [illegible] आहेत [illegible] त्याला माझा [illegible]

प्रियाल [illegible]
आहे.

चंद्रसेन [illegible] प्रिय [illegible] ? [illegible]
भटीला ये.

[[illegible]]
[illegible]

[illegible] [illegible]

चंद्रसेन [illegible]

प्रियाल ([illegible]) [illegible] [[illegible]]

[**लवणाधिप**, [illegible]]

लवणाधिप : [illegible]

प्रियाल : [illegible] ? [illegible] आणि [illegible]
याशिवाय काय लाभणार ?

लवणाधिप [illegible] ?

एक वकील : असला दुःखकारक प्रसंग कोणी कधीही पाहिला नसेल. आम्ही अवेळी येऊन पाहतो तो, [illegible] आल्याप्रमाणे [illegible] आणि [illegible] आता आम्ही [illegible], आणि कोणाची शाबासकी घ्यावी ?

प्रियाल : असे समजू नका हो, राजा जिवंत असता तर त्याच्या हातून तुम्हाला शाबासकी मिळाली असती! जगाला आणि [illegible] कधीच [illegible] नाही परंतु ज्या अर्थी या [illegible] आणि तुम्ही [illegible] आहात, [illegible] म्हणजे अज्ञानात [illegible] घडलेल्या अवकाशात [illegible] आणि [illegible] मध्येच कोण कोण कामात पडले, हे [illegible] खरी माहिती आहे.

प्लवगाधिप : [illegible] मग, मी [illegible] आणि [illegible] पाहिजे!

प्रियाल : [illegible] आहे, [illegible] तुम्हालाच गादीवर बसविण्याविषयी [illegible] आपली संमति देऊन ठेवली आहे. मी बाहेर पडल्यावर [illegible] असो. पण मी सांगितल्याप्रमाणे [illegible] कळविण्याचे काम आताच्या आताच झाले पाहिजे. [illegible]; पण आताच्या आता ते काम उरकून टाकले नाही, तर पुढे आणखी [illegible] आणि मारामाऱ्या होण्याचा संभव आहे.

प्लवगाधिप : चार शिलेदारांना म्हणावे की, शिपायाच्या प्रेताप्रमाणे तुम्ही चंद्रसेनाचे प्रेत उचलून घ्या आणि [illegible] घेऊन चला, कारण तो गादीवर बसता तर पहिल्या प्रतीचा राजा झाला असता. आणि त्याच्या सन्मानार्थ रणात पडणाऱ्या वीराचा सगळा थाट झाला पाहिजे. उचला तर मग सगळी प्रेते, असा

[illegible]

[[illegible] सलामी होते.]

समाप्त

३

वाक्यमीमांसा
आणि
वाक्यांचें पृथक्करण

वाक्यमीमांसा

आणि

वाक्यांचें पृथक्करण

AN INQUIRY INTO THE NATURE OF SENTENCES

WITH

AN ANALYSIS OF THEM

BY

G. G. AGARKAR, M. A.

PROFESSOR OF LOGIC, AND PRINCIPAL, FERGUSSON COLLEGE, POONA, AND FELLOW OF THE UNIVERSITY OF BOMBAY

हें पुस्तक

तर्कशास्त्राचे प्रोफेसर व प्रिन्सिपाल, फर्ग्युसन कॉलेज आणि मुंबई युनिव्हर्सिटीचे फेलो

गोपाळ गणेश आगरकर, एम्. ए.

यांनी केलें.

आवृत्ति २ री

सन १८९५

किंमत [illegible]; टपालहांशील [illegible]

प्रस्तावना

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] मेसन आर्नाल्ड, बिल्हने, मारेल, हायले [illegible] त्यांचाही आभारी आहे

[illegible] "वाक्याविषयी सामान्य विचार" [illegible] "वाक्याविषयी सामान्य विचार" [illegible] "वाक्याविषयी विशेष विचार", [illegible]

[illegible]

वाक्यमीमांसा

उपोद्घात

वाक्यांविषयीं सामान्य विचार

[illegible]

[illegible] आहे, व तो अगदीं स्वाभाविक आहे.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] , व त्याकडून [illegible]
[illegible]
[illegible] फक्त असतो.

[illegible] ' [illegible] ' [illegible] मुखातून आलेले उद्गार [illegible] प्रमाणे [illegible] , [illegible] [illegible] ' हा शब्द [illegible] असता ' ही गोष्ट [illegible] , ' [illegible] ' शाबास ! [illegible] ! इत्यादि शब्दांना आनंदादि वृत्ति [illegible] व याप्रमाणे इतर [illegible] [illegible] अशाच प्रकारचा [illegible] [illegible] म्हणून **वाक्यमीमांसेत** यांचा [illegible] प्रयोजन नाही, व [illegible] आवश्यकता नाही.

केवलप्रयोगी अव्ययांविषयी शब्दांच्या जाती [illegible] होतात असे वर मानिले आहे [illegible] शब्दांच्या जाती न मानता [illegible] यांचाही अंतर्भाव करितात. मराठी भाषेत आद्य व्याकरणकार कै० दादोबा पांडुरंग यांनी आपल्या व्याकरणाच्या [illegible] कै० कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी आपल्या ' [illegible] ', व कै० कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी आपल्या व्याकरणातही काही

[illegible] वाक्यमीमांसेत [illegible] वाक्यमीमांसा [illegible]

१ [illegible] नामें

२ [illegible] क्रियापदें

३ [illegible]
मर्यादित करणारे शब्द. विशेषणें.

४ [illegible]
[illegible] क्रियाविशेषण.

५ [illegible] सर्वनामें

६ [illegible]
[illegible]
[illegible] शब्दयोगी अव्यय

७ [illegible] उभयान्वयी अव्यय.

[illegible]
असें मानिलें पाहिजे.

वाक्यमीमांसा

भाग पहिला

वाक्याविषयी विशेष विचार

[illegible]

[illegible] केलेली असते.

[illegible]

आणि [illegible] विवक्षित [illegible], [illegible] [illegible] आहे या [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] विचार [illegible] आवश्यकता नाहीं.

[illegible] उदाहरण [illegible] दिले आहे. [illegible] संस्कृत [illegible] भाषांतील वाक्यरचनेचा प्रकार [illegible] आहे. [illegible] तीन उदाहरणे प्रथमतः घेऊन [illegible] "रामो रावणं हन्ति" व "रामो रावणं अघ्नत् (अहन्)" या दोन वाक्यांत 'हन्ति' व 'अघ्नत्' या दोन क्रियापदांनी 'रामा' विषयीं विधान केले आहे. [illegible] वाक्यांतील 'राम' शब्दाच्या प्रथमा विभक्तीवरून [illegible] या दोन्ही वाक्यांत 'राम' हा शब्द त्यांतील विधेयाचा 'मुख्य', आणि क्रियापदाचा कर्ता आहे, म्हणजे वाक्यमीमांसक या वाक्यांतील 'राम' शब्दास 'हन्ति' व 'अघ्नत्' या क्रियापदांचे 'मुख्य' म्हणतील, व व्याकरणकार त्यास 'हन्ति' व 'अघ्नत्' या क्रियापदांचा 'कर्ता' म्हणतील. या वाक्यांचे इंग्रजी भाषांतर "Rama kills Ravana" आणि "Rama killed Ravana," असे होईल व त्या भाषेतील व्याकरणाच्या व वाक्यमीमांसेच्या नियमाप्रमाणे 'राम' (Rama) हा शब्द, संस्कृताप्रमाणे, 'हन्ति' व 'अघ्नत्' ('kills' and 'killed') या क्रियापदांचा कर्ता आणि 'मुख्य' होईल. या दोन्ही वाक्यांत क्रियापद कर्तरी असल्यामुळे त्यांच्या प्रयोगास कर्तरी प्रयोग म्हणतात. आतां वाक्यांचें मराठी भाषांतर करून असता त्यांचा काय विशेष होतो तो पाहूं. 'राम रावणास मारतो' व 'रामानें रावणास मारिलें' ही वरील संस्कृत वाक्यांची मराठी भाषांतरें होत. पहिल्या वाक्यांत संस्कृताप्रमाणें 'मारतो' हें क्रियापद कर्तरी आहे व 'राम' शब्दाच्या प्रथमेवरून तो 'मारतो' या क्रियेचा 'मुख्य' आहे, व हें संस्कृत व इंग्रजी भाषांतील विभक्तीच्या उपयोगाच्या या स्पष्ट नियमाशीं जुळतें आहे. पण दुसऱ्या वाक्यांत काय विलक्षण प्रकार घडून आला आहे तो पहा. 'रामा' विषयीं भूतकाळी विधान करावयाचें असल्यामुळें 'राम' शब्दास तृतीया विभक्तीचा प्रत्यय लावावा लागला, व 'मारणें' क्रियापद नपुंसकलिंगी करावें लागलें! म्हणजे इंग्रजी व संस्कृत भाषांच्या वाक्यमीमांसेच्या नियमाप्रमाणें 'मारणें' हें क्रियापद मराठी भाषेत,

[illegible]

असो किंवा अकर्मक असो. ती [illegible] कर्त्याच्या [illegible] कर्त्याच्या अन- [illegible] क्रियापदास [illegible] क्रियापद म्हणतात. [illegible] प्रयोगास कर्तरी प्रयोग म्हणतात, असा मराठी [illegible] प्रयोगाविषयी नियम आहे. [illegible] प्रयोगात [illegible] असते व असले पाहिजे [illegible] या प्रयोगास '[illegible]' (Active Voice) असे म्हणतात. '[illegible]' [illegible] असतो. असा नियम आहे. [illegible] (([illegible]) [illegible]) हीं [illegible] उदाहरणे होत. [illegible] या वाक्यात '[illegible]' हे अकर्मक क्रियापद असून [illegible] क्रियेचा [illegible] कर्ता [illegible] आहे म्हणून [illegible] प्रयोग [illegible] '[illegible]' या वाक्यातील '[illegible]' हे सकर्मक क्रियापद [illegible] क्रियेचा [illegible] आहे म्हणून [illegible] कर्तरी प्रयोग [illegible] क्रिया [illegible] विचारात [illegible] क्रिया [illegible] परिणाम घडला आहे [illegible] विशेष [illegible] असते. [illegible] त्या क्रियेच्या [illegible]. [illegible] परिणाम घडला त्या [illegible] क्रियेच्या [illegible] प्रसिद्ध किंवा [illegible] क्रिया घडली आहे पण [illegible] आहे, [illegible] टाकून [illegible] म्हणून [illegible] क्रियेचा परि-णाम [illegible] आहे, [illegible] सांगण्याचा [illegible] असतो [illegible] प्रसिद्ध असल्यामुळे तो सांगण्याची गरज नसते, किंवा [illegible] नसल्यामुळे सांगता येत नसतो. प्रत्येक वाक्यात क्रियेचा [illegible] पाहिजे, असे म्हणणे म्हणजे [illegible] शब्दसमूह [illegible] वाक्य म्हणायचे, [illegible] किंवा [illegible] मनात [illegible] मनुष्यास [illegible] आहे [illegible] दुसरे काही [illegible] आहे क्रियापदाला [illegible] क्रिया [illegible] अस्तित्वाचा, [illegible], व त्यांच्यावर [illegible] असणाऱ्या [illegible]-

नाही याचा अर्थ असा की कर्तरिकर्मणिप्रयोग हा विशेष प्रकारचा शब्दसमूह (म्हणजे वाक्य) घडविण्याची एक शब्दसमूहात क्रियापद असून त्यामध्ये कोणत्याही प्रकारच्या क्रियाकर्माच्या निर्देश केलेला, लिंग, वचन, किंवा विभक्ति यांचा अमुकच परिणाम घडून येण्याची शक्यता त्यात असत नाही. यावरून (शब्दसमूहांत) वाक्य म्हणजे अशी रचनांची व्यापक व्याख्या करणे अवश्य आहे. या प्रकारच्या 'विद्यार्थी घरी जातो' या वाक्यात कर्तरिप्रयोग सांगितला आहे. 'या ग्रंथ प्रकाशित केलेला आहे' 'विद्यार्थी कार्य करीत होता' या वाक्यात त्यांच्या क्रियेचा वर्णन आहे. आम्ही आपला मार्ग पुढे काढू. 'आमचा भाऊ आपल्या विचाराने हाकेल' या वाक्यात विशेषण नसून तो विचार सांगि-तला आहे. "माणूस उगवले, 'त्याने म्हटले' त्याला मदत करून लाभ मिळाला', त्यांच्या मनात कल्पनाच यावयास आली नाही" ही जर्मन आपल्या विचारांना आधार आहे असा आमचा हेतू आहे. इत्यादि वाक्यांत विशेष वगैरे वापरून पडले असते परिणाम न घडविणाऱ्या उल्लेखात येतात, सामाजिक जात आहे. त्यात वाक्यात कर्तरिकर्मणिप्रयोग दाखविला जातो, किंवा दाखविला जातो. म्हणजे वगैरे नाही क्रियापद अकर्मक असून त्याच्या रूपात कोणताही बदल होत नाही, किंवा विभक्तिरूपाचा वापर होत नसून या प्रयोगात नपुंसक शब्द प्रथमा विभक्तीत असतो. तेव्हा त्या वाक्यात त्याचा प्रयोग — किंवा क्रियापद सकर्मक असून त्याच्या योगाने नपुंसक लिंगाचा वापर होत नसतो, दुसरा प्रथमान्त असता तेव्हा तो वाक्यात त्याचा प्रयोग म्हणजे वगैरे प्रयोग म्हण-तात. क्रियापद सकर्मक असून त्याला संबंधित एका प्रथमाविभक्ति रूपाच्या कोणत्याही विभक्तीत असते, व त्या क्रियेचा परिणाम ज्या वस्तूवर घडून आलेला असतो ती नपुंसक शब्द प्रथमात असून या सकर्मक क्रियापदाचा नदनमार्गी प्रयोग म्हणजे अवश्य स्वरूप आहे असे. तर त्या क्रियापदास कर्मणि क्रियापद असे या वाक्यात आहे असे त्याचा प्रयोगास कर्मणी प्रयोग, म्हणतात. 'रामाने रावणाला मारले' अथवा 'रामाने रावणाला मारले' ही संस्कृत कर्मणी प्रयोगाचे उदाहरण आहे. येथे 'हन्' या सकर्मक धातूचा वास्तविक कर्ता 'राम' तृतीयेत असून त्या क्रियेचा परिणाम ज्यावर घडून आहे तो 'रावण' प्रथमान्त आहे. 'हन्' हा धातू रावणानमार्गी त्याप्रमाणे त्यास 'हतः' व 'अन्यान' असा शब्द आगमी आहेत इंग्रजीतही असेच होते "Ravana is (being) killed by Rama" व 'Ravana was killed by Rama" असे वगैरे संस्कृत वाक्याचे इंग्रजी भाषांतर होईल. अशा प्रकारच्या

[illegible] (Passive Voice) [illegible]

क्रियापदाच्या स्थानीं जी अव्ययें आहेत तितकीच दुसऱ्या शब्दांशीं मराठीत असल्या नाहीं असें नाहीं; त्यांचा भूतकाळांतील धातुसाधितावरून प्रयोग होतात. म्हणून आम्ही मराठी भाषेत जसे करतों तसेंच या क्रियापदाच्या भूतकाळीं त्याच्या जागीं भूतकालवाचक धातुसाधितें येऊन वगैरे व मराठी पूर्ण क्रियापद बनत नाहीं! निरनिराळ्या पुरुषांत व काळीं क्रियापदास होणारीं निरनिराळीं रूपें या एकदा मागें पाहिलीं तीं पाहिलीं! 'तो गेला' हें पुढच्या विभक्तीत अनेक- वचन आणि भूतकालावर धातुसाधित 'गेला' शब्द आहे; हें बाकी आहे; मग मराठी भाषेत 'गेला गेले' असें आहेत असें समजून ... "... गेले" त्या जागीं ... असेल ... मराठींतील 'गाडले' क्रियापद असून भूतकालवाचक धातु- साधितही आहे व त्याच्या जागीं धातूच्या 'गाण' या धातूनें भूतकाळीं दुसरें रूप नाहीं!

कर्ता (उद्देश्य), कर्म, करण, संप्रदान, अपादान, संबंध (स्वामित्व,) व अधिकरण इत्यादिकांचा बोध करून देण्यासाठीं प्रथमादि विभक्तींची अनुक्रमानें योजना केली आहे, असें मानिलें, व वाक्यांतील क्रियापद कर्तृनुसारी, कर्मा- नुसारी, किंवा भावानुसारी असेल त्याप्रमाणें त्या त्या पदाविषयीं विधान आहे, असें धरून, क्रियापद तदनुसारी आहे, म्हणजे वाक्यांत या किंवा त्या विभक्तीच्या शब्दानें त्या त्या वस्तूविषयीं विधान करण्यांत येतें असें मानलें, तर संस्कृ- तांतील प्रयोगव्यवस्थेशीं आणि अर्थात् इंग्रजी भाषासंप्रदायाशीं पूर्ण एकता होईल, पण असा व्यवहार आहे कीं, क्रियापदाच्या रूपावरून त्या त्या शब्दाशीं संबंध असल्याचें दिसतें त्या त्या शब्दाविषयीं प्रत्येक वाक्यांत विधान केलें असतें असें म्हणावें काय? म्हणजे प्रथम पुरुषवाचक मग व्याकरणकार ज्याला 'उद्देश्य' म्हणून म्हणतात त्याच्याविषयीं वाक्यांत विधान केलें असतें काय? या प्रश्नास 'होय' असें उत्तर कदाचित् संस्कृत किंवा इंग्रजी वाक्यांच्या संबंधानें देतां येईल; पण मराठी वाक्यांच्या संबंधानें देतां येणार नाहीं, असें वाटतें. 'तारे चमकतात', 'तुम्हाला फावलें', 'माझ्यानें अथवा मला जाववेल', 'मला वेद पढवले', 'गाईंनीं हंबरडा फोडिला', 'त्यांनीं तिला अतिशय मारलें', 'आम्हीं स्नान केलें', 'ते स्नान करतील', 'मी स्नान (आंघोळ) करीन', 'तिनें धुणें धुतलीं(नें) किंवा देवास पूजिलें(नें)', 'यानीं शिपायास (शिपायाला) बोला- वलें', 'मला त्याला पैसे द्यावे लागतात', 'मला पाणी पाहिजे आहे', 'तुम्हांला असें पाहिजेत' - हीं आणि असलीं दुसरीं वाक्यें फार विचार करण्यासारखीं आहेत. यांचा जो बारीक दृष्टीनें विचार करील त्याला प्रथमा विभक्ति आणि क्रिया-

पदाचा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मराठी [illegible] [illegible]
[illegible] असतात [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
असत, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ' [illegible] ',
' [illegible] ', ' [illegible] ' ' [illegible] ' [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ' [illegible] ' [illegible]
[illegible] पण ' [illegible] ', ' [illegible] ', ' [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]'. [illegible] या [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
म्हणता येईल. पण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ? [illegible]
[illegible] उद्देश्यपदे [illegible] ? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] '
म्हणावे लागेल, कारण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे; [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] म्हणता [illegible] पण ' [illegible] ' ' [illegible] '
असल्या मराठी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
आहेत, म्हणून [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] नाहीत,
[illegible] [illegible] ' [illegible] ' म्हणावे [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] काय ? असल्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] काय ? [illegible] [illegible]
[illegible] विशेष महत्त्वाची [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] विधान [illegible] [illegible] [illegible] उद्देश्य मानावे, [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] काय ? ' [illegible] ' व ' [illegible] ' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] आहे पण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
बिलकूल करीत नाहीत, हे म्हणणे [illegible] [illegible] काय ? [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] असल्या वाक्यात [illegible] [illegible] [illegible] उदाहरण मानून
वाक्यपृथक्करणात [illegible] व ' [illegible] ' हे शब्द उद्देश्य [illegible] [illegible], व ' [illegible] '
आणि ' [illegible] ' हे शब्द [illegible] [illegible] [illegible]
पण प्रश्न हा आहे की या आणि असल्या दुसऱ्या वाक्यात [illegible] विधान

[illegible]

अशा तीन प्रकारचीं क्रियापदें दिसतात, त्यास अनुक्रमे कर्तरि, कर्मणि, आणि

[illegible] आहे। त्याअर्थी मराठीत सध्या 'क्रियापद' आणि काळातील अनेक प्रकार [illegible] दिसण्याचा प्रयत्न [illegible] असे वाटते [illegible] आहे की, [illegible] कित्येकांनी [illegible] अविकारी [illegible] शास्त्रास [illegible] असतां पाहिजेत [illegible] मानावे लागतील [illegible] व्याकरणकार 'वर्तमान', [illegible] व 'भविष्य' ह्याच तीन काळासाठी क्रियापदांची रूपे [illegible] असे नाही. या तीन [illegible] काळाचे अधिक प्रकार मानले आहेत, क्रियापदाच्या रूपांवरून त्यांचा [illegible] होईल, अशा रीतीने क्रियापदांच्या रूपांत [illegible] करील तें यामुळे, मराठीत आपल्याही एक प्रकारचा संयुक्त क्रियापद [illegible] आहे असे [illegible] नाही। अकरणात्, 'करीत', 'करणार' [illegible] या [illegible] प्रकारांची तीन पृथक् रूपे आहेत. मराठीत [illegible] 'केले' [illegible] आहे व '[illegible]' असे होईल, व इंग्रजीत [illegible] Did (डिड् म्हणजे केले) व तिसरे याचे "Has done ('हॅज् डन' म्हणजे 'केले आहे') असे [illegible] एका संयुक्त क्रियापदाने [illegible] नव्हे। मग प्रश्न असा आहे की मराठीत किंवा इंग्रजीत [illegible] [illegible] आहे? यावर कोणी असे म्हणतील [illegible] व्याकरणकारांचे [illegible] आहेत। नाही नाही ते प्रकार काढून व्याकरणकार व्याकरणास [illegible] आणितात।' आमच्या मते हे बोलणे बरोबर [illegible] नाही. [illegible] नवीन शब्द [illegible] किंवा [illegible] शब्दांची रूपे [illegible] व्याकरणकार [illegible] व्याकरणकारांनी त्यांची [illegible] आहे असा [illegible] नवीन, [illegible], व [illegible] आहे [illegible] नाचविताल, व [illegible] प्रयोग [illegible] प्रयोग रूढ झाले म्हणजे [illegible] करून [illegible] नवीन शिकणारास ते समजण्यास सुलभ होतील, अशा प्रकारची यांची व्यवस्था लावणे हे व्याकरणकाराचे [illegible] आहे [illegible] नाही व त्याने [illegible] नाही 'मुलांचे शिक-[illegible] असे [illegible]', '[illegible]', 'आम्ही असे [illegible] आहे', '[illegible] हातून सुद्धा असले [illegible] प्रमाद [illegible] पाहिजे।' इत्यादि वाक्यांत 'जा', 'गेला',

भाग दुसरा

वाक्यांचे भेद

व्याकरणात वाक्याच्या रूपावरून त्यांचे तीन भेद करतात.

[illegible] विधानार्थक [illegible] प्रश्नार्थक [illegible] आज्ञार्थक [illegible] काव्यादर्शातील उपमालंकारांचे भेदानंतर पहावे.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

वाक्यपृथक्करणासाठी वाक्यमीमांसक वाक्याच्या अर्थावरून त्याचे मुख्य तीन भेद करतात. त्यांपैकी पहिल्यास शुद्ध, दुसऱ्यास मिश्र, आणि तिसऱ्यास संयुक्त म्हणतात.

[illegible]

[illegible]

ज्या वाक्यात एकच पूर्ण क्रियापद असून एकाच शब्दाविषयी विधान असते त्यास शुद्ध वाक्य म्हणतात.

[illegible] **उद्देश्य** आणि [illegible] **विधेयक्रियापद** [illegible] **विधेयक्रियापद** [illegible] '**उद्देश्य** आणि **विधेय**' [illegible] हरकत नाही !

मिश्र वाक्यात एक मुख्य उद्देश्य व एक मुख्य विधेय असून दोन अगर अधिक पूर्ण क्रियापदें असतात.

[illegible] 'मी काम करीन ते मला आता सांगवत नाही', 'त्यानेच

[illegible]

वाक्याची स्थिति आहे.

संयुक्त वाक्यात दोन अथवा अधिक (शुद्ध किंवा मिश्र) वाक्ये गोवलेली असतात.

[illegible] अनुकूलता असत नाही ',

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible] हरकत नाहीं.

'शुद्ध', 'मिश्र', व 'संयुक्त' यांशिवाय 'संकुचित', व 'संक्षिप्त' अशी दोन प्रकारचीं वाक्यें आहेत.

वास्तविक पाहतां यांना निराळें काढण्याची गरज नाहीं, कारण 'संकुचित' वाक्यांचा 'संयुक्त' वाक्यांत व 'संक्षिप्त' वाक्यांचा 'मिश्र' वाक्यांत समावेश करतां येतो. 'संकुचित' वाक्यांत [illegible] शब्द [illegible] म्हणून ते एका वाक्यांत गाळलेले असतात. जसें 'माझा [illegible] व आर्जव वाढत आहे' म्हणजे 'माझा [illegible] वाढत आहे' व 'माझा [illegible] वाढत आहे'. शेवटल्या दोन वाक्यांचा संयोग न केल्यामुळें 'माझा', 'वाढत', व 'आहे' हे शब्द दोनदां लिहावे लागतात. 'संक्षिप्त' वाक्यांत सामान्य शब्द गाळलेला असतो असा नियम नाहीं. वाक्याच्या धोरणावरून जो शब्द सहज समजण्यासारखा असतो तो गाळलेला असतो. जसें 'तो जितकी माझ्यावर [illegible] तितकी मी त्याच्यावर ममता करितो' यांत, 'ममता करितो' हे दोन शब्द गाळले आहेत. 'माझा [illegible] व आर्जव वाढत आहे' हें 'संयुक्त' वाक्य आहे; दुसरें 'तो जितकी' इत्यादि 'मिश्र' वाक्य आहे [illegible] दोन वाक्यांचा समास [illegible] शुद्ध वाक्य म्हणतां येतें.

१. शुद्ध वाक्य

ज्या वाक्यांत एक उद्देश्य व एक विधेय असतें त्यास शुद्ध वाक्य म्हणतात.

उ० '[illegible] प्रकाश [illegible]', 'ग्रह आपापल्या [illegible] सूर्याभोंवतीं फिरतात', 'तारे स्वयंप्रकाश आहेत', '[illegible] असतें', 'तार्‍यांचें एकमेकांपासून अंतर कधीं अधिक होत नाहीं', '[illegible] किरण हवेंतून येतांना वांकडे होतात', 'मनुष्याच्या उत्पत्तीपासून [illegible] अस्तित्व त्यास निश्चित असतो.'

या सर्व वाक्यांपैकीं प्रत्येकांत एकेका वस्तुविषयीं एकेक विधान केलें आहे; म्हणून हीं सारीं शुद्ध वाक्यें होत. यांपैकीं कोणतेंही वाक्य फक्त दोन शब्दांचें झालेलें नाहीं. शुद्ध वाक्यास निदान दोन शब्द तरी पाहिजेत, हें मागें सांगितलेंच आहे. आतां असा प्रश्न आहे कीं, शुद्ध वाक्यास जर दोन शब्द अवश्य आहेत तर त्याची शुद्धता न मोडूं देतां त्यांत दोहोंपेक्षां किती अधिक शब्द घालतां येतील? त्याचें उत्तर असें आहे कीं, शुद्ध वाक्यांत शुद्धत्व न गमावतां त्यांत हव्या तितक्या शब्दांची योजना करतां येईल. यावर कोणी अशी शंका घेईल

अगदी [illegible] अक्षरशः भाषांतर म्हटले' ही मला नीट दिसत नाही आणि '[illegible] शब्दांतील मराठी शब्दांत दिले गेले आहे, 'पोटच्या' प्राथमिक, व [illegible] मराठीत प्राथमिक अर्थाने म्हणजे '[illegible] नाम' आणि 'विशेषण-[illegible]', व मराठीत अनुक्रमे म्हणजे 'विशेषण' आणि 'क्रियाविशेषण'.

'[illegible] त्यांना नवीन नावे [illegible] पाहिजे असा नियम नाही. प्राण्यांच्या नामांपैकी किंवा [illegible] नामांच्या ऐवजी [illegible] शब्द आहेत तसा [illegible] नामांच्या [illegible] शब्द आहेत. सर्वनाम आणि धातु-साधित नाम [illegible] सर्वनाम किंवा धातुसाधित नाम [illegible] नाही [illegible] [illegible] पाहिजे [illegible] किंवा [illegible] शब्दांच्या [illegible] त्यांच्या [illegible] विशेष [illegible] पाहिजे [illegible] शब्द [illegible] अशा [illegible] नामांच्या [illegible] नाम [illegible] पाहिजे '[illegible] आनखाहेर नाही, या [illegible] 'आनखाहेर' हे नाम असून 'नाही' या क्रियाविशेषणापासून [illegible] आहे [illegible] '[illegible] पर्यंत [illegible] नाही' या [illegible]' आणि '[illegible]' हे नामवाचक शब्द आहेत [illegible] आणि [illegible]' [illegible] [illegible] नामांना किंवा विशेषणांना [illegible] आहे [illegible] '[illegible]', '[illegible]' आणि '[illegible]' — हे शब्द नामांच्या किंवा नामवाचक [illegible] आहे, [illegible] पाहिजे [illegible] शब्द नामांच्या [illegible] हे [illegible] [illegible] नाही [illegible] शब्द [illegible] नामांच्या [illegible] [illegible] शब्द 'सर्वनाम' व '[illegible] नाम' [illegible]

[illegible] '[illegible]' शब्दांची [illegible] किंवा [illegible] नाही [illegible] म्हणजे [illegible] नामवाचक शब्द असतात. म्हणून ज्या [illegible] किंवा [illegible] शब्द [illegible] शकतात, त्या [illegible] विस्तार होतो. व ते शब्द 'कर्म', [illegible] नामांच्या [illegible] विस्तार होतो, व कर्म नामवाचक शब्द असल्यामुळे [illegible] विस्तार [illegible] नामाच्या जागी विशेषण सर्वनामे व धातुसाधित नामे [illegible] नामवाचक शब्द असल्यामुळे त्यांच्या [illegible] विशेषण सर्वनाम व धातुसाधित नामे [illegible] 'तुम्ही [illegible] तुमचे [illegible] आहे' या वाक्यातील 'तुम्ही' व '[illegible]' हे शब्द

[illegible]

उद्देश्य आहेत.

[illegible]

करता येतो.

नामाचा विस्तार खाली लिहिल्या चार प्रकारांनी होतो.

१ **विशेषण** [illegible]

[illegible]

विशेषणाचा भरणा फार आहे.*

२. **समानाधिकरण पद.** [illegible] नामाचा विस्तार [illegible] समा-नाधिकरण पद [illegible]

* [illegible]

'अर्वाचीन्', 'मर्यादि अथवा यत्न', 'श्वकृत', [illegible] इत्यादि

[illegible]

३ **अव्ययांत नाम व धातुसाधिते** [illegible]

[illegible] (Ring of gold [illegible]) [illegible] (made [illegible]) [illegible] (understood) [illegible] (Adverb) [illegible] फार क्वचित् आढळतात.

४. विभक्त्यन्त नाम व धातुसाधितें [illegible] विशेषण आहेत

[illegible] विशेष सयुक्तिक होईल.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

…धाच विशेषणे लागलीं आहेत.

[illegible]

४. तथापि शुद्धवाक्यांचा विशेष विस्तार होण्यास सर्वापेक्षा धातुसाधित… [illegible]

…सर्व प्रकारावरून धातुसाधित नाम सिद्ध करिता येतात, व धातुसाधित नामांशी

[illegible]

[illegible] मागणे किंवा माहिती देणे.

विधेयविस्तार

[illegible]

[illegible] 'हा आहे' म्हणजे [illegible] किंवा [illegible] आहे' 'हा [illegible] आहे' [illegible] आणाव्याने [illegible] शब्दांनी [illegible] किंवा [illegible] या क्रियापदांना [illegible] असता, म्हणजे उद्देश आणि [illegible] असता, 'नाही' किंवा [illegible] या [illegible] क्रियापदांची [illegible] उद्देश आणि विधेय यांनी [illegible] किंवा [illegible] (Copula [illegible]) म्हणतात [illegible] विधेयांची सांगड घालणारे [illegible] उद्देश आणि [illegible] असतात [illegible] व्याकरणाच्या [illegible] आणि [illegible] असल्या [illegible] किंवा [illegible] आहे' अशी [illegible] उद्देश आणि [illegible] विधेय, असे समजून निर्वाह करावयाचा.

[illegible] क्रियापदाची आहेत [illegible] क्रियापद असले म्हणजे [illegible] कर्म, आणि क्रियापद असे [illegible] क्रियापद आणि कर्म यांनी विधेय होते असते [illegible] 'अमुक नाही' इत्यादि [illegible] विधेयात [illegible] शब्द आहेत, [illegible] तीन आहेत [illegible] क्रियापद सकर्मक असता त्याचा कर्मात विस्तार होतो. कर्म [illegible] नाम किंवा नामार्थक शब्द असते. [illegible] तेव्हा त्या विधेय [illegible] क्रियापदाचा [illegible] कर्मातच विस्तार होतो असे नाही, [illegible] नाम किंवा नामार्थक शब्द [illegible] विस्तार [illegible] आपल्या विधेयाशी [illegible] विस्तारास विवेचन [illegible] विस्तार करण्याची साधने पुढे सांगितलेलीच आहेत [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] दुसरेही कित्येक धातू मराठीत आहेत.

[illegible] —

१. नामवाचक शब्द आणि त्यांच्याबरोबर दुसरे विशेषणात्मक शब्द; विशेषणें.

२. विभक्त्यन्त नामें व धातुसाधितें.

३. अव्ययान्त नामें व धातुसाधितें.

४. धातुसाधितांत वाक्यांश.

[illegible]

[illegible] विशेषणाला उपयोग स्पष्ट

[illegible]

[illegible] क्रिया[illegible] [illegible] ? [illegible] क्रिया-विशेषण केलेच पाहिजे.

[illegible] क्रियाविशेषणांच्या [illegible] काळ [illegible] कारण, [illegible] [illegible] सर्वनाम [illegible] विरुद्धता, तिरस्कार [illegible] प्रतिबंध [illegible] संयोग [illegible] क्रियाविशेषण [illegible]

[illegible] क्रियाविशेषण [illegible] क्रियाविशेषणांच्या [illegible] क्रियाविशेषणे [illegible] क्रियाविशेषण [illegible]

असें 'धातुसाधित' क्रियाविशेषणें किंवा 'क्रियाविशेषणात्मक धातु-साधितांत घालावीं असें [illegible] वाचत भूतकालवाचक व 'भविष्यकालवाचक' असे धातुसाधितांचे तीन प्रकार आहेत या प्रत्ययांतांस धातुसाधितांपैकीं काहीं [illegible] आहे म्हणून विशेषणाप्रमाणें त्यांस लिंगविभक्त्यादि [illegible] अथवा आहे 'अथवा' धातुसाधितें अव्ययासारखीं आहेत, [illegible] प्रमाणें लिंगवचनादिकांचे [illegible] नीं क्रियापदापासून निघालीं असल्यामुळें त्यास क्रियापदांच्या [illegible] क्रियापदाप्रमाणें [illegible] असते ही समजूत [illegible] अव्यय [illegible], व क्रियाविशेषण [illegible] धातुसाधितांच्या अनेकांत भाषेत येतात [illegible] नाहीं [illegible] शब्दाशीं अन्वयाशीं [illegible] पडे करीत असता आम्ही [illegible] 'असता' या धातुसाधितास [illegible] करीत असता [illegible] धातुसाधितांस [illegible] या क्रिया-पदापेक्षा [illegible] क्रियाविशेषण आहे [illegible] 'अॅब्सोल्यूट फ्रेज' (Absolute phrase [illegible] किंवा असंबंध वाक्यांश) म्हणतात [illegible] क्रियाविशेषणात्मक धातुसाधितांत [illegible] पण क्रियापदाला [illegible] निराळा असतो, [illegible] वाक्यांश म्हणतात असल्या धातुसाधितांच्या [illegible] पण क्रियापदाच्या कर्त्याप्रमाणें, प्रथमा, तृतीया किंवा चतुर्थी असे [illegible] असता मोठीं निघेल, 'सूर्य उगवल्यावर [illegible]', 'त्याने ही गोष्ट मान्य केल्यास माझी हरकत नाहीं', 'मला न [illegible] तुम्ही [illegible] करा' इत्यादि वाक्यांतील धातुसाधितांचे कर्ते प्रथमा, तृतीया, व चतुर्थी विभक्तींत आहेत, व धातुसाधितांचे [illegible] विशेषणांसारखीं असल्यामुळें त्यांपैकीं पहिल्यास शब्दाशीं अन्वय, व शेवटच्या दोहोंस विभक्तिप्रत्यय लागले आहेत अशा ठिकाणीं कित्येक शास्त्री [illegible] 'उगवल्या, यावर' 'केल्या, यास', 'करवले, यास' अशी शब्दांची फोड करून, अशा प्रकारच्या शब्द' वाक्यांचीं मिश्र वाक्यें करतात अशा रीतीनें शब्दांची फोड करीत बसणें म्हणजे जेथें अडचण नाहीं तेथें ती उत्पन्न केल्यासारखें होय. 'उगवल्या', 'केले', 'करवल' हीं जर मूळचीं धातुसाधित विशेषणें आहेत, व विशेषणांना

आहे. 'तो हसत हसत' 'आऊन' चा कर्ता आहे. ज्या ठिकाणी अशा रीतीने कर्ता सहज समजण्यासारखा नसेल, त्या ठिकाणी तो शब्द सामान्यतः येतो. 'त्याला आऊन तरी काय केले?' या वाक्यातील 'आऊन' चा कर्ता 'त्यांनी' पैकी 'न' अध्याहृत आहे असे नसून, पण त्याने काय केले असा अर्थ आहे. 'आऊन तरी' हा क्रियाविशेषणार्थक वाक्यांश होय. " अहं प्रथमम् पाठशालायां बालक अगदी पहिले येऊन पडला' या वाक्यात 'प्रथम्' हा 'बालक असता' या धातुसाधिताला आणि 'पडला' या क्रियापदाला जोडला आहे. 'पाठशाळेत बालक असता' हा कालवाचक क्रियाविशेषणार्थक वाक्यांश आहे त्याप्रमाणेच 'तीन वाजल्यास तीन वाजून गेल्यावर वगैरे', 'आम्ही गाडीत बसून जाऊ तो गाडी चालली' यातील 'तीन वाजून गेल्यावर' व त्याच्या मागे येणारा हे क्रियाविशेषणार्थक धातुसाधितांचे वाक्यांश समजले पाहिजेत. यावरून पाहता यात क्रियापदाच्या रीतीचा व दुसऱ्या कालाचा बोध होतो असे म्हणता येते. अशा प्रकारचे वाक्यांश विशेषणार्थक होतात पण मराठीत तसे करणे अप्रशस्त दिसते. इंग्रजीत कधी कधी अशा प्रकारच्या वाक्यांशास विशेषण म्हणावे किंवा क्रियाविशेषण म्हणावे अशी पंचाईत पडते. मराठी वाक्यविचारात असा स्थूल नियम घालता येईल की धातुसाधितांनी जी धातुसाधित अव्ययें आहेत, म्हणजे ज्यांना विभक्तिप्रत्ययादि लागत नाहीत, त्यांपासून क्रियाविशेषणार्थक वाक्यांश होतात, विशेषणार्थक होत नाहीत. तर त्यांच्या योगाने बोध पडेल असे नाही. अशा प्रकारची अव्ययें धातुसाधिते किंवा कृदन्त फक्त तीन आहेत, तीन वर्तमानकालवाचक व पूर्व भूतकालवाचक. 'तो काम करून आला', 'तो चालता चालता (अथवा चालताना) थकला' यात 'काम करून' व 'चालता चालता (अथवा चालताना)' ही क्रियाविशेषणे मानणे बरे दिसते. तसेच 'शिपायाने चोराला मारीत मारीत नेले', तो मार्‍या खाऊन रडत आला' यात 'मारीत' व 'रडत' ही क्रियाविशेषणे करणे बरे दिसते. या 'ईत' किंवा 'ऊन' प्रत्ययान्त कृदन्तांचा कधी कधी विशेषणासारखाही उपयोग होतो. शिवाय यांच्या योगाने संयुक्त क्रियापदे होतात.

वरील सर्व विवेचनावरून हे ध्यानात ठेवायाचे की, शब्द कोणत्याही प्रकारचा असो त्यापासून जर क्रियाविशेषणाचा अर्थ निघत असेल तर तो बेधडक क्रियाविशेषण समजावयाचा. इतर ठिकाणी तो नामार्थक, विशेषणार्थक किंवा अन्यार्थक असला म्हणून ज्या ठिकाणी तो क्रियाविशेषणार्थक असेल त्या ठिकाणी त्याला क्रियाविशेषण म्हणण्यास मागे पुढे पाहण्याचे कारण नाही.

क्रियापदाचा विस्तार करणे क्रियाविशेषणांनी होतो, व ही क्रियाविशेषणे अनेक प्रकारच्या शब्दांवरून व वाक्यांशावरून साधता येतात हे वर दाखविले.

आता क्रियाविशेषणांची [illegible] धात्वर्थात भागिले असता, वाक्यातील [illegible] शब्द किंवा शब्दसमूह (वाक्यांश) क्रियाविशेषणात्मक आहे किंवा नाही, [illegible] क्रियाविशेषणांचे सहा प्रकार होतात :—

(१) स्थलदर्शक; (२) कालदर्शक; (३) तुलना अथवा परिमाणदर्शक, (४) अनिश्चय किंवा निश्चयदर्शक; (५) कारण व कार्य अथवा परिणाम दर्शक; (६) रीतिदर्शक.

[illegible] वाक्यमीमांसेत [illegible] आणि [illegible] प्रकार या क्रियाविशेषणांचे [illegible]

१. 'स्थानदर्शक' क्रियाविशेषणांपासून [illegible] गतिदर्शक क्रियाविशेषणांचे दोन प्रकार होतात. ज्या स्थानापासून गतीचा आरंभ होतो ते स्थानदर्शक, व ज्या दिशेकडे किंवा ज्या स्थानाकडे गतीचा [illegible] असतो, ती दिशा किंवा ते स्थान दाखविणारे [illegible] '[illegible]' (स्थान) 'आगगाडी कराचीहून आली' (गति — आरंभस्थान) 'आनंदीबाई [illegible] अमेरिकेस गेली' (गति — अंत्यस्थान)

२. कालदर्शक क्रियाविशेषणांपासून [illegible] भूत, व भविष्य इत्यादि निरनिराळे काळ, [illegible] 'पाऊस पूर्वी होऊन गेला' (काल — भूत), 'तो आता [illegible] आहे' (काल — वर्तमान), '[illegible]' (काल — भविष्य) [illegible] (काल — पुनःपुन्हा), [illegible] (काल — अनिश्चित) [illegible] आणि [illegible] 'इतक्यात', 'नंतर', 'मग', [illegible] ही दोनही दाखविणारे [illegible] म्हणण्यास हरकत नाही.

३. तुलनादर्शक किंवा परिमाणदर्शक क्रियाविशेषणाचे [illegible] असे होतील 'त्याने आपल्या [illegible]' (परिमाण — अतिशयता), 'हे पाणी [illegible] पुरेल', [illegible] म्हणावयाचा' (परिमाण — न्यूनत्व) [illegible], 'तुमचे म्हणणे अगदी बरोबर आहे', '[illegible]' (परिमाण — पूर्ण), 'तुमचा मुलगा [illegible]' 'तुम्ही [illegible]', '[illegible]' (परिमाण — [illegible]) 'जसा-तसा', '[illegible]' इत्यादि तुलनादर्शक क्रियाविशेषणांचा याच सदरात समावेश केला पाहिजे.

निश्चय व अनिश्चय दर्शक क्रियाविशेषणांत संशय व निःसंशय गोष्टींचा व असंदिग्धतेचा [illegible]. आणि निरनिराळ्या या क्रियाविशेषणांचा समावेश करता येईल. 'आज कदाचित् पाऊस पडेल' (संशय), '[illegible] खरोखरी [illegible] आहे' (निःसंशय), 'कदाचित तुम्हांस [illegible] भेटेल' (संदिग्धता) '[illegible] असला प्रकार नाही [illegible] माहीत होता' (असंदिग्धता) '[illegible] कधीच [illegible]' (निषेध) अशा प्रकारच्या क्रियापदांतील [illegible] 'नाही' [illegible] 'it is not [illegible]' [illegible] क्रियाविशेषणें [illegible] 'संशय व निःसंशय' आणि [illegible] व असंदिग्धता [illegible] 'कदाचित्', 'दैववशात्', [illegible] 'अकस्मात्' [illegible] वगैरे शब्द किंवा शब्दसमूह या सदरांतील क्रियाविशेषणें किंवा क्रियाविशेषणात्मक वाक्यांश मानण्यास हरकत नाही.

[illegible] कारण व कार्य अथवा परिणामदर्शक क्रियाविशेषणें किंवा क्रियाविशेषणात्मक वाक्यांश 'म्हणून', [illegible], [illegible], 'करता', [illegible], [illegible], 'प्रमाणे' [illegible] इत्यादि शब्दांच्या [illegible] 'म्हणून' [illegible] कारणदर्शक क्रियाविशेषणें आहे [illegible] परिणामदर्शक क्रियाविशेषणाचें उदाहरण आहे.

[illegible] रीतिदर्शक क्रियाविशेषणें [illegible] विशेषणाप्रमाणें असंख्य आहेत. ही क्रियाविशेषणें [illegible] या सर्वांचा या प्रकारात समावेश करता येईल [illegible] क्रिया करण्याच्या [illegible] असतात, असे म्हणण्यास हरकत नाही [illegible] रीतिदर्शक [illegible] शब्द [illegible] क्रियाविशेषणें होतात. उदाहरणार्थ '[illegible] फेकला' [illegible] 'फेकला' या क्रियापदाच्या [illegible] रीतिदर्शक [illegible] क्रियाविशेषणें लावता येतील, 'जोराने फेकला', 'सावकाश फेकला', 'एकदम फेकला,' 'अकस्मात् फेकला', 'एकाएकी फेकला', 'रागानें फेकला', 'हळू फेकला', '[illegible] फेकला', '[illegible]पणानें फेकला', '[illegible] फेकला', '[illegible] फेकला,' '[illegible] फेकला', '[illegible] फेकला', 'बरोबर फेकला', '[illegible] फेकला',

[illegible] मिश्रसमुच्चयादि [illegible]

[illegible] पुनः देतो

१. शुद्ध वाक्य [illegible] उद्देश्य [illegible] पूर्ण [illegible] असतें, तें शुद्ध वाक्य होय.

२ उद्देश्य [illegible] शब्द [illegible]

३ विधेय क्रियापद [illegible] क्रियापद पूर्ण [illegible]

४. उद्देश्याचा व कर्माचा विस्तार [illegible] विशेषणांनी, किंवा विशेषणार्थक शब्दांनी विस्तार होतो.

[illegible] आणि (४) [illegible] (२) व (४) [illegible] शब्द [illegible]

[illegible] 'शुद्ध' [illegible]

[illegible] क्रियापद [illegible]

[illegible] क्रियापद [illegible] अपूर्ण [illegible] शब्द [illegible] 'अपूर्ण' [illegible] आणि [illegible] 'आद्य' विस्तारकें होत.

९ 'पुरे' व 'कम' यांसारखे [illegible] विधेयविशेषणांचा विस्तार करणारे शब्द 'क्रियाविशेषण' होत. [illegible] क्रियाविशेषण आहे. [illegible] क्रियाविशेषणाच्या जागी जे शब्द येतात ते (१) नाम, किंवा विशेषण आणि नाम, [illegible] (२) विभक्त्यंत नाम व धात्वनुसारित (३) अव्यय [illegible] (४) आणि [illegible] वाक्यांश

ह्या शब्दसमूहांत पूर्ण क्रियापद नाही, पण [illegible] 'वाक्यांश' म्हणतात [illegible] विस्तार करणाऱ्या [illegible] शब्दांस **उद्देश्यगुणवाचकें**, आणि [illegible] 'पुरे' आणि 'कम' यांसारख्या, विस्तार करणाऱ्या [illegible] शब्दांस **विधेयक्रियाविशेषणवाचकें** म्हणतात.

१० [illegible] वाक्यांत [illegible] प्रमाणे [illegible] या विस्तारांत [illegible] आणि [illegible] असतात.

मिश्र वाक्याचा विस्तार

मिश्र वाक्यांत एक मुख्य उद्देश्य व एक मुख्य विधेय असून दोन अगर अधिक पूर्ण क्रियापदें असतात.

'पुण्याचा [illegible] आहे हे मला सिद्ध करून देता येईल', [illegible] 'मनुष्य [illegible]' [illegible] पहिल्या वाक्यांत 'पुणे [illegible] आहे' [illegible] 'मुख्य उद्देश्य' आहे, कारण या [illegible] आहे [illegible] 'पुणे [illegible] आहे' हा [illegible] आहे [illegible] 'पुणे [illegible] आहे' हे 'मुख्य उद्देश्य' होय व 'मला सिद्ध करून देता येईल' हे मुख्य विधेय होय. त्याप्रमाणे दुसऱ्या वाक्यांत 'मी' हा शब्द 'मुख्य उद्देश्य' व '[illegible]' हे मुख्य विधेय आहे, व तिसऱ्या वाक्यांत 'मनुष्य' हा शब्द 'मुख्य उद्देश्य' [illegible] हे 'मुख्य विधेय' आहे [illegible] हे शब्द उच्चारिले [illegible] 'एकदम [illegible]' या वाक्यांत [illegible] हे 'मुख्य उद्देश्य' आहे, व 'एकदम [illegible]' हे मुख्य विधेय आहे. [illegible] वाक्यांत उद्देश्यस्थानी असणारा नामार्थक शब्द ज्या प्रकारचे काम करतो, त्या प्रकारचे काम पहिल्या वाक्यांत 'पुणे [illegible] आहे' या वाक्याने होत आहे हे उघड आहे, म्हणून या वाक्यास **नामार्थक** वाक्य किंवा **नामवाक्य**

[illegible] क्रियाविशेषणार्थक [illegible] क्रियाविशेषणवाक्य [illegible] विशेषणार्थक [illegible] विशेषणवाक्य [illegible] गौण [illegible] प्रधान [illegible] नहीं चालेल.

[illegible]

'मारिले' या क्रियापदाशी यांपैकी दोन्हींचा संबंध सम आहे. जेव्हा कोणत्याही दोन अथवा अधिक वाक्यांचा एका प्रधान शब्दाशी किंवा वाक्याशी एकाच प्रकारचाच संबंध असतो, तेव्हा त्यास समानाधिकरण वाक्ये म्हणतात. 'समानाधिकरण' म्हणजे सारख्या स्थानी. '...मारिले' या मिश्र वाक्याचा पूर्ण अर्थ असा आहे की '...तीन मुली आहेत, असे त्याने ... मारिले' व '...', हीं दोन दुय्यम् 'मिश्र' वाक्ये मिळून 'मिश्रसंयुक्त' वाक्य होते, व या 'मिश्रसंयुक्त' वाक्यांतील गौण वाक्यांचा प्रधान वाक्याशी एकाच प्रकारचा, म्हणजे येथे कर्माचा संबंध असल्यामुळे त्यास 'समानाधिकरण' वाक्ये म्हटले पाहिजे. मिश्र वाक्यांतील गौण वाक्ये नेहमी '**समानाधिकरणच**' असतात, असा नियम नाही; तीं **व्यधिकरण** किंवा असमानाधिकरणही असू शकतात. 'प्रेसिडेंट यांनी थोड्यास ... ही बातमी कोठे छापिली याचा समजलें तेव्हां त्यांनी आपण आपल्या अंगावर घेतलेल्या जबाबदारीतून पार पडलों असे वाटलें असेल, यांत संशय नाही' या मिश्र वाक्यांतील गौण वाक्ये एकमेकांवर अवलंबून आहेत, म्हणजे व्यधिकरण आहेत, समानाधिकरण नाहीत. याच मिश्र वाक्याच्या आरंभी जर असे असते की 'प्रेसिडेंट ... संस्थांमध्ये सर्वोत्तम पास झाले, व त्याने त्यास कोठे केलेली ही बातमी इत्यादि ...', तर पहिली दोन छोटी वाक्ये मिश्र या वाक्याच्या संबंधाने समानाधिकरण आहेत असे म्हणतां येईल. यावरून सूज्ञ वाचकांस हे दिसून येईल की मिश्र वाक्यांत पाहिजे तितकीं व्यधिकरण गौण वाक्यें असू शकतील, तसेंच त्यांत पाहिजे त्या ठिकाणी समानाधिकरण गौण वाक्यें घालतां येतील.

गौण वाक्ये तीन प्रकारचीं आहेत: १ **नामार्थक**, २ **विशेषणार्थक**, व ३ **क्रियाविशेषणार्थक**. यांहून चवथा प्रकार होत नाही. शुद्ध वाक्यांत 'प्राथमिक अवयव नाम आणि क्रियापद, व गौणांगें' अवयव विशेषण आणि क्रियाविशेषण यांपैकी क्रियापदाबद्दल वाक्य योजण्याची अवश्यकता पडत नाही. कारण कोणत्याही क्रियापदाने व्यक्त होणारी क्रिया वाक्याने व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करण्यात फायदा नाही. शिवाय, वाक्याशी निर्दिष्ट होणाऱ्या क्रियेला त्याला क्रियापदत्व प्राप्त होत नाही, म्हणजे त्यापासून क्रियापदाचा अर्थ निघू शकत नाही. नाम, विशेषण व क्रियाविशेषण यांची तशी गोष्ट नाही. यांच्या जागी एकटे शब्द, पूर्ण क्रियापदाशिवाय शब्दसमूह (वाक्यांश) व पूर्ण क्रियापदासह शब्दसमूह (वाक्यें) योजतां येतात. आरंभीं वाक्यांत एक क्रियापद असून नामें, विशेषणें आणि क्रियाविशेषणें – यांच्या जागीं एकटे शब्द किंवा वाक्यांश असतात, तोपर्यंत त्याचें शुद्धत्व कायम राहतें. पण जेव्हा या तिहींपैकी एकाचें, दोहोंचें,

[illegible] त्याचें ' मिश्र ' वाक्य होतें.

नामार्थक अथवा नामवाक्यें

[illegible] ' मिश्र ' [illegible] **नामवाक्य** [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] अवलंबून आहे.

विशेषणार्थं किंवा विशेषणवाक्ये

[illegible]

किंवा ठिकाणी प्रश्नार्थक व [illegible] विशेषणाप्रमाणे उपयोग करतात. [illegible] सर्वनाम गौण वाक्यात येते, व [illegible] 'तो' हे दर्शक सर्वनाम प्रधान वाक्यात [illegible] प्रधान वाक्याला [illegible] [illegible] 'तो' [illegible] असा' वगैरे [illegible] सर्वनामांनी [illegible] ठिकाणी नामार्थक गौण वाक्य व विशेषणार्थक गौण वाक्य यांतील [illegible] [illegible] 'ते' [illegible] नाम [illegible] मिश्र वाक्य [illegible] प्रधान वाक्यातील [illegible] गौण वाक्यातील [illegible] दर्शक [illegible] सर्व गौण वाक्यात [illegible] असले तर ते नामाप्रमाणे [illegible] 'ठिकाण' या नामाचा अध्याहार [illegible] नाम गौण वाक्यात [illegible] असले तर [illegible] ठिकाण [illegible] 'ठिकाण' असे समजले पाहिजे [illegible] नाही' या मिश्र वाक्यात [illegible] सर्वनाम [illegible] विशेषणवाक्यातील सर्वनाम सर्वदा [illegible] किंवा [illegible] सर्वनामाच्या [illegible] विशेषणवाक्य [illegible] ठिकाणी नाम असते त्या ठिकाणाने [illegible] विशेषणाने मर्यादित [illegible] नाम [illegible] अध्याहार [illegible] पाहिजे पण [illegible] विशेषणाने मर्यादित [illegible] नाम आहे, असे [illegible] पाहिजे. मराठीत व संस्कृतात नामास व विशेषणास लिंगवचनविभक्त्यादि प्रत्यय लागत असल्यामुळे व नामाच्या जागी विशेषणांचा उपयोग [illegible] असल्यामुळे, नामवाक्य व विशेषणवाक्य यांतील भेदाविषयी वरील [illegible] ध्यानात ठेवणे फायदेशीर होणार आहे.

ज्याप्रमाणे नामवाक्याच्या जागी नाम किंवा नामार्थ वाक्यांश घालून मिश्र वाक्याची शुद्ध वाक्य करता येतात त्याप्रमाणे विशेषणवाक्याच्या जागी विशेषण किंवा विशेषणार्थक वाक्यांश घालून मिश्र वाक्यांची शुद्ध वाक्ये करता येतात. '[illegible] आजपर्यंत श्रीकृष्णे केलेले आहेत त्यांची हकीकत या [illegible] [illegible]' या वाक्याऐवजी 'ते आजपर्यंत [illegible] या कृष्णाची हकीकत [illegible] [illegible]' हे वाक्य योजले तर मिश्र वाक्याच्या ऐवजी शुद्ध वाक्य योजिले असे होईल.

[illegible] आर्या घ्या :—

[illegible]

[illegible] (Co-ordinating Relative) [illegible]

[illegible]

शक्य संभावना केली त्या भाऊरावाकडे आम्ही गेलों ', या वाक्याला ज्ञात अर्थ असा आहे की आम्ही भाऊरावाकडे गेलो व त्यांनी आमचें उत्तम आतिथ्य करून शक्य संभावना केली ' ज्यांनी ' याचा अर्थ ' व त्यांनी ' आहे परंतु आमच्या मराठी वाचणाऱ्यांस भाषाविषयक अर्थज्ञानाशीं जुळण्याचा संभव असल्याने कारणा आम्ही समजल्यामुळे, अशा प्रकारच्या वाक्यांस [illegible] विशेषणवाक्यें मानण्याचा गहन प्रचलित झाला शिवाय असल्या वाक्याला अर्थ नसतो ' त्या ' वा ' अशा ' या शब्दांनी अर्थ केला तर त्यास ' विशेषणवाक्य ' मानण्यास चलबिचल करणें झाल्यासारखें वाटतें

क्रियाविशेषणार्थक किंवा क्रियाविशेषणवाक्यें

क्रियापदानी दर्शविलेल्या क्रियेत क्रियाविशेषणांनी ज्या प्रकारचे फेरफार होतात, त्याच प्रकारचे फेरफार ' क्रियाविशेषणवाक्यांनी ' होतात. ज्याप्रमाणे विशेषण व विशेषणवाक्य नामविकारी आहेत, त्याप्रमाणे क्रियाविशेषण व क्रियाविशेषणवाक्य क्रियाविकारी आहेत. क्रियाविशेषणांनी क्रियापदाच्या किंवा धातुसाधिताच्या रूपांत बदल होत नाही, त्यांच्या अर्थांत बदल होतो. म्हणजे क्रियापदाचा स्वतंत्र अर्थ, ते क्रियाविशेषणान्वित घेतलें असतां त्यापासून जो अर्थ निघतो, त्याहून भिन्न असतो. नामाच्या व क्रियापदाच्या व्याप्तीत व अर्थात बदल करणाऱ्या शब्दांस ' विकारी ' ही सामान्य पारिभाषिक संज्ञा दिली असतां चालणार आहे.

क्रियाविशेषणें मुख्यत्वेकरून क्रियापदविकारी आहेत खरीं, पण परिमाणादि-दर्शक कित्येक क्रियाविशेषणें विशेषणविकारी व अन्यक्रियाविशेषणविकारी असतात. ' तो फार चांगला मनुष्य आहे ', ' तो फार जलद वाचतो ' या दोन वाक्यांपैकीं पहिल्यांत ' फार ' हें परिमाणदर्शक क्रियाविशेषण ' चांगला ' या विशेषणाचें विकारी आहे व दुसऱ्यांत ' जलद ' या क्रियाविशेषणाचें विकारी आहे. ज्याप्रमाणें परिमाणादि दर्शक क्रियाविशेषण व क्रियाविशेषणार्थक वाक्यांश, त्याप्रमाणेंच क्रियाविशेषणवाक्येंही बहुधा क्रियापदविकारी, पण क्वचित् विशेषण-विकारी व अन्यक्रियाविशेषणविकारी असतात. ' साहेबांनी [illegible] घेतलेली इतकी गुळगुळीत जमीन त्यांना केली ', ' गवयांच्या सर्व पूर्वी इतकें झालेलें इतकें चांगलें तो गातो ' या दोन मिश्र वाक्यांपैकीं पहिल्यांत हें क्रियाविशेषणार्थक गौणवाक्य ' गुळगुळीत ' या विशेषणाचें, व दुसऱ्यांत ' चांगलें ' या क्रिया-विशेषणाचें विकारी आहे. पाहिजे असल्यास हें क्रियाविशेषणार्थक गौण वाक्य ' इतकें ' या परिमाणदर्शक क्रियाविशेषणाचा विकारी करून, ते ' गुळगुळीत '

[illegible] क्रियापदाला अथवा [illegible] क्रियेच्या [illegible] क्रियाविशेषणांचा व क्रियाविशेषणात्मक वाक्यांशांचा उपयोग करता येतो, व त्या ठिकाणी [illegible] उपयोग करता येतो. त्या ठिकाणी क्रियाविशेषणवाक्यांचाही उपयोग करता येतो, म्हणजे क्रियाविशेषणांप्रमाणे सर्व प्रकारच्या [illegible] आणि [illegible] क्रियाविशेषणात्मक वाक्यांशा[illegible] क्रियाविशेषणवाक्यांचेही प्रकार करता येतील. ते प्रकार [illegible] थोडक्यात खाली देतो:—

१. स्थानदर्शक क्रियाविशेषणवाक्ये.

जेथे तो पडला तेथेच तो राहिला.

मी जिकडे जातो तिकडे तुम्हाला [illegible] नाही.

२. कालदर्शक क्रियाविशेषणवाक्ये.

जेव्हा मी [illegible] आलो तेव्हा गाडी [illegible]

गाडी आहे [illegible]

३. परिमाणदर्शक क्रियाविशेषणवाक्ये

[illegible] आहेत.

[illegible] मी [illegible]

४. निश्चय अनिश्चय संकेतादिदर्शक क्रियाविशेषणवाक्ये

जर [illegible] प्रामाणिक असाल तर तुम्हाला मान मिळेल

माझी नोकरी नसती तर मला [illegible]

त्याने [illegible] केली पण (तरी) [illegible] न मानेना

तुम्ही [illegible] कितीही साहाय्य केले (तरी) तरी त्याच्याने [illegible] नाही.

५. कारण–कार्य–इत्यादिदर्शक क्रियाविशेषणवाक्ये

मी [illegible] असा

ज्याअर्थी तुम्ही असे म्हणता त्याअर्थी आम्ही त्यावर विश्वास [illegible]

तो इतका [illegible] की त्याला घरी आणले

त्यांनी [illegible] आक्रमण केले [illegible] त्यामुळे [illegible] गेला

[illegible] प्राप्त व्हावे म्हणून वारंवार आपल्या [illegible]

[illegible] असे म्हणतात

तुमच्या जिवावर [illegible] आहे म्हणून तुम्ही त्याला [illegible].

[illegible]

ज्याला वाटेल तसा तो वागतो.

जो दिसतो तसाच तो आहे

ज्याला वाटेल तसे तो बोलतो.

[illegible] भाषेचा उतारा येथे घेतो.

' [illegible]

[illegible]

[illegible]

न बोला.'

[illegible] क्रमभंग आढळतात. जसे,

'त्यात [illegible]

ते काहि [illegible]'

'अवलोकुनि [illegible]

[illegible]'

'[illegible]'

'एक असुन [illegible]

जेथ [illegible] राजपुत्र [illegible] । त्या स्थळाशी पातला'

[illegible]

[illegible] (पान २४८.)

[illegible] भाषाभक्तीवर अवलंबून आहे.

३. संयुक्त वाक्य

[illegible] संयुक्त वाक्य म्हणतात.

[illegible] शुद्धसंयुक्त, मिश्रसंयुक्त व उभयसंयुक्त [illegible] असली नांवेही दिसली नाहींत.

[illegible]

आहे 'सांगत' याच्याशी हे अव्यय केवळ संबंध जोडते म्हणण्याचा प्रयत्न आहे पण तो अर्थ स्वतंत्र धातूच्या रूपाने 'सांगत' याखेरीज नाही असे वाटेल ... पण पृथक्करण करताना ... इतके समजल्या वाचून ... भिन्न वाक्यांतील अव्ययांचा वाक्यांत अन्वया-वर ... असता ... येईल ?

समुच्चय वाक्यात केवळ शब्द जोडत असतात, किंवा भिन्न वाक्ये ... अथवा शब्द आणि भिन्न वाक्ये असतात आहे. या कारणास्तव त्यांचे पृथक् ... नाहीत ते त्यांना ... उभयान्वयी अव्ययांच्या प्रकरणात घातले आहे.

उभयान्वयी अव्ययांचे दोन प्रकार केले आहेत: **समानाधिकरण उभयान्वयी व वैयधिकरण उभयान्वयी.** ज्या उभयान्वयी अव्ययांनी दोन अथवा अधिक समान दर्जाच्या किंवा समान वाक्यांना किंवा शब्दांना अन्वय होतो त्यांस 'समानाधिकरण उभयान्वयी अव्यये' म्हणतात. 'रामा आणि ... ' यांत 'व' हे समानाधिकरण शब्दोभयान्वयी (उभय-शब्दान्वयी) अव्यय आहे. 'माझ्याबरोबर ये आणि आपला ... ' यांत 'आणि' हे समानाधिकरण वाक्योभयान्वयी (उभयवाक्यान्वयी) अव्यय आहे. ज्या उभयान्वयी अव्ययांनी दोन अथवा अधिक असमान दर्जाच्या किंवा असमान वाक्यांना अन्वय होतो, त्यांस वैयधिकरण उभयान्वयी म्हणतात. 'तुम्ही यावे तर आम्ही येऊ ... ' यांत 'तर' हे वैयधिकरण उभयान्वयी अव्यय आहे.

'समानाधिकरण उभयान्वयी' अव्ययांचे तीन पोटभेद करतात (१) **समुच्चयदर्शक** (२) **परिणामदर्शक** व (३) **विरोधदर्शक**. 'आणि', 'शिवाय', 'आणखी', 'शिवाय', पुन 'व' यांप्रमाणे ... इत्यादि 'समुच्चयदर्शक' उभयान्वयी अव्यये आहेत. 'म्हणून', 'यास्तव', 'सबब', 'याकरिता सबब' इत्यादि 'परिणामदर्शक' उभयान्वयी अव्यये आहेत. 'नाही तर', 'अथवा', 'परंतु' इत्यादि 'विरोधदर्शक' उभयान्वयी अव्यये होत. विरोधदर्शकांचे 'किंवा' तीन पोटभेद करतात (१) **अन्योन्यव्यावृत्ति-सूचक; (२) विकल्पसूचक;** आणि (३) **न्यूनत्व** अथवा **निवृत्तिसूचक.** 'मला बडबड करणाऱ्यांचा नाही तर काम करणाऱ्यांचा' यांत 'अन्योन्यव्यावृत्ति' आहे. 'तू जा अथवा तो जा' यांत विकल्प सूचित केला आहे. 'तो गेला नाही ...

[illegible] नाही' [illegible]
होतो

[illegible] उभयान्वयी' अव्ययांचे [illegible] प्रकार
(१) **कारणबोधक**; (२) **संकेतबोधक**; (३) **हेतु अथवा उद्देशबोधक**, आणि
(४) **स्वरूपबोधक**. [illegible] (कारण) [illegible] (संकेत) [illegible] नाही' [illegible] (स्वरूप)

[illegible] उभयान्वयी' अव्यय असतात ती 'मिश्र' [illegible] उभयान्वयी' अव्यये असतात ती 'संयुक्त' [illegible] 'मिश्र' [illegible] अव्यय असतात [illegible] उभयान्वयी अव्यय [illegible] वाक्यात जी असतात [illegible] समानाधिकरण उभयान्वयी अव्यय' म्हणतात [illegible] निर्णय करणे [illegible] असल्यामुळे 'मिश्र' व 'संयुक्त' वाक्यांतील अव्ययास अनुक्रमे 'व्यधिकरण' आणि 'समानाधिकरण' म्हणणे विशेष प्रशस्त आहे.

'समानाधिकरण उभयान्वयी' अव्ययांच्या [illegible] 'संयुक्त' [illegible] (१) **समुच्चयबोधक**; (२) **परिणामबोधक**; आणि (३) **विरोधबोधक** असे [illegible] पोटभेद [illegible] आहेत त्यांनी [illegible] परंतु [illegible] समानाधिकरण वाक्यांत [illegible] पोटभेद [illegible] उभयान्वयी अव्ययांच्या [illegible] असता यावे. [illegible] 'संयुक्त' वाक्यांविषयी [illegible]

'संयुक्त' [illegible] अधिक [illegible] असल्यास, उभयान्वयी अव्यय [illegible] वाक्यांच्या आरंभी [illegible] संयुक्त वाक्यात [illegible] उभयान्वयी अव्यय [illegible] विचारांची [illegible] असतो, [illegible] उद्देश असतो. [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] वाक्याच्या आरंभी [illegible]

'समानाधिकरण उभयान्वयी' अव्ययांपैकी 'परिणामबोधक' आणि 'व्यधिकरण उभयान्वयी' अव्ययांपैकी 'कारणबोधक' व 'हेतु अथवा उद्देशबोधक'

[illegible]

सारें वाक्य ' मिश्र ' करावें.

४. संकुचित वाक्यें.

[illegible] (Subject-nomi-

native) [illegible] आहे, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'बाय' (By) या [illegible]–अव्ययाने [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'उद्देश्य' व 'कर्ता' [illegible] असेल अशा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वाक्यात [illegible] [illegible] व [illegible] व्याकरणकारांनी या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कर्ता [illegible] नाहीत. [illegible] [illegible] कर्ता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] वाक्यप्रकाराप्रमाणे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पाहिजे, [illegible] किंवा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] किंवा [illegible] [illegible] विभक्तीत असले पाहिजे असा नियम नाही या [illegible] प्रकरणाच्या [illegible] [illegible] भागात सविस्तर विचार [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कारण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कर्मणी प्रयोगासारख्या [illegible] कर्मणी प्रयोग [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लिहिणारास व बोलणारास [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाषेतून [illegible] प्रयोग [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'पासिव्ह व्हॉइस्' [illegible] (Passive Voice) [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] आहेत व [illegible] उपयोगाचा [illegible] पण त्याचा [illegible] [illegible] [illegible] झाल्यामुळे ते लिहिण्यात किंवा बोलण्यात [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बहुधा कर्त्याशिवाय कर्मणी प्रयोग [illegible] अशा वाक्यांचे व्याकरण करताना असले अध्याहृत [illegible] स्पष्ट [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कर्त्याला 'कडून' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] 'उद्देश्यत्व' [illegible] [illegible] असे मानावे, असे [illegible] [illegible] म्हणणे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दिसत नाही. काही वाक्यांतील [illegible] [illegible] [illegible] व [illegible] वाक्यांतील अध्याहृत [illegible] [illegible], त्या त्या वाक्याचे उद्देश्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्पष्ट दिसत असते [illegible] व्याकरण करताना [illegible] (उक्त किंवा अध्याहृत) कर्ता म्हणतात. [illegible] 'उद्देश्य [illegible] असला पाहिजे असा आग्रह धरणे बरोबर नाही." असे म्हणतात की [illegible] '[illegible]' [illegible]

[illegible]
सोपें व यथार्थ होणार आहे.

[illegible]

[illegible] (?) व ( ) अवयवभूत परस्पर समानाधिकरण [illegible] आहेत.

(४) [illegible] वाक्यात एक अथवा अनेक प्रधान [illegible] अथवा [illegible] मिश्र वाक्य [illegible], [illegible] संयुक्त वाक्य [illegible] 'मिश्र' व 'संयुक्त' [illegible] व्याख्या [illegible] अवयवभूत वाक्यांच्या [illegible] 'मिश्र' [illegible] वाक्याचा भाग व अवयवी [illegible] म्हणतात.

[illegible] गौण वाक्य ज्या प्रधान वाक्यावर [illegible] गौण [illegible] अवलंबून असत, [illegible] 'अधिकरण [illegible]' [illegible], [illegible] विशेषणात्मक अथवा क्रियाविशेषणात्मक [illegible] असते.

[illegible] गौणवाक्यापासून प्रधानवाक्याला [illegible] गौण वाक्याचे प्रकार [illegible] प्रधान वाक्याला [illegible] 'नाम', 'विशेषण' आणि 'क्रियाविशेषण' याचे काम [illegible] 'नामवाक्य', 'विशेषणवाक्य', व 'क्रियाविशेषणवाक्य' [illegible] उद्देश्य, कर्म, समानाधिकरण पद, [illegible] 'विशेषणवाक्य' [illegible] क्रियाविशेषणाप्रमाणे [illegible] विशेषणाचा आणि क्रियाविशेषणाचा [illegible] गुण दाखविते.

७ 'मिश्र' व 'संयुक्त' [illegible] समानाधिकरण [illegible] समानाधिकरण [illegible] असतात.

[illegible] शुद्ध, मिश्र किंवा संयुक्त [illegible] करणे अवश्य असेल तेथेच स्पष्ट करावा.

९ [illegible] या प्रकारच्या [illegible] अकर्मक समजावी.

१० 'संकुचित संयुक्त' [illegible] क्रियापद [illegible] आहे, असें समजावें.

५. संक्षिप्त वाक्यें

[illegible]

पडला 'त्यास' हे एकवचन सर्वनाम आहे; 'धावत' हे धातुसाधित विशेषण आहे व 'जाताना' हे त्याचे मराठी भाषांतर आहे. 'धावत' हा शब्द गाळून 'जाताना त्यास पाहिले' असे भाषांतर करता येईल. '[illegible]' (I saw him running मी त्याला पळताना पाहिले). यात '[illegible]' हे क्रिया-विशेषणाचे धातुसाधित अव्यय असून त्याला [illegible] '[illegible]' हे द्वितीया सर्वनाम आहे. प्रथमाशिवाय इतर विभक्त्यंत शब्दांमध्ये अशा प्रकारचे [illegible] प्राप्त होते, हे काही इंग्रजी व्याकरणकारांनी आपल्या ग्रंथात नमूद करून ठेविले आहे. वरील इंग्रजी वाक्यातील 'running' शब्दास विशेषणदर्शक मानिता येईल असे समजतात तर 'running' [illegible] असे [illegible] धातु-साधित विशेषण म्हणे. क्रियाविशेषणाला [illegible] क्रियाविशेषण म्हणतात असतो, म्हणून जे व्याकरणकारांचे म्हणणे आहे त्याचे हे एक उदाहरण आहे.

असो, येथे ज्या संक्षिप्त वाक्यांचा विचार करावयाचा आहे ती वर सांगितलेल्या संक्षिप्त वाक्यांहून अगदी निराळी आहेत. 'मी [illegible] नसतो तर [illegible] झाले असते' हे मिश्र वाक्य आहे यातील गौण वाक्यात क्रियापद 'होते' अध्याहृत आहे. यावरून वाक्याप्रमाणे संक्षिप्त वाक्यात [illegible] शब्दाप्रमाणे [illegible] अथवा अधिक वाक्यात सामान्य [illegible] सामान्य शब्दाचा [illegible] गाळून इतर [illegible] गाळलेला असतो असे नाही. [illegible] वाक्यांच्या [illegible] शब्द वाचणाऱ्या [illegible] असा शब्द वाक्यास आपणास [illegible] असतो. [illegible] तर 'तो [illegible] क्रियापदाचा अध्याहार करावा. 'माझ्याहून किंवा माझ्यापेक्षा तो विशेष चतुर आहे', हे संक्षिप्त वाक्य आहे. 'मी चतुर आहे, पण माझ्याहून किंवा माझ्यापेक्षा चतुर तो आहे' असा याचा अर्थ आहे. [illegible] असा अर्थ करताना [illegible] वाक्य [illegible] हे संक्षिप्त वाक्य होय [illegible] म्हणजे 'माझ्यापेक्षा' किंवा 'माझ्याहून' हा परिमाणदर्शक क्रियाविशेषणवाक्यांश समजून त्याचा 'चतुर' या विशेषणाशी संबंध घ्यावयाचा.

'तो माझ्याइतका उंच नाही' हे संक्षिप्त वाक्य आहे. 'मी जितका उंच आहे तितका उंच तो नाही' असा पूर्ण अर्थ आहे. [illegible] वाक्य शुद्ध आहे, दुसरे मिश्र आहे. 'तो तुमच्याइतका [illegible] नाही', म्हणजे 'तुम्ही जसे [illegible] आहात तसा [illegible] तो नाही'. 'हा आंबा अगदी टाकण्याइतका [illegible] नाही', म्हणजे 'टाकण्यास आंबा जितका [illegible] लागतो (किंवा लागलेला असतो) तितका [illegible] हा आंबा नाही'. 'दोष देण्याजोगा अपराध त्याच्याकडून झालेला नाही', म्हणजे 'दोष देण्यास जसला अपराध व्हावा लागतो तसला

[illegible]

[illegible]

[illegible]

६. प्रश्न, आज्ञा, व उद्गार.

(१) **प्रश्नार्थक व आज्ञार्थक** [illegible]

[illegible] कांही हरकत नाही

[illegible]

[illegible] ' संयुक्त ' आहे.

[illegible]

[illegible]

[illegible] आहेत.

(२) [illegible] यांचीही व्यवस्था लावावी

१ लें परिशिष्ट

वाक्यपृथक्करण करण्याच्या पद्धती

[illegible]

यावरून सांगावयाचें तात्पर्य हें कीं (१) वाक्याचें अगदीं स्थूल पृथक्करण करावयाचें असल्यास उद्देश्य आणि विधेय अशीं दोन सदरें (२) त्याहून किंचित् विस्तारानें करावयाचें असल्यास उद्देश्य, [illegible], (असल्यास) कर्म, आणि क्रियाविशेषण अशीं चार सदरें व (३) सर्वांत विस्तृत करावयाचें असल्यास उद्देश्य, [illegible], [illegible], कर्म, [illegible], आणि विधेय क्रियाविशेषणवाचक. अशीं सहा सदरें होतात. पुढें ज्या वाक्यांचें पृथक्करण करून दाखविलें आहे [illegible] आहे. विद्यार्थ्यांस पृथक्करण शिकवीत असतां, त्याकडून तें प्रथम पहिल्या दोन सदरांत, मग दुसऱ्या चार सदरांत व अखेरीस शेवटल्या सहा सदरांत करवावें. कांहीं कांहीं या सहा सदरांस आणखी दोन किंवा तीन सदरें जोडतात. दोन जोडल्यास त्यांपैकीं पहिल्यांत ज्याचें पृथक्करण करावयाचें असेल तें वाक्य, व दुसऱ्यांत त्याची जाति (शुद्ध, मिश्र, संयुक्त अथवा जी असेल ती) सांगतात. तीन

[illegible] प्रधान [illegible] गौण, [illegible] समानाधिकरण [illegible] इत्यादि [illegible] दाखविलेले [illegible] नाहीं. कारण [illegible] हें [illegible]

[illegible]

[illegible] प्रधान [illegible]

[illegible]:—

(१) [illegible] (२) [illegible] (३) [illegible] (४) [illegible] (५) [illegible] (६) [illegible]

[illegible] विशेष प्रशस्त आहे, हें सांगावें.

[illegible] पृथक्करण [illegible] गौण वाक्यें [illegible] पृथक्करण [illegible] समानाधिकरण [illegible]

अ+अ+अ+अ = एक प्रधान वाक्य व त्यावर [illegible] अवलंबून असलेलीं दोन गौण वाक्यें अ+ - अ = एक प्रधान वाक्य व त्यावर अवलंबणारीं दोन समानाधिकरण गौण वाक्यें अ+ - अ+अ = एक प्रधान वाक्य, त्यावर अवलंबणारीं दोन समानाधिकरण वाक्यें, व त्या दोहांवर किंवा त्यापैकीं एकावर अवलंबणारें तिसरें गौण वाक्य.

[illegible] सारखें करावें.

२ रें परिशिष्ट

वाक्यांचें पृथक्करण

शुद्ध वाक्यें

"[illegible]"

१ [illegible]

[illegible]

"रामा आणि गोविंदा घरीं गेले."

१ [illegible]

"त्यानें घर बांधावयाचें होतें."

१ [illegible] (साधित)
४. कर्म...' घर.'

" त्याने जायाचे होतें."

१ [illegible]

" त्याला जायाचे आहे."

१. [illegible] (संयुक्त)

[illegible]
क्रियाविशेषणवाचक करावें

" तो या वेळेस घरीं जायाचा नाहीं."

१ [illegible] (संयुक्त)
६ [illegible] (१) [illegible]
(२) घरीं : विभक्त्यंत नाम.

[illegible]
[illegible]

" तो न सांगता नियम जायाचा."

१ [illegible]
[illegible]
(१) [illegible]
(रीति).

[illegible]

" आम्हीं [illegible]"

१. [illegible]
पाहिजे ' (संयुक्त). ४ कर्म...' काम '.

[illegible] विधेयक्रियापद, आणि
' आम्हीं [illegible]'

" त्याला लाडू खायाला पाहिजेत."

१ उद्देश्य...' [illegible]'. ४ कर्म... लाडू '
६ [illegible] (हेतु).

पाहिजे [illegible] विधेयक्रियापद
आणि ' त्याला ' [illegible]

" चोराला मंडाले येथें कैद केलें ".

[illegible]

[illegible]

"माझे धोतर दहा हात लांब आहे."

[illegible] होय.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] विशेषण.

"तू कोण आहेस ?"

१. उद्देश : 'तू'; २. विधेयक्रियापद : 'आहेस'. अपूर्ण अकर्मक क्रियापद, पूरक; 'कोण.'

"दिलीप म्हणून एक राजा होता."

१. उद्देश : 'राजा'; २. उद्देशगुणवाचक : (१) 'दिलीप म्हणून', (२) 'एक'; ३. विधेयक्रियापद : 'होता.'

या वाक्यात 'म्हणून' [illegible] असून 'दिलीप' हा त्याचा कर्ता आहे.

' मुंबापुरीजवळच्या समुद्रांत हजारों बेटें आहेत, त्यांपैकी उत्तर दिशेस समुद्राला- गतिरोधक्या दिशेस एलिफंटा नामें एक बेट आहे.'

१ उद्देश्य 'बेट'. २ उद्देश्यगुणवाचक ..'मुंबापुरीजवळच्या समुद्रांत हजारों' आणि 'एक' या शब्दांपैकी 'मुंबापुरीजवळच्या' हें सर्व [illegible] विशेषण आहेत. ३ विधेयक्रियापद 'आहे'. ४ कर्ता 'एक' [illegible] समानाधिकरण 'एलिफंटा नामें' आणि 'एलिफंटा' हें नाम 'बेट' या नामाशीं समानाधिकरण आहे, व नाम 'हें [illegible] विशेषण आहे या [illegible] (भाषेत) असें म्हणता. ६ विधेयक्रियाविशेषणवाचक . (१) 'मुंबापुरीजवळच्या समुद्रांत' (२) 'त्यांपैकी उत्तर दिशेस समुद्राला- गतिरोधक्या' (२). हा अव्ययी भावसमास वाक्यांश आहे. यांत 'दिशा' व 'समुद्रा'शीं समानाधिकरण आहे. 'उत्तर' 'दिशे'चें विशेषण आहे. 'समुद्राला' 'गतिरोधक्या' चें [illegible] विशेषण आहे. 'उत्तरदिशेस' हें 'समुद्रगतिरोधक्या' या अव्ययी भावसमासाचें रूप आहे (२) 'या दिशेस' हा स्थानदर्शक विभक्तिप्रत्ययान्त शब्द आहे.

' अशा प्रकारचे अनेक विचार आकाशांतील सूर्याचें सौंदर्य पाहून त्याचें मनन करणाराचे मनांत येतील."

१ उद्देश्य .. 'विचार'. २ उद्देश्यगुणवाचक .. (१) 'अशा प्रकारचे' [illegible], (२) अनेक ३ विधेयक्रियापद .'येतील'. ४ विधेयक्रियाविशेषण- वाचक... 'आकाशांतील' ..., 'मनांत', स्थानदर्शक विभक्त्यन्त वाक्यांश. यांत 'आकाशांतील', 'सूर्याचें', हें 'आकाशांतील सूर्याचें सौंदर्य' चें विशेषण आहे. 'आकाशांतील सूर्याचें सौंदर्य' हें 'पाहून' चें कर्म आहे. 'आकाशांतील सूर्याचें सौंदर्य पाहून' सबंध भाग 'मनन करणाराचे' या विभक्त्यन्त धातुसाधिताचें क्रियाविशेषण आहे. 'त्याचें' हें 'मनन' चें विशेषण आहे, व 'मनन' हें 'करणाराचे' या विभक्त्यन्त धातुसाधिताचें कर्म आहे. शेवटीं 'आकाशांतील सूर्याचें सौंदर्य पाहून त्याचें मनन करणाराचे' हें 'मनांत' या विभक्त्यन्त नामाचें विशेषण आहे.

मिश्र वाक्यें

" ह्या पात्रांची कल्पना प्राचीन काळच्या ग्रीक लोकांशीं संबंधित होती असें इतिहासावरून समजतें "

१ उद्देश्य 'असें'. यांशीं समानाधिकरण 'ह्या पात्रांची कल्पना ... होती' हें वाक्य आहे. २. विधेयक्रियापद 'समजतें' ३ विधेयक्रियाविशेषणवाचक... 'इतिहासावरून', उपकरण किंवा साधनदर्शक अव्ययान्त नाम

[illegible] (समानाधिकरण नामवाक्य).

[illegible] 'पुरुष'; [illegible]

[illegible]

१ [illegible] 'अनुभवास' [illegible]

[illegible] (विशेषणवाक्य)

१ [illegible] परमाणूंच्या मध्यें मध्यें'; (स्थान).

[illegible] काहींनी अवश्य अनुभवास येते."

१ [illegible] (१) [illegible], (२) [illegible] 'अनुभवास'

[illegible] (क्रियाविशेषणवाक्य)

१ [illegible] 'आकाशांत' [illegible] क्रियाविशेषणाचा 'वर' या क्रियाविशेषणाकडे संबंध आहे. 'जसजसे' व 'वर'

[illegible] 'तसतशी 'चें परिमाण आहे.

"[illegible] अशा [illegible] अस्त.सृष्टीची गोष्ट होय."

[illegible]

[illegible] (... [illegible] रीती).

[illegible] पदार्थांच्या संयोगवियोगाला.'

"[illegible] ॥"

[illegible] म्हणती' (भावार्थ).

[illegible] म्हणा.'

[illegible]

[illegible] 'त्यां कथिलें...म्हणती.'

'[illegible]'. ([illegible])

[illegible] ...'परोपरी.'

"[illegible]". ([illegible]) आहे).

१ उद्देश 'मी' : विधेयक्रियापद 'करितो' ४ कर्म .. 'प्रणाम' ५ क्रियाविशेषणात्मक. 'प्रणति'

'अनाथांचा मी स्वयमेव म्हणतो', (यात गाळलेल्या वाक्याचा समानाधिकरण आहे).

१ उद्देश 'मी' (अध्याहृत) : विधेयक्रियापद 'म्हणतो' ४ कर्म .. 'अनाथांचा मी स्वयमेव (आहे अध्याहृत).

'अनाथांचा मी स्वयमेव (आहे)' नामवाक्य

१ उद्देश 'मी' - उद्देशपूरक 'अनाथांचा' : विधेयक्रियापद 'आहे' (अध्याहृत) अपूर्ण अकर्मक क्रियापद, पूरक 'स्वयमेव'

या अभंगात 'मी प्रणाम करितो' हे वाक्य घातले तर पहिल्या 'मी .. म्हणतो' इत्यादि वाक्यात क्रियाविशेषण करता येईल, नंतर 'प्रणति प्रणाम करितो' हे वाक्य 'अनाथांचा .. म्हणतो' इत्यादि वाक्यात क्रियाविशेषण करता येईल. मात्र असे करताना [illegible] कोठेच नाही असा '[illegible]' या वाक्याचा पूर्वीच 'म्हणून' हा अर्थ केला पाहिजे, नंतर 'प्रणति प्रणाम करितो' या वाक्याचा 'प्रणति प्रणाम करून' असा अर्थ केला पाहिजे या दोन वाक्यांत असा अर्थ घेतला पाहिजे [illegible] किंवा अन्यथा प्रतिकूलतादर्शक क्रियाविशेषणवाक्य होईल, व दुसरे कालदर्शक क्रियाविशेषणवाक्य होईल.

'गोविंद म्हणे शिरतो भुईं, हत्ती जसा मतंगज वा।
हरिचरण दंतिमुखी [illegible] पतंग जसा ॥'

१ उद्देश 'गोविंद' २ विधेयक्रियापद 'म्हणे' ४ कर्म '(मी) शिरतो....पतंग जसा.'

'शिरतो भुईं पतंग जसा' नामवाक्य

१ उद्देश 'मी' (अध्याहृत) ३ विधेयक्रियापद 'शिरतो' ५ क्रियाविशेषणात्मक (१) भुईं, (२) 'तसा' (अध्याहृत), (३) 'जसा' मतंगज.... पतंग जसा'.

'हत्ती जसा मतंगज (शिरतो)' क्रियाविशेषणवाक्य

१ उद्देश 'मतंगज' : विधेयक्रियापद 'शिरतो' (अध्याहृत) ५ क्रियाविशेषणात्मक (१) जसा (रीति) (२) 'हत्ती' (स्थान)

"हरिचरण दंतिमुखी' क्रियाविशेषणवाक्य यात भाग याचा समानाधिकरण आहे.

१ उद्देश 'पतंग' : विधेयक्रियापद 'शिरतो' (अध्याहृत) (२) 'दंतिमुखी', (स्थान).

[illegible] . क्रियाविशेषणवाक्य [illegible] समानाधिकरण आहे.

[illegible] 'शिरला' (अध्याहृत) [illegible] क्रियाविशेषणवाक्य (१) 'जशी [illegible]' (२) 'जसा' (अध्याहृत). (३) 'वहनी'

[illegible] क्रियाविशेषण [illegible] 'शिरला' [illegible] समानाधिकरण [illegible] 'शिरला' [illegible] नाहीं, [illegible] 'शिरला' [illegible] लाऊन देतां येईल.

संयुक्त, संकुचित, संक्षिप्त वाक्यें.

[illegible] पृथक्करण [illegible] 'शब्द', मिश्र अथवा 'शब्द व मिश्र' [illegible] पृथक्करण [illegible] पृथक्करण करावें [illegible] पूर्ण करून [illegible], आणि [illegible] पृथक्करण [illegible]

३ रें परिशिष्ट

अभ्यासाकरितां वाक्यें

(अ) शुद्ध वाक्यें

[illegible]

[illegible]

[illegible] आपल्या [illegible]

असें बोलून तो निघून गेला.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] नदीच्या पश्चिम तीरावर आहे.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] चाल आहे.

[illegible] नाहीत.

[illegible] केला होता.

[illegible] चार पैसे दिले.

[illegible] असावे

[illegible]

अकृतकृत्यहि अद्यापि तू अजून ।
क्रूर विधिने स्वसिद्धती केलि दीन ॥
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ॥

(ब) मिश्र वाक्यें

१. नामवाक्यें

[illegible] साधन बहुतकरून असतेंच.

[illegible] रस मोळत आहे, असे सिद्ध होतें.

[illegible]

[illegible] लोकांवर साक्षी चालतें.

[illegible] आहे.

[illegible] आहे, असा सुमार काढिला आहे.

[illegible] ?

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

२. विशेषणवाक्यें

[illegible]

[illegible] होय.

[illegible] वर्षें मोजतात.

[illegible] पुरून ठेवलील.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] मध्यें चालू आहे.

[illegible]

> अकुलकुलयहि अवाणि जो, अशातें ।
> कुरुवुधिधिकाणि [illegible] ॥
> [illegible]
> [illegible]

३. क्रियाविशेषणवाक्यें

[illegible]

[illegible]

[illegible] ती आली.

[illegible]

[illegible]

[illegible] माघ्युहेलानें रजा घेतली.

[illegible]

> [illegible] ।
> [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] पासून १० दिवसपर्यंत असते.

[illegible]

[illegible] खाली होऊन तो लोंबत राहिला.

[illegible]

[illegible] कधीं कधीं भाग पडेल.

[illegible]

(क) संयुक्त वाक्यें

[illegible]

४ थें परिशिष्ट

वाक्यपृथक्करणांतील मुख्य संज्ञा

१ **उद्देश** Subject, [illegible] Attributive Adjuncts of the Subject.

२ **विधान** Predicate, [illegible] Predication, [illegible] Predicative, [illegible] Adverbial Adjuncts of the Predicate, अपूर्णविधानक्रियापद Verb of Incomplete Predication, पूरक Complement.

३ **कर्म** Object, [illegible] Attributive Adjuncts of the Object.

४ **वाक्यांश** Phrase, [illegible] Noun Phrase, विशेषणात्मक [illegible] Adjective Phrase, क्रियाविशेषणात्मक [illegible] Adverb Phrase, [illegible] Case Phrase, [illegible] Prepositional Phrase, [illegible] Participle or Participial Phrase, [illegible] वाक्यांश Verb-Phrase.

५ **वाक्य** Sentence, शुद्ध वाक्य Simple Sentence, मिश्र वाक्य Complex Sentence, संयुक्त वाक्य Compound Sentence, मिश्रसंयुक्त वाक्य Complex Compound Sentence, प्रधान वाक्य Principal Sentence, गौण वाक्य Subordinate Sentence, [illegible] अथवा [illegible] Coordinate Sentence, [illegible] Independent Coordinate Sentences, [illegible] Dependent Coordinate Sentences, [illegible] वाक्य Predicative or Declaratory Sentences, आज्ञार्थ वाक्य Imperative Sentences, प्रश्नार्थक वाक्य Interrogative Sentences, [illegible] Affirmative Sentences, [illegible] अथवा [illegible] Negative Sentences.

६ **संयुक्त** Compound, संयुक्त उद्देश्य Compound Subject, संयुक्त कर्म Compound Object, संयुक्त विशेषण Compound Adjective, संयुक्त क्रियाविशेषण Compound Adverb, संयुक्त क्रियापद Compound Verb.

७ **नाम** Noun, विशेष नाम Proper N., सामान्यनाम Common N., समुदायवाचक नाम Collective N., द्रव्यवाचक नाम Material N., भाववाचक नाम Abstract N., नामस्थानीय अथवा नामप्रतिनिधि **Substitutes for the N.**

८ **विशेषण** Adjective, सार्वनामिक वि. Pronominal A., संख्यावाचक वि. Quantitative A., गुणवाचक वि. Qualitative A.

९ **सर्वनाम** Pronoun, पूर्वसंकेत Backward Reference, उत्तरसंकेत Forward Reference, संबंधी स. Relative P., दर्शक स. Demonstrative P., प्रश्नार्थक स. Interrogative P., सामान्य स. Indefinite or Impersonal P.

१० **क्रियाविशेषण** Adverb, स्थानदर्शक क्रि. Place Ad.; कालदर्शक क्रि. Time Ad., परिमाणदर्शक क्रि. Measure or Degree Ad., निश्चय अथवा अनिश्चयदर्शक क्रि. Certainty or Uncertainty Ad., कार्यकारणदर्शक क्रि. Cause and Effect Ad., गुण अथवा रीतिदर्शक क्रि. **Manner or Quality Ad.**

११ **शब्दयोगी अव्यय** Prepositions, विभक्तिस्थ अ. Case Prepositions, स्थान अ. Place Prep., काल अ. Time Prep., कारण अथवा साधन अ. Agency Prep., हेतु आशय, उद्देश अ. End Prep., संबंधसूचक अ. Reference Prep., पार्थक्यसूचक अ. Separation or Exclusion Prep., आनुकूल्यसूचक अ. Inclination or Conformity Prep., स्थानापन्नसूचक अ. Subtitution Prep.

१२ **उभयान्वयी अव्यये** Conjunctions, समानाधिकरण (शब्द अथवा वाक्य) उभयान्वयी अ. Co-ordinating Conj., व्यधिकरण (शब्द अथवा वाक्य) उभयान्वयी अ. Subordinating Conj., विरुद्धतादर्शक उ. अ. Adversative Conj., समुच्चयार्थक उ. अ. Cumulative Conj.; परिणामार्थक उ. अ. Illative Conj., व्यावृत्त्यर्थक उ. अ. Exclusive Conj., पक्षान्तरवाचक उ. अ. Alternative Conj., न्यूनत्वबोधक उ. अ. Arrestive Conj., कारण हेतुदर्शक उ. अ. Cause or Reason Conj.; संकेतादिदर्शक उ. अ. Suppositon, Condition &c. Conj., कालदर्शक उ. अ. **Time Conj.**

५ वे परिशिष्ट

बेनच्या मोठ्या व्याकरणांतील इंग्रजी वाक्यांचे पृथक्करणाचा स्वल्प सारांश

A BRIEF SUMMARY
OF THE
Analysis of Sentences from Bain's Higher Grammar

The Analysis of Sentences ascertains what is common to all sentences and shows how the different parts are related to each other.

Every sentence consists of two parts, the *Subject* and the ***Predicate*** : 'Gold' 'is precious.'

Sentences are *Simple*, *Complex*, and *Compound*.

The Simple Sentence contains one subject and one finite verb : 'The patience of Job is proverbial.'

A Complex Sentence, while consisting of one principal subject and predicate, contains two or more finite verbs : 'No one can say how the thing happened.'

A Compound Sentence contains two or more (simple or complex) sentences united : 'The sun rose and the mists disappeared.'

[*Contracted* and *Elliptical* sentences are only particular modes of Compound and Complex Sentences. In Contracted Sentences the part common to two or more Co-ordinate Sentences is expressed only once. In Elliptical Sentences, the omitted part is not necessarily the common part, but some part that can be easily understood and supplied, e.g. 'The sun gives light and (*the sun gives*) heat' ; 'He has written more letters than you (*have written many letters*). Of these, the first is a Contracted and the second an Elliptical sentence. The words that are generally omitted in such sentences are here enclosed within brackets.]

At least two words are necessary for a sentence. They are a noun and a verb. These, therefore, may be called its Primary

Elements. These are respectively enlarged by 'adjectives' and 'adverbs', which, on that account, may be called its Secondary Elements. The object of a Transitive Verb, like the subject of every verb, is a noun or some equivalent of a noun such as a pronoun, an infinitive phrase etc, and therefore the object can be enlarged in the same way in which the subject is enlarged.

1. Enlargement of the Subject and the Object

The following are the various means of qualifying or modifying the Subject or the Object of a Simple Sentence : (1) The **Adjective** . 'We met an *old* soldier' (2) **Possessive case** 'The *King's* (royal) prerogative' (3) **A Noun in apposition** 'Havelock, *the hero,* is dead.' **A Phrase** made up of a **Preposition and a Noun** : 'A word in season' (5) **A Participial Phrase** ; that is, a Participle, either alone or having an object, or qualified by an Adverb : 'A man *carrying a burden* passed a cow *quietly grazing*.'

The Subject or the Object may be enlarged by a combination of two or more of these modes , and the adjuncts may themselves be modified by other adjuncts.

2 Enlargement of the Predicate

The Predicate may be a single verb, in which case it is called Simple, as 'The dog runs' It is called Complex when it is *made up of a Verb of Incomplete Predication* and its complement, 'The dog *is sagacious*'; 'He *was made first consul*'; 'They elected him *captain*'. Of these, the last two are instances of incomplete transitive verbs passive and active The negative 'not' ought to be considered a part of the predicate rather than an adverbial enlargement of it **The Predicate, of a Transitive verb, is completed by means of an Object** This Object is of the same nature as the subject, and is therefore, like it, enlarged by (1) an adjective, (2) a possessive case, (3) a noun in apposition, (4) a phrase made up of preposition and noun, and (5) a participial phrase.

The Predicate is enlarged by an Adverb, or an Adverbial phrase. The adverbial phrase appears in the form of (1) **A noun** : 'we walked *a mile*'; (2) **A Preposition and Noun** : 'He went *of necessity*'; (3) **A Noun qualified by some adjunct** : 'He rose

his height'; (4) **A Participle or a Participial Phrase**: 'They went along *singing*', 'He stood *gazing on the scene below*'. (5) **An Infinitive or a Gerund**: 'He is a fool *to throw away such a chance*' (infinitive with preposition), 'The courtier stoops *to rise*' **(gerund).**

II Enlargement of the Complex Sentence

In the Complex Sentence, the part containing the principal Subject and Predicate is called the **principal clause**; the other part, the **subordinate clause**, or clauses: 'I saw' (principal) 'that something was wrong' (subordinate).

Subordinate clauses are of three kinds, according as they are *representative of the noun, of the adjective or of the adverb*. They are thus divided into **Noun** clauses, **Adjective clauses**, and **Adverbial** clauses.

I. The Noun Clause

The Noun clause occupies the place of the Noun: *i. e.* (1) it may be the **subject** or the **object** of the Principal clause: as '*That he had been rash* (subject) was apparent to all', 'I saw *that the waters had risen*' (object). (2) it may be in **apposition** to some Noun: 'The idea *that any one should challenge his right* had never crossed his mind', (3) it may be the **completion of the predicate**, as 'The consequence was *that we achieved a victory*'.

2 The Adjective Clause

When a clause limits or qualifies a Noun or a Pronoun, it is of the nature of an Adjective: 'Men *that are selfish* (selfish men) never win our esteem', 'I remember *the* place *that he occupied* (the by-him occupied place, *his* place)'.

An Adjective clause may be found (1) *With the subject*: 'He *that sows* will reap'. (2) *With the Object*: 'I love them *that love me*'. (3) *In Adverbial adjuncts*: 'In the day *that thou eatest thereof*, thou shalt die'.

3. The Adverbial Clause

An Adverbial clause is the equivalent of an Adverb, and modifies a Verb: 'He went away after the sun had risen'. **Adverbial Clauses** may be divided into those of (1) **Place**: 'We

remain *where we are*', (2) Time: 'We left *while he was speaking*', (3) Degree: 'The sea is *as deep as the mountains are high*', (4) Certainty or Uncertainty: '*As sure as I speak*, you will repent of this', (5) Cause or Reason: 'The garrison surrendered, *because their provisions failed*'. (6) **Manner in General**: '**He did *as he was told***'

III Enlargement of the Compound Sentence

Since a *Compound Sentence* is but a combination of two or more (Simple or Complex) sentences, nothing beyond what is said about the enlargement of *Simple* and *Complex* sentences need be said about the enlargement of the Compound Sentence.

IV Elliptical and Contracted Sentences.

Elliptical and *Contracted Sentences* are either *Complex* or *Compound*. The Contracted Sentences are one class of Elliptical Sentences; the part common to two or more Co-ordinate Sentences being expressed only once. Another class, somewhat more difficult, are those involving the Comparative Adverbs, 'as', 'than', 'the', and others.

In analysing them the ellipsis should be filled up as 'The sun gives light and (*the sun gives*) heat', 'He is more industrious than (*he is*) clever'.

४

विविधविषयसंग्रह

विविधविषयसंग्रह.

भाग १ ला.

गोपाळ गणेश आगरकर, एम्. ए.

'सुधारकाचे' कर्ते व फर्ग्युसन कॉलेजांतील प्रोफेसर

यांनीं तयार करून

पुणें येथें 'आर्यविजय' छापखान्यांत छापिला.

सन १८९१.

किंमत १२ आणे

प्रस्तावना

[illegible]

[illegible] आहे.

पुणे [illegible]

गो. ग. आगरकर

विविधविषयसंग्रह

वाचन

[illegible]

[illegible] ... विचार ... [illegible] ... प्रमाणे ... [illegible] ... होत नाही ... [illegible] ... आणि ... [illegible] ... अनुमानप्रमाणाची ... [illegible] ... आणि ... [illegible] ... विद्यार्थ्यांच्या ... [illegible] ... आवश्यक आहे ... [illegible]

[illegible] आत्मसंपादनाची चार साधने आहेत : स्वतंत्र विचार, अवलोकन आणि वाचन [illegible] ... [illegible] ... सिद्धान्ताशिवाय नीट होत नाही.

[illegible] संवाद करण्यापासून नवीन ज्ञान प्राप्त होते, [illegible] पासून संशयनिवृत्ति होते, व [illegible] करण्यापासून संपादित ज्ञान [illegible] होते. कुस्तीपासून [illegible] जो परिणाम होतो तो [illegible] वादापासून [illegible] होतो. कुस्तीप्रमाणे वादात बुद्धीच्या सर्व अंगांचा आळस झडून [illegible]. कुस्तीप्रमाणे वादापासून [illegible] परिणाम नेहमी [illegible] पण कुस्तीत [illegible] एकादे वेळी, व वादात दुराग्रह [illegible] असल्यामुळे [illegible] नाही. यासाठी ज्या प्रसंगी योग्य प्रतिस्पर्धी मिळेल त्या प्रसंगीच वादास उभे रहावे. मनस्तापजनक दुराग्रहाचा वाद होईल तितका टाळावा.

अवलोकनाने सर्व प्रकारच्या इंद्रियानुभवांचा समावेश होतो [illegible] निरनिराळ्या [illegible] अनुभव [illegible] पदार्थांचे [illegible] प्रयोग करतात, त्यापासून त्यांना [illegible] अनुभव [illegible]

[illegible] विचार [illegible] न्यायसंज्ञक शास्त्रांत समावेश होतो.

[illegible] ज्ञानसंपादनाच्या [illegible] वाचन, [illegible] अवलोकन, व विचार या [illegible] परंतु त्यांचा वाचनाशी [illegible] वाचन, अवलोकन व विचार [illegible]

[illegible] मासिकें किंवा [illegible] परिणाम [illegible] वाचणाऱ्याच्या मनावर [illegible] कारण काही न करण्यापेक्षा [illegible] नाही. ज्यांनी वाचनाचें [illegible] या निबंधांतही वाचनाविषयी [illegible] पुस्तकांचा सहवास टाळला पाहिजे.

बहुश्रुत मनुष्याच्या सहवासापासून होणारे बहुतेक फायदे चांगल्या वाचनापासून होतात. शिवाय त्या सहवासापासून न होणारे असेही अनेक फायदे

मनुष्याला [illegible] करावयाचा, [illegible] त्याच्याशिवाय [illegible] माहीत [illegible] नाही [illegible] प्रसाद [illegible] असे म्हणण्यास [illegible] नाही [illegible] नुकसान नाही, पण [illegible] नुकसान आहे [illegible] प्रतिदिवशी [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] काम [illegible] शिक्षण [illegible] अशा [illegible] वाचनाची [illegible] [illegible] अडचणींतून [illegible] प्रकारचा [illegible] नाही [illegible] नाही, [illegible] अशा अडचणींतून पार [illegible] माहीत असल्यामुळे त्याला त्याची पर्वा वाटेनाशी होईल.

समाजात वारंवार येणाऱ्या अडचणींतून पार पडण्यास वाचनापासून [illegible] वाचनापासून होणाऱ्या [illegible] फायदा आहे [illegible] आपणास [illegible] त्यांची वाचनाची [illegible] नवीन [illegible], नवीन [illegible] नवीन [illegible] [illegible] किंवा [illegible] [illegible] वाचनाची सवय [illegible] नाहीत, [illegible] शिक्षक, वैद्य, कारागीर, नोकर, यांपैकी ज्यांना वाचनाची सवय ठिकठिकाणी नसते, त्यांना त्यांच्या [illegible] झालेल्या सुधारणा न कळल्यापासून होणारे नुकसान [illegible] [illegible] नाही, तर ज्या लोकांना आणि त्यांचा समागम होतो, त्यांस त्यांची [illegible] होऊ लागते [illegible] पर्यंत काय हालहवाल आहे हे माहीत नसणे म्हणजे [illegible] जन्मास येऊन [illegible] मनुष्याप्रमाणे वागणे होय।

कदाचित् पूर्वीच्या युगात वाचनाला येवढी प्रौढी नसली असे मानिले तरी चालेल पण आता मात्र वाचनाशिवाय चालावयाचे नाही. पूर्वी राज्यसत्ता राजाच्या किंवा त्याच्या मंत्र्यांच्या हातात असे. राज्यपद वंशपरंपरेने प्राप्त होत असे. कायदे करणे, परराष्ट्रांशी लढाई किंवा तह करणे, कोणताही प्रचंड खर्च करणे -

अशा प्रकारचे अरिष्ट कोसळले, आणि मनाला त्याचा विसर पाडण्यास काही नसेल, म्हणजे मनुष्याला पुस्तकाखेरीज इतर सोबती [illegible] अशा प्रसंगी [illegible], व [illegible] अनुकूल असता, [illegible] पुस्तक वाचण्यापासून [illegible] समाधान [illegible] अशा [illegible] आपल्या आप्त इष्टांस [illegible] उपयोगी [illegible] आहे, आम्हा अविनाशी आहे. [illegible] जगात पुन [illegible] आल्याची भगण हे [illegible] आहे, प्रत्येकाला [illegible] शरीर ठायायाचे आहे, त्याला या जगात [illegible] त्याला परमेश्वर स्वर्गात सुख देतो; सर्वशक्तिमान्, [illegible] परमेश्वराच्या इच्छेवाचून सर्व गोष्टी घडत असतात, त्याच्या [illegible] कोणाचा इलाज नाही, तो ठरविल त्या स्थितीत [illegible] या व अशा प्रकारच्या धर्मग्रंथातील अनेक विचारांनी मनास धैर्य येऊन दुःखास [illegible] पडतो, व थोड्या दिवसांनी मनुष्य उल्हासाने पुन: [illegible] त्याला एकदा वाचण्याची [illegible] त्याला [illegible] नाही. ज्याला आपला वाळ सोडून भूतकाळात किंवा भविष्यत्काळात [illegible] असेल, ज्याला पृथ्वीवर आजपर्यंत कोणत्या [illegible] तत्त्ववेत्ते, कवि व नाटककार [illegible] समागम करून ज्ञानामृताने [illegible] असेल, ज्याला निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या काळांत [illegible] प्रकारचे लोक होते, ते कशा प्रकारचे [illegible] करीत, त्याचे [illegible] कोणत्या प्रकारचे असे, त्यांच्या धर्मकल्पना कशा होत्या, ते कोणते [illegible], ते न्याय कसा करीत, ते व्यापार कोणता व कसा [illegible], त्यांच्यामध्ये धर्मक्रांति व राज्यक्रांति होण्यास काय कारणे झाली, नंतर त्यांच्या [illegible] कोणकोणते फेरफार झाले, त्या संकटाचे प्रसंगी मोठमोठे पुरुष कसे वागले, कोणाच्या बुद्धिसामर्थ्याने जगावर केवढे उपकार झाले, अनीति, भित्रेपणा, यादवी इत्यादि दोषांनी कोणती राष्ट्रे लयास गेली, उद्योग, न्याय, धर्मपरायणता, व एकी इत्यादि गुणांनी कोणती राष्ट्रे उदयास आली, इत्यादि गोष्टी समजून घ्यावयाच्या असतील त्याला त्या समजण्यास वाचनाखेरीज दुसरे साधन नाही. तसेच, तात्पुरता वर्तमानाचा विसर पाडून, तो ज्या युगाचा किंवा देशाचा इतिहास वाचीत असेल त्या युगात व त्या देशातच आपण आहो की काय असा भास त्याच्या वृत्तीवर क्षणभर उत्पन्न करून त्याला अनंत आनंद व ज्ञान देण्याचे

[illegible]

[illegible]

ज्ञान

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] आहे, हें विशेष स्पष्ट केलें पाहिजे.

[illegible] विचारांतही ध्यानांत येणार आहे.

[illegible] वनस्पतींच्या नावांची यादी, आणि [illegible] होईल यांत संशय नाही [illegible] वैद्यशास्त्रांत [illegible]

[illegible] आतापर्यंत मनुष्यास मृत्यू [illegible] अमर [illegible] असा [illegible] [illegible] ज्ञानाशिवाय दुसरे साधन नाही.

[illegible] ज्ञानानें आपल्या [illegible] असाधारण [illegible] आहे: [illegible] कीं, त्यांच्या योगानें मनुष्यास एक प्रकारचें अमरत्व प्राप्त झालें. व्यासवाल्मीकि, [illegible] अनेक वर्षे झाली, पण त्यांच्या नावाचा विसर अद्याप अजून पडला नाहीं, व पुढेंही पडेल असें वाटत नाहीं. [illegible] आणि [illegible] पण [illegible] आणि [illegible] आहेत. पृथ्वी [illegible] मनुष्याची उत्पत्ति झाली, [illegible] अतिसूक्ष्म [illegible] आविर्भाव झाला [illegible] प्रवाह [illegible] वर्णाची [illegible] कालांतरानें या ज्ञानदीप [illegible] प्राप्त

[illegible] ती आत्मनिरपेक्षतेची [illegible] जरूर मिळेल असा विचारशील मनाला भावना होते.

कवि, काव्य, काव्यरति

अलीकडे महाराष्ट्रांतील काव्यांच्या प्रकरणाला ज्यांचे मन व्यग्र झाले आहे, अशांच्या [illegible] व्यवस्था [illegible] ज्यांना अवगाहन मुळीच करता [illegible] नाही, शास्त्रअभ्यासात पडून त्यामुळे ज्ञानप्राप्तीविषयी ज्यांना वैराग्य उत्पन्न झाले आहे, अथवा प्रपंचाच्या जंजाळात जे अगदी चूर होऊन गेले आहेत, यांनी ग्रंथकाराचे [illegible] मनोरंजन करून घटकाभर एकादे नाटक किंवा काव्य हातात घ्यावे असे का वाटते? आपल्या आयुष्याचा पूर्ण [illegible] ज्यांनी कुटुंबाच्या [illegible] घालविला, त्या [illegible] एकादे दिवशी 'रामायण वाचण्याची इच्छा का होते?' [illegible] प्रकारचे [illegible] का वाटते? [illegible] करण्यासाठी शिवाजी [illegible] का धावतो? '[illegible]' [illegible] अद्यापि प्रमाण का मानतात? [illegible] प्रश्न [illegible] का [illegible]? [illegible] असा अभिप्राय [illegible] का दिला? पाश्चात्य पाखंडी, व [illegible] या देशात [illegible] प्राचीन व अर्वाचीन कवींना साक्ष [illegible] वाचविण्याचा परिपाठ का पडला आहे?

वरील प्रश्नांचे समाधान होण्यासाठी [illegible] काव्यरसाचे [illegible] आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

कोणी असे म्हणतात की, काव्यात जी पद्यरचना असते, ती कर्णमनोहर असते, म्हणून काव्यवाचनापासून मनुष्यास आनंद होतो; यावर निरीक्षकाचा असा आक्षेप आहे की, असे जर [illegible] प्रधान पद्यरचना असली, तरी तिला कोणी काव्य म्हणत नाही, तसेच पद्यरचनेत कविता मात्र नाही. कोणी असे म्हणतात की, काव्य हे मनुष्यस्वभावाचे आणि सृष्टीचे हुबेहूब चित्र आहे, म्हणून त्याचे वाचन मनुष्यास आल्हाद देते; यावर निरीक्षकाचा असा आक्षेप आहे की, वैद्यकादि ग्रंथांत मनुष्यशरीरांतल्या गुणांचा व धर्मांचा जो हुबेहूब वर्णन आहे, त्यास कोणी काव्य म्हणत नाही. त्याअर्थी मनुष्याच्या किंवा सृष्टीच्या यथार्थ वर्णनात काव्यत्व आहे, असे म्हणता येत नाही. शिवाय काव्य हे मनुष्याच्या स्वभावाचे यथार्थ वर्णन असेल, तर त्यात पद्यरचना कशाचे उपयोगाची नाही; कारण मुख-

[illegible] देण्याच्या हेतूनें येऊं दिलेले असते.

[illegible] 'काव्य' शब्दानें [illegible] सुखोत्पादक [illegible] समावेश केला आहे, [illegible] 'कवि' शब्दानें [illegible] त्या [illegible] मनुष्याच्या [illegible] किंवा [illegible] मूर्ति किंवा [illegible] या दोन मूर्ति [illegible] या दोन मूर्तीवरून [illegible] असतें व्यापार, यापैकीं एक किंवा [illegible] आणि [illegible] विषय [illegible] यथार्थ निर्णय, त्याप्रमाणें [illegible] शास्त्रीय [illegible] त्याप्रमाणें [illegible] त्याप्रमाणें [illegible] निराळीं असतात.

मनुष्याच्या [illegible] सामर्थ्य [illegible] आहे, म्हणूनच मनुष्यें त्यांच्या [illegible] आहेत. [illegible] मनुष्याच्या [illegible] प्रधान साधन आहे तथापि तें [illegible] सर्वांस [illegible] अनेक [illegible] असणें हा काव्याचा प्रधान गुण आहे [illegible] आनंद [illegible] आनंददायक होईल [illegible] पाहिजे [illegible] कीं तें सुखोत्पादक होऊन कवींच्या [illegible] मागणार!

पाहण्याशी उघड [illegible] याने अपमान होऊन वायू गळला' असलीं [illegible]
माणसांच्या वाट्याला नाहीं ! याच्यात [illegible] शाळेवाल्यांनी, [illegible] लिहून
काढण्यास [illegible] श्रम पडतात ते सांगण्यास मुळीच श्रम पडत नाहीं,
असें उपयोगी नाहीं, ते सांगण्यास फार श्रम पडतात असें पण उपयोगी
नाहींत की या दोहोंच्या दरम्यान असून, [illegible] आपण पाहिजेत
[illegible]. काव्यांत [illegible]
[illegible] असा पाहिजे, हे मत जर असेल, तर काव्यांत [illegible] नाटकांना.
किंवा [illegible] वर्णनाचा समावेश [illegible] नाहीं कारण
दुःखपर्यवसायी नाटक पाहिले [illegible] वाचल्याने मनास आनंद न
होतां उलट दुःख होतें. काहीं अंशी ही शंका बरोबर आहे, पण थोडासा विचार-
अंतीं [illegible] होण्यासारखी आहे. दुष्काळांत अन्न न मिळाल्यामुळे होणाऱ्या
यातनांचा प्रत्यक्ष अनुभव आणि या यातनांच्या वर्णनाचे वाचन किंवा श्रवण
कामिजनास होणाऱ्या मदनाचा प्रत्यक्ष अनुभव आणि त्याच्या मदनाच्या वर्णनाचे
वाचन किंवा श्रवण, या आणि याप्रमाणे इतर सर्व गोष्टींपासून होणाऱ्या सुख-
दुःखाचा प्रत्यक्ष अनुभव आणि त्याच्या वर्णनाचे वाचन किंवा श्रवण यांत
फार अंतर आहे. प्रत्यक्षानुभवाने [illegible] यातना किंवा श्रवणाने कधींही
होऊ शकणार नाहीं, आणि [illegible] प्रतिबिंब [illegible]
होणे [illegible] नाहीं. उत्तर [illegible] मरण पावले
असतां [illegible] दुःख झालें तेच दुःख जर त्याच्या वर्णनापासून किंवा
अभिनयापासून होऊ लागेल, तर ते वर्णन कोण वाचील? किंवा तो अभिनय
पहाण्यास कोण जाईल? [illegible] आणि [illegible]
[illegible] काव्यें वाचल्यानें मनावर ज्या प्रकारचे विकार होण्याचा संभव
आहे, त्या प्रकारचे विकार दुःखपर्यवसायी काव्यांच्या वाचनापासून होतात सर्व
मनुष्यांच्या मनोवृत्ति एकाच रचनेच्या असल्यामुळे, एकास झालेलें दुःख किंवा सुख
त्याच्या बाह्य चिन्हांवरून, वर्णनावरून, किंवा अभिनयावरून दुसऱ्यास समजून
येतें, हे खरं आहे. पण या समजून येण्यात आणि प्रत्यक्षानुभवात फार अंतर आहे.
तरवारीच्या घावानें मर्मापर्यंत चरचर कापीत जाणें आणि फक्त अंगाला
चाटणें, यांत जो फरक आहे, तो प्रत्यक्ष सुखदुःखांत आणि त्यांच्या चित्रांत आहे.
कवीची सारी करामत हुबेहूब चित्र काढण्यांत आहे, मूळ उत्पन्न करण्यांत नाहीं.
ते मूळ उत्पन्न करूं लागतील तर त्यांच्या दुःखोत्पादक कवींकडे कोणी ढुंकूनही
पाहणार नाहीं. असो, पण हा सगळा वाचकाच्या किंवा प्रेक्षकाच्या सुखदुःखा-
विषयीं विचार झाला. दुःखपर्यवसायी काव्य लिहितांना खुद्द कवीच्या मनाची

[illegible] दुःखपर्यवसायी [illegible] [illegible] [illegible] किंवा त्यांचा प्रयोग पाहण्यास, आमचे मन उत्सुक असते. [illegible] दुःखपर्यवसायी आणि सुखपर्यवसायी काव्यांच्या वाचनात किंवा प्रयोगदर्शनात सढळ भेद नाही की काय, असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो. [illegible] भेद आहे, सढळच नाही. [illegible] काव्यवाचनात किंवा त्याच्या प्रयोगदर्शनात [illegible] मानसिक व्यापार [illegible] असतात. एक, कल्पनाशक्ति प्रज्वलित होऊन ती मनाचे काव्यवस्तूशी तादात्म्य करण्यासाठी झटत असते, दुसरा इंद्रियांपुढे प्रत्यक्ष असणाऱ्या, किंवा कल्पनेने निर्माण केलेल्या काव्यवस्तु आपापल्या स्वभावाप्रमाणे वाचकाच्या व प्रेक्षकाच्या अनुकूल व प्रतिकूल संवेदनास [illegible] असतात. कारण ही असतात [illegible] दुःखपर्यवसायी काव्य वाचीत असता किंवा त्याचा प्रयोग पाहात असता, [illegible] उत्पन्न होते, आणि सुखपर्यवसायी काव्य वाचीत असता [illegible] आनंद होतो [illegible] पहिल्या व्यापारापासून होणाऱ्या आनंदात सढळ [illegible] सारांश दुःख-पर्यवसायी नाटक पाहणे [illegible] आहे.

आतापर्यंत जे सांगितले आहे यावरून [illegible] प्रकारच्या सत्याचा निर्णय करणे, आणि ते सांगणे, हे काम आहे. हे काम साधण्यासाठी कवीला आपल्या कल्पना प्रज्वलित करून काव्यवस्तूशी आपल्या मनाचे तादात्म्य करून घ्यावे लागते. काव्यवस्तु कोणत्याही प्रकारची असो, या तादात्म्यापासून होणारा आनंद सात्त्विक असतो. कवीच्या यथार्थ वर्णनाने काव्यवस्तूशी वाचकाच्या आणि प्रेक्षकाच्या मनाचे तादात्म्य झाले तर त्यालाही कवीसारखाच आनंद होईल. काव्यवस्तु कोणत्याही प्रकारची असो, तिच्याशी चित्त-मात्र व्यग्र झालेल्या कवीच्या किंवा वाचकाच्या कल्पनेस जे साफल्य येते, ते आनंदमय आहे. काव्य वाचीत असता किंवा त्याचा प्रयोग पाहात असता धृतीस कष्ट करणारी जी भिन्नता उत्पन्न होते ती, वृत्ति एकीकडे एकतानतेने दाखविली असता इंद्रियांपुढे प्रत्यक्ष असणाऱ्या, किंवा कल्पनेने निर्माण केलेल्या, भयंकर काव्यवस्तु दुसरीकडून तीत प्रतिकूल संवेदना उत्पन्न करीत असतात, म्हणून होते. सारांश, काव्य दुःखपर्यवसायी असो किंवा सुखपर्यवसायी असो ते रचण्यात कवीला, आणि ते वाचण्यात वाचकाला आनंदच आहे. या आनंदात, काव्यवस्तूंचे

[illegible]
आणत आहे.

[illegible] मनुष्यास [illegible] [illegible] किंवा [illegible] मनुष्यांची [illegible] अवस्था [illegible] आहे. [illegible] ज्ञान [illegible] आहे. [illegible] मनात [illegible] परिणाम होत [illegible] आहे. [illegible] किंवा [illegible] [illegible] साधारण मनुष्यास [illegible] [illegible] 'मनुष्य' [illegible] साधारण [illegible] गुण [illegible] [illegible] विशेष मनुष्य [illegible] असतात, [illegible] तथापि [illegible], शांति, [illegible] [illegible] मनोवृत्तींची प्रत्यक्ष [illegible] विशिष्ट [illegible] [illegible] अगदीं अज्ञान [illegible] नाहीं. प्रत्येक मनुष्य [illegible] मनुष्याचें सूक्ष्म प्रतिबिंब आहे [illegible] नाहीं [illegible] प्रकारचे मनोविकार [illegible] न समजणें साधारण मनुष्यास [illegible] आणि [illegible] भेद [illegible] आहे कीं, साधारण मनुष्यास [illegible] आणि विकार-वैचित्र्याचें ज्ञान अगदीं मंद असतें. [illegible] स्पष्ट करून घेतां येतें [illegible] नाहीं. [illegible] काव्यद्वारा [illegible] स्पष्ट करून देतां येतें [illegible] हा [illegible] आहे! [illegible] सिद्धांतस्थ पुरुषाच्या अन्तःकरणातील विचार [illegible]

[illegible] नाहींसा [illegible] होऊन [illegible] मळा पाणावून [illegible], [illegible] अश्रूंचे पाट वाहूं लागून घेतां आणि [illegible] निर्विकार [illegible] जिवंत [illegible] असतां दुःखासाठी [illegible] वेड लागलेलें [illegible] असे [illegible]। या [illegible] आनंदाचा [illegible] व [illegible] असा [illegible] [illegible] किंवा [illegible] [illegible] [illegible] आतां या [illegible] किंवा मनुष्याच्या चित्ताकडे [illegible] किंवा [illegible] [illegible] वस्तुप्रमाणे हा सर्वभाग आहे, [illegible] आहे, [illegible] जाणणार आहे, [illegible] आहे, [illegible] उद्गार अनंत व नित्य आहेत [illegible] कितीही दूर असो [illegible] कितीही सूक्ष्म असो, [illegible] आपलें ज्ञान किंवा सूक्ष्मदर्शक यंत्र [illegible] आणि [illegible] [illegible] किंवा [illegible] आपणास [illegible]! अनंत [illegible] [illegible], [illegible] किंवा [illegible] असा जगत्प्रसिद्ध [illegible], अनंतकाळ [illegible] अनुकूल किंवा प्रतिकूल संवेदना उत्पन्न करणारी [illegible] नाहीं की, जिच्या यथास्वरूपाचें ज्ञान आनंद [illegible] असा [illegible] करून देतां येणार नाहीं. [illegible] हें ज्ञान करून देणें हा कवींचा व्यवसाय होय. या व्यवसायानेच त्यांना आनंद आहे या व्यवसायामुळें त्यांचें अंतःकरण अतिशय कोमल व दयार्द्र झालेलें असतें या व्यवसायामुळें त्यांची अनुकंपा इतकी वाढते की, [illegible] सकल मनुष्यवर्ग किंवा [illegible] सुद्धा पुरेशी न होऊन ती अखेरीस अचेतनसृष्टि व्यापूं लागते. व हा व्यवसाय वाचकांस सुखावह व्हावा म्हणून पद्यरचना, प्रास, वृत्त, अलंकार इत्यादि उपकरणांचा उपयोग कवि आपल्या काव्यरचनेंत करतात.

कै. रा. ब. केरो लक्ष्मण छत्रे

[illegible]

[illegible] देशात हा दैदीप्यमान् विद्वन्मणि उदयास [illegible]
तेजोनिधि भगवान् सूर्यनारायण आपल्या [illegible] तेजाईत
[illegible] प्रकाशित करतो, त्याप्रमाणे [illegible] अद्वितीय [illegible]
तेजाने अनेक लोकांच्या अज्ञानतिमिरात निमग्न होऊन [illegible] प्रकाशित
होतात इतकेच नाही, तर परप्रकाशप्रकाशित शुक्रचंद्राप्रमाणे आपणाहून भिन्न

[illegible]

[illegible] आम्हास अनेक वेळा आली होती. एकदा एक कठिण उदाहरण त्यांच्या मनात पाच दिवस घोळत होते. त्या पाच दिवसांत त्यांना अन्नाची चव समजली नाही.

विद्यावृद्धांनी आणि [illegible] गुरु नाहीं ! हा आमच्या लोकांनी प्रचलित केलेला [illegible] कर्मकांडामध्ये दुराग्रह विद्याव्यसनी पुरुष झाल्यास निदान [illegible] धार्मिक यात बिलकूल संशय नाही.

[illegible] विद्याव्यसनात गढून गेल्यामुळे, न [illegible] आमचे आचारधर्म व या समाजातील [illegible] ऐहिक सुखाला जणु काय यांना पूर्ण विसरून [illegible] असे दिसत आहे. [illegible] समाधिगम्य-प्रमाणे अत्यंत [illegible] विज्ञानाचा ज्याला [illegible] त्याला [illegible] असणार ? व [illegible] ज्यांचे मन [illegible] त्यांची वृत्ति [illegible], मद मत्सर, अहंकार इत्यादि दूषित मनोविकारांनी कलुषित [illegible] होणार ? ज्यांच्या मनात [illegible] पिढीत [illegible] पण [illegible] लोकांनी धर्मसंबंधी किंवा समाजसंबंधी दुराग्रहांना [illegible] त्यांना कधीही शिवत नाहीत. पदार्थविज्ञानशास्त्रात ज्या पद्धतीचा [illegible] व जड सृष्टीच्या तत्त्वापासून [illegible] गहन तत्त्वापर्यंत [illegible] कार्यकारणभाव व [illegible] ज्यांना आकलन झाले आहे, त्यांची धर्मविषयक व समाजविषयक मते विशिष्ट ग्रंथांच्या किंवा रीतिरिवाजांच्या पाशात अडकून राहत नाहीत, हे सार्वत्रिक अनुभवावरून [illegible] सिद्ध [illegible] विचारांत, स्वभावांत आणि आचरणांत [illegible] स्वरूप दृष्टीस पडते, त्यामुळे ते अन्याय व [illegible] व शासन, [illegible] समाजाभिमान-[illegible] त्यांना [illegible] बोलणे, [illegible] असे त्यांच्या अंगी जरी विद्वत्ता नाही किंवा मोठेपणा [illegible] असे की, [illegible] त्यांच्या [illegible] आपली [illegible] कधी होईल, व या भीतीने [illegible] दूर राहतात, व 'आपण मोठे आहों', असे आपण आपल्यास मानून आपले समाधान करून घेत असतात ! [illegible] असे आपले जे ज्ञान आहे ते ज्ञानाच्या [illegible] नाही असे यांनी समजून [illegible], [illegible] त्यांच्या नूतन [illegible] असे [illegible] विद्या [illegible] समाधान करण्यास [illegible] विद्याव्यास [illegible] दाखवून अथवा [illegible] ज्ञानाची [illegible] व युनिव्हर्सिटीला [illegible] विद्यार्थ्यांवर पुस्तकास [illegible] उदार आश्रय [illegible] या [illegible]

[illegible] राहोत !

सूर्याचें कवच

[illegible]

[illegible] लागतो.

[illegible] दिसते.

[illegible] वनाप्रमाणें शोभा दिसते.

[illegible]

पृष्ठभागावर प्राणिवर्ग वास करीत असावेत यास सबळ कारण असे सांगितले जाते की सूर्याचे प्रचंड कवचाने उष्णतेचा प्रसार परावर्तन होऊन आतील प्राण्यांचे रक्षण होते पण हल्ली ही कल्पना मागे पडत असा भास होत आहे.

सूर्यबिंबाची त्रिज्या चार लक्ष मैल आहे पण या विस्तारात [illegible] सामावलेला विस्तार करून आहे. या कवचात पुष्कळ कोणकोणते पदार्थ आहेत याचा पत्ता लागला आहे, व आणखी काही वर्षांनी ज्योतिःशास्त्रज्ञांच्या दीर्घ व सुव्यवस्थित प्रयत्नांनी आपणास रविमंडलाची बरीच चांगली कल्पना करिता येईल.

सूर्यावरील ठिपके

चिनाचा या चंद्राचे तेज सौम्य असल्यामुळे कविजनांनी त्यास पुनः पुनः निरीक्षण करून त्यास 'शशांक' अथवा 'मृगलांछन' करून सोडिले! पण सौम्य प्रकृतीतील छिद्रांचा अन्वेषण करण्यास काय सुचले आहे? औषधींवर अमृतसिंचन करणारा, अखिल सजीवांस सुखोष्ण आनंद देणारा, व कामिजनांच्या मनाचे हरण करणारा असा चंद्र आकाशात आपणांस दिसतो; त्याजकडून पाहता डोळा व मन गेल्यास आमच्या डोळ्यांस इजा न होता, उलट गारवा येतो, यामुळे आपले होऊन आम्ही त्याच्या दोषांचे गायन करावे ही अविचार कशास? पण सूर्य कुलजल या संपूर्ण जगात आहे कोठे? ज्या प्रमाणे अगदी त्याविषयी चर्चा करीत बसावयाचे, व ज्या सूर्यमंडलात असेल त्याविषयी सुद्धा कल्पना करावयास नको, अशी जगाची रीत आहे! चंद्र गरीब म्हणून मिळाल्यावढी पोरे देखील त्याची थट्टा करतात, आणि—

चांदोबा, चांदोबा, भागलास का? *कडेच्या झाडावर बसलास का?
लिंबोणीचे झाड करवंदी। मामाचा वाडा चिरेबंदी॥

अशा प्रकारचा असंबद्ध प्रलाप त्याच्या संबंधाने करतात फार तर काय, पण कुत्री सुद्धा त्याच्याकडे पाहून भोकून सुटतात. हे नवल नव्हे काय? पण तेच सूर्याचे पहा कसे आहे ते! या प्रखर ज्योतीचे डोळे वटारून पाहण्याची छाती आहे काय? कोणी अविचारी असले साहस करण्यास प्रवृत्त होईल तर निमिष-

* दुसरीकडे 'लिंबोणिच्या झाडामागे लपलास का' असेही पाठांतर आहे.

शनि ? मेघाडंब नावाच्या ज्योतिषग्रंथांत असे म्हटले आहे की सूर्यावर जेव्हा जेव्हा या ठिपक्यांची एकच गर्दी होऊन जाते, तेव्हा तेव्हा पृथ्वीवर दाहजनकाकर्षण पराकाष्ठेस जाऊन अनेक उत्पात होतात. यावरून महायुद्धादि प्रकार झाले असता ते आमच्या पृथ्वीच्या प्रतिनिधी ... कारण होतात हे वाचकांच्या नजरेस येईल. या ठिपक्यांच्या संख्येशी आपल्या पृथ्वीवर पडणाऱ्या पर्जन्याचे प्रमाण कमीजास्त असावे, व तीन वर्षांच्या सरासरीवरून पुढल्या वर्षी होणाऱ्या दुष्काळ, अवर्षण किंवा पाऊस पडेल, याचे अनुमान करता येते, असे आपले कै० प्रसिद्ध ज्योतिषी कृष्णशास्त्री यांचे म्हणणे होते. ते आज जिवंत असते तर या वर्षी अवर्षण पडणार की नाही हे त्यांनी याच निश्चयात्मकपणाने सांगता येते. पण अशा प्रकारचा अपूर्व शोध लावण्याचे श्रेय या देशास यावे, असे त्याचे भाग्य कोठे आहे ? असो.

आता मग मुख्य प्रश्न असा आहे की हे ठिपके कशाचे आहेत, आणि हे उत्पन्न होतात कसे ? अलीकडे ज्योतिषज्ञांनी या प्रश्नाविषयी फार काळजीने शोध केले आहेत. त्यामुळे प्रस्तुत विषयावर पुष्कळच प्रकाश पडला आहे. या ठिपक्यांच्या स्वरूपात एक विशेष गोष्ट अशी आहे की, याचा ... भोवतालच्या परिघापेक्षा विशेष काळा दिसतो. यावरून तर या शास्त्रज्ञांनी ... अशी कल्पना केली होती की, हे ठिपके म्हणजे ... विवरें, किंवा खळगे असावेत ... विद्वानांनी या कल्पनेने काही असा दृश्यपरिणाम आहे ... असे सिद्ध होत आहे आहे की, वर त्यास 'कालिपुंज' किंवा 'फॅक्यूली' असे म्हणतात आहे ... किंवा असेच असते की सूर्यगोलकाच्या मध्यापासून ... दूर असलेले दिसण्यात हे 'कालिपुंज' या ठिपक्याच्या पाठीमागे दिसतात, ... स्वाभाविक आहे. कारण सूर्यमध्यापासून ठिपक्यापेक्षा ते अंतराने दूर असल्यामुळे, व ठिपक्यापेक्षा त्यांची गति मंद असल्यामुळे, ते त्याच्या मागेच दिसले पाहिजेत. ज्या वेधावरून वरील प्रकार दिसून येतो त्यावरून असेही दिसते की, सूर्यगोलकास वेष्टणारा जो तेजःपट आहे त्याच्याखाली हे ठिपके उद्भवतात, आणि हे कालिपुंज त्यात तरंगत असतात. हे जर खरे असेल, तर हे ठिपके आणि हे कालिपुंज, सूर्यगोलकाभोवती जे वातावरण आहे त्यात ऊर्ध्वाधर गति उत्पन्न होऊन निघाल्यामुळे, सूर्यास वेष्टणाऱ्या या तेजःपटापेक्षा काहीसा जड पदार्थ त्या पटाच्या तळाशी जात असल्याने व वर येत असल्याने उत्पन्न होतात किंवा दिसू लागतात, असे म्हणण्यास हरकत नाही. अशा प्रकारचा एक कालिपुंज किंवा 'फॅक्यूली' तेजःपटात बुडता बुडता त्याच्याच आकाराचा ठिपका बनत गेला, असे

[illegible]

हिमालयवर्णन

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा । हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य । स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः * ॥

[illegible] प्रेक्षणाने [illegible] आणि त्या [illegible] आपण [illegible] प्रत्यक्ष [illegible] हा चमत्कार [illegible]

[illegible] हिमालय [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
पृथ्वीच्या [illegible] मानदंड [illegible] आहे ॥

* [illegible] भाषांतर

काय ? किंवा [illegible] प्रमाणे
[illegible]

[illegible] आहे की, ' निजपत्नी [illegible] आहे ? [illegible] वर्णन वाचण्यात [illegible] आहे [illegible] आमच्या [illegible] त्याच्या [illegible] अनेक वस्तु आहेत पण आमच्या [illegible]

पुस्तकांत किंवा येथील वर्तमानपत्रांत त्यांचें वर्णन कधीं येईल तर शपथ नाहीं ! तसेंच, रमणीय कृत्रिम वस्तूंही येथें कांहीं थोड्या आहेत, असें नाहीं, रायगडप्रतापगडांसारखे किल्ले, ताजमहाल व गोलघुमट यांसारख्या इमारती, अजिंठा वेरूळ वगैरे ठिकाणच्या लेण्यांसारखीं उत्तर भागांत व दक्षिण हिंदुस्थानांतील देवालयांचीं आश्चर्य करण्याजोगीं शिखरें, यांकडे कोणी लक्ष नजर फेकीत नाहीं ! पुष्कळांचें तर स्वतः पाहण्यासारख्या जिनसा नाहींत, असें आपण म्हणणार नाहीं. नसेनात, त्या पदार्थांचें प्रत्यक्ष दर्शन न घडो, किंवा त्यांचें वर्णन वाचण्यांत न येवो, तरीही आपण म्हणणार नाहीं. दरेच्या प्रवास, नदीचा प्रवाह, नायगाराचा धबधबा, गिरसप्पाचा पतन, स्वदेशांतील वगैरे गोष्टी त्यांस आहेत असें कोण म्हणू शकेल ? त्या मासल्यांतील जिनसा सामान्यांत पण त्यांच्या नजरेस पडणाऱ्या वस्तूंची अवहेलना मात्र करूं नये, असें आमचें सांगणें आहे. परदेशच्या लोकांनी येथें येऊन येथील वस्तूंच्या आल्हादजनक दर्शनांत तल्लीन होऊन जावें आणि हजारों रुपये खर्च करून व नानातऱ्हेच्या खटपटी मारून परत फिरावें, आणि आम्हांस त्यांच्या अस्तित्वाचीही भान असूं नये, ही मात्र अत्यंत शोचनीय स्थिति होय ! ही आपली नाहींशी झाली पाहिजे. लहान मुलांच्या व मुलींच्या शाळांतून पाठ्यपुस्तकांत न पहिल्यापासून येथील दर्शनीय वस्तूंचें वर्णन येऊन, त्या पदार्थांविषयीं त्यांच्या अंतःकरणांत तीव्र उत्कंठा जागृत झाली पाहिजे. असें न होईल तर आपल्याला त्या वस्तू असून नसल्या-सारख्याच होणार आहे ! सुधारकाच्या या लहानशा व स्वल्प आयुष्यांत पत्रांत असल्या वस्तूंचें सचित्र सविस्तर वर्णन देणें पण अशक्य आहे. तथापि 'कांहींच नसण्यापेक्षां थोडें तरी असणें बरें' (Something is better than nothing) या इंग्रजी म्हणीप्रमाणें आम्ही जी यथाशक्ति कित्येक वस्तूंचीं वेळोवेळीं वर्णन करणार आहों, त्यांचा सुधारकाच्या पद्धतीप्रमाणें वाचक आदर करतील, अशी आशा आहे.

हिंदुस्थानाच्या नकाशाकडे पाहिलें असतां, सर्वांआधीं डोळ्यांत भरणारी हिमालय पर्वताची आकृति होय. या पर्वतामुळें आमचें जें हित होत आहे, त्याची खरी कल्पना फारच थोड्यांस असेल. हा आमच्या उत्तर सीमेवर नसता तर सिंधू, गंगा, ब्रह्मपुत्रा वगैरे आमच्या मोठमोठ्या नद्या आमच्या कधींच दृष्टीस न पडत्या व कदाचित् बंगाल प्रांतही अस्तित्वांत न येता. त्याप्रमाणें अरबी समुद्र आणि बंगालचा उपसागर यांच्या सान्निध्यामुळें भरतखंडाच्या दक्षिण त्रिकोणार्धाचें नैसर्गिक परिघानें संरक्षण होत आहे, त्याप्रमाणें या त्रिकोणाच्या पायाचें म्हणजे उत्तरेचें, आणि या पायाच्या वायव्य व ईशान्य कोनांचें संरक्षण

या हिमालयाच्या पलीकडे मृदु पठार आहे. हिंदुस्थानच्या उत्तर प्रदेशांची सरासरी उंची १००० फूट आहे, पण तिबेटच्या पठाराची उंची [illegible] आपल्या मुदेतून आपणास प्राप्त होत आहे. असा हा तीन हजार [illegible] देशांत आपण पुरातन काळापासून [illegible] नाव आहे असावा, [illegible] निरक्षण निर्जीवपणाच असतो! आपल्या हिमालयाचे आकर्षण नसते, पण त्याची आकारमान आपल्या [illegible] सर्व आपल्या [illegible] अशाप्रकारे [illegible] असत पण [illegible], [illegible], [illegible] तरी निर्भयता आली आहे [illegible] आपणास [illegible] प्राप्त झाली नसती [illegible], हवा, सृष्टिकला इत्यादिकांच्या संबंधाने हिमालयापासून आपणास [illegible] उपकार झाले आहेत, [illegible] त्या [illegible] फेडता येणार नाही! हिमालय हा [illegible] पर्वतांत नाव आहे व तो हिंदुस्थानाच्या उत्तरेस आहे, तेथून त्यास ठाऊक आहे. त्यास सर्वांविषयींच इतर पर्वतांच्या [illegible] असे वाटणार आहे की, पृथ्वीच्या त्या [illegible] रचनाही सामान्य पर्वतासारखीच असावी पण वस्तुस्थिति तशी नाही. ज्याप्रमाणे हिमालयाचा विस्तार, त्याची उंची, त्यांतील प्राणी, वनस्पति व खनिजे ही सारी इतर पर्वतांच्या वस्तूंपेक्षा भिन्न आहेत, त्याप्रमाणे त्याची रचनाही इतरांच्या रचनेहून फार निराळी आहे. हिमालय हा एक पर्वत नाही. तो दोन पर्वतांच्या रांगांनी झालेला प्रचंड गिरिग्राम आहे! विमानातून खाली [illegible] उंच ठिकाणावरून, त्याकडे [illegible] पाहिले तर [illegible] पानाच्या आकारासारखा द्रोणाप्रमाणे दिसतो! या द्रोणाची एक बाजू हिंदुस्थानाकडे आहे व दुसरी तिबेटाकडे आहे. हिंदुस्थानाकडील बाजू दुसऱ्या बाजूपेक्षा अधिक उंच आहे. हिंदुस्थानाकडून या पर्वतांची कल्पना [illegible] आणिली, तर त्याचा भाग हिंदुस्थान या दक्षिणेकडे [illegible] आहे असा हा एक अतिविशाल असमरूप [illegible] तयार आहे, असे वाटेल! या बाजूस साहेब लोक हिमालयाची दक्षिण भिंत व दुसऱ्या बाजूस उत्तर भिंत म्हणतात. दक्षिण भिंतीत किंवा बाजूत जी शिखरे आहेत त्यांची उंची पृथ्वीवरील कोणत्याही शैलशिखरांच्या उंचीहून अधिक आहे. ही शिखरे या बाजूच्या मध्याच्या सुमारास आहेत. सर्वांत उंच शिखरास आपण लोक **गौरीशंकर** व इंग्रज लोक **मौंट एव्हरेस्ट** असे म्हणतात. गौरीशंकराची उंची समुद्रपृष्ठभागापासून २९,००० फुटांहून अधिक आहे. याच्या खालोखाल **कांचनगंगा** नावाचे जे दुसरे शिखर आहे त्याची उंची देखील २८,००० फुटांपेक्षा अधिक आहे. तेव्हा यापैकी कोणत्यावरही जाण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे वाना-वरगत [illegible] ओळंब्याच्या दोरीस धरून पाचसहा मैलांचा प्रवास करण्यासारखे होय!

[illegible] नाहीसा होईल हे उघड आहे !

महाबळेश्वरवर्णन

[illegible] समाधान [illegible], अशी [illegible] विचार केल्यानंतर, [illegible] समाधान [illegible] की, [illegible] निरीक्षणापासून विश्वास उत्पन्न करणारी ती अगम्य शक्ति [illegible] मनास क्षणभर बोध [illegible] अनिर्वचनीय आनंद [illegible] व [illegible] आदि-

इच्छा आहे. आता माग कळसा हिमालयाच्या वर्णनाइतके महाबळेश्वरवर्णन रम्य होण्याचा संभव नाही; कारण ना पृथ्वीचा 'मानदंड' हिमालय आणि सह्याद्रीचा हा एक फार तर [illegible]. तथापि प्रत्यक्ष अवलोकन आणि पुस्तकी ज्ञान यांत जो फरक आहे, तो हिमालयाचे वर्णन आणि महाबळेश्वराचे वर्णन यांत पडण्याचा संभव आहे, व म्हणून कदाचित् हे महाबळेश्वराचे वर्णन हिमालयाच्या वर्णना-इतके वाचनीय होण्याचा संभव आहे. तथापि या सर्व विवेचनात एक गूढ गोष्टीचा खुलासा नाही आहे तो हा की, आमचे हिमालयाचे वर्णन जरी वाचकास मनोरंजक झाले असले पाहिजे पण हा समज अगदी चुकीचा असण्याचाही संभव आहे! व [illegible] असेल, तर हे महाबळेश्वराचे वर्णन [illegible] प्राणघ[illegible] प्रमादच होय! कारण असे दुकानदाराप्रमाणे आपल्यापाशी असलेले सगळे गिऱ्हाइकापुढे मांडून ठेवणे हे [illegible] काम आहे! ज्याप्रमाणे अनेक [illegible] प्रत्येक वस्तु प्रत्येक [illegible] आवडणे अशक्य आहे, त्याप्रमाणे या पुस्तकात [illegible] प्रत्येकास आवडणे हेही अशक्य आहे. तेव्हा दुकानदाराप्रमाणे किंवा [illegible] या [illegible]प्रमाणे सर्व वस्तु पुढे कराव्या, आणि गिऱ्हाइकास किंवा [illegible] त्या [illegible] असाव्या, [illegible] आहे असो, आता ही दोघांची प्रस्तावना बस करून, मुख्य विषयाकडे एकदम वळतो.

[illegible] महाबळेश्वरास कोणत्या वाटेने जावे ही [illegible] माहिती [illegible] आहे. [illegible] प्रवास करून आम्ही [illegible] मोटारने [illegible] करून व पुढे [illegible] दासगाव—महाड यांच्या वाटेने [illegible] पहात पहात [illegible] वाटेल तर [illegible] व [illegible] हे लहानसे दोन घाट ओलांडून [illegible] पहावी; किंवा फार झाले तर चालत्याशी [illegible] जी सडक [illegible] तिने वाठारापर्यंत [illegible] प्रवास करून पुढे [illegible] टांग्याने किंवा बैलगाडीने [illegible] येऊन दाखल व्हावे, हेही [illegible] संभव आहे पण [illegible] इकडून जाणाऱ्या पथिकास वाईपाशी कृष्णा उतरल्याबरोबर लागणारा आठ मैलांचा घाट चढल्यावाचून गत्यंतर नाही. जावळी, वाई, व महाड या तीन ठिकाणाहून महाबळेश्वरी येऊन दाखल होणाऱ्या तिन्ही सडका आपापल्यापरी फार उत्तम आहेत, पण त्यातल्या त्यात महाडचा रस्ता विशेष रमणीय आहे. [illegible] येथे

[illegible] मालक होत नसल्यामुळे, [illegible] किंवा [illegible] आहेर व त्यास [illegible] पडावे लागेल! महाबळेश्वरचे पाणी [illegible] पण [illegible] आहे. [illegible] आयास [illegible] पाणी दुसरे नाही. पण जो कोणी आयास न करता [illegible] राहण्याचे कारण नाही. [illegible] महाबळेश्वरी [illegible] करून [illegible] स्थान [illegible], व विस्तार [illegible] तीन [illegible] नावाच्या [illegible] कारण [illegible]! [illegible] महिना [illegible] ठिकाण आहे याहून [illegible] असता, [illegible] बसून [illegible] पाण्यात [illegible], [illegible] नाही [illegible], किंवा एखाद मदत [illegible], असे वाटेल!

महाबळेश्वरास [illegible] नाही, व [illegible]. याचे कारण [illegible] असे नाही [illegible] उत्पन्न होते. असा प्रश्न [illegible] आहे. आमच्या हिंदुस्थान देशात [illegible] नाही, [illegible] महाबळेश्वर [illegible] अमलाला [illegible] नाही [illegible] ठिकाण [illegible] कारण आहे, [illegible] आहे [illegible] मग [illegible] कारण [illegible] कारणासंबंधाने [illegible] या ठिकाणी [illegible] समुद्राच्या [illegible] महाबळेश्वराची [illegible] पाच हजार फूट आहे [illegible], आणि म्हणून [illegible] भासत नाही. [illegible] अनुभव [illegible] सिंहगड, [illegible], प्रतापगड, [illegible], [illegible], [illegible] वगैरे [illegible] असतो. [illegible] आहे [illegible] महाबळेश्वराला [illegible] कारण [illegible] पर्वतांवर [illegible] कारण असते तर, महाबळेश्वराहूनही [illegible] अशी दुसरी ठिकाणे आहेत [illegible] नाही. याचे कारण काय? या [illegible] आहे [illegible] महाबळेश्वरास [illegible] असते [illegible] आहे पण [illegible] अशी [illegible] आहे [illegible] होण्यास [illegible] हवा लागते, व [illegible] हवा असण्यास [illegible] लागते [illegible] ठिकाणी [illegible] आहे

[illegible]

[illegible]

तयार असलें पाहिजे !

[illegible] नाही.

[illegible]

[illegible] बगल्यासमोरच्या बागांतील दिखाऊ पण वासाने आणि सामर्थ्याने अगदी नादान फुलझाडे तर एक दोन [illegible] जमीनदोस्त होऊन जातात ! लिली, लारेल [illegible], डेलिआ, डेझी वगैरे [illegible] जमिनीतल्या जमिनीत

[illegible] या [illegible] आसमान [illegible] भाग्य! पण [illegible] आणि [illegible] [illegible] प्रामकाट अथवा [illegible] आणि [illegible] श्री महाबळेश्वर [illegible] देवस्थानच्या [illegible] आणि सर्व [illegible] [illegible] मुद्दु असो! [illegible] आणून देऊन महाबळेश्वरचें [illegible]

महाबळेश्वरास जे पॉइंट्स किंवा शैलाग्रे पहाण्यासारखे आहेत, त्यात

असलेला शालग्राम या सामान्य नियमास अपवाद नाही. या सागराच्या ज्या भागात नवीन जमीन झाली आहे, त्यास [illegible] नहर ([illegible] प्रदेश) [illegible] पाहिजे. नगरापासून सुमारे चार मैल [illegible] महाबळेश्वर [illegible] एक [illegible] आहे. याच [illegible] **श्रीमहाबळेश्वराचे** देऊळ. फार [illegible], [illegible] देवालय आहे. या देवालयाच्या गाभाऱ्यात [illegible] पिंडी आहे. गाभाऱ्यात [illegible] पडतो. महादेवाला एक [illegible] मोठी आहे. या [illegible] [illegible] पाणी [illegible] [illegible] पाणी [illegible] उभा मार्ग काढून [illegible] गायमुखाच्या [illegible] [illegible] असलेल्या कुंडात [illegible] आहे. [illegible] येत असे [illegible] की या कुंडात [illegible] गायमुखाच्या पाण्याच्या [illegible] [illegible] करून घेण्याचे [illegible] या गायमुखा[illegible] पाण्याच्या [illegible] [illegible] असता ते [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] आहे! [illegible] [illegible] [illegible] या गायमुखाशी उभे राहिले असता [illegible] [illegible] अशी भीति वाटते! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पाण्यात [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असता [illegible] [illegible] **मूकबुगंस्य** [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असे [illegible] नाही! [illegible] या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सर्व [illegible] [illegible] धर्मशाळा [illegible] [illegible], आहे यामुळे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लागले आहे. या [illegible] [illegible] [illegible] काढण्यासाठी [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] की [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असे [illegible] आहे, असे त्यास [illegible]! हे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आपापल्या [illegible] 'पेंड्रो'चे [illegible] [illegible] लागली! पेंड्रोच्या [illegible] [illegible] महाबळेश्वराची [illegible] [illegible] काढून घेणार? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] काढून [illegible]? पण त्याच्या लक्षात ही [illegible] [illegible] [illegible]? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे, पण त्याला काही [illegible] [illegible]. [illegible] आमच्या [illegible] [illegible] त्याला [illegible] घेऊन, त्याने त्याच्या [illegible] [illegible] रुपये काढून ठेविले, आणि महाबळेश्वराचे दर्शन घेऊन देवळातून आपला पाय काढता घेतला!

महाबळेश्वराच्या डोंगरातील माथ्यावर नद्या, सावित्री, कृष्णा वगैरे पवित्र नद्यांचा उगम झाला आहे, असे म्हणतात।

महाबळेश्वराच्या देवळापासून नजिकच डोंगरावर एक विस्तीर्ण दरी आहे तिला आर्थरसीट म्हणतात. हे महाबळेश्वर मात्र [illegible] फार पाहण्यासारखे ठिकाण आहे. महाबळेश्वरातील इतर ठिकाणच्या देखाव्यापेक्षा येथील देखावा फारच भव्य आहे. या दरीचे या बाजूने जाऊन अगदी अग्रावर जाऊन उभा राहतो। डाव्या-उजव्या बाजूस भयंकर दरीकडे पाहिले तर पहाड डोंगराचे भव्य व काळे कड्यांचा पाय असल्या विलक्षण दिसतो कधी कधी दृष्टीस पडतात, व त्या पाहिल्याबरोबर अंतःकरणात धडकी भरते. साहेब लोक या बाजूला बरोबर घेऊन फिरल्याशिवाय विलायतेस निघत नाहीत. या भयंकर दरीच्या कडेवरून साहेब लोकांनी एक पायवाट बांधिली आहे, व त्या ठिकाणी ही वाट मधून मधून चांगल्या [illegible] उभे राहण्यापुरती जागा केली आहे. या जागेला आर्थर्स सीट असे म्हणतात. कारण साहेब येथे याच जागेवर बसत. येथून आपल्या डोळ्यांनी प्रेक्षणीय नीट न्याहाळून काही वेळ पाहिल्याशिवाय या ठिकाणाचे महत्त्व समजणार नाही! विचार व भीति यांचा असा एकत्र जगात अशा ठिकाणावाचून अनुभव येणार नाही! जग काय आहे असे म्हटल्यास असलेल्या दोन हजार फूट खोलीच्या सुळक्यावर दोन हात लांब आणि दोन हात रुंद एवढ्या जागेत उभे राहून पुढे असलेल्या सुमारे [illegible] किंवा त्याच्या दोन बाजूस [illegible] निर्भयपणा व निष्कळपणा [illegible] मनुष्य सहसा सापडणार नाही* [illegible] एक एक पाय पुढे टाकून पाहिले आणि डोंगराच्या कड्यास [illegible] आपण अगदी कडेवर उभे आहोत असे मनात आले की [illegible] हात पाय [illegible], सर्व अंगास कापरे भरते, आणि सारे शरीर [illegible] आणि असल्या जागेस पाऊल पुढे पडू नये असे वाटते! थोडा वेळ [illegible] भीति थोडी कमी झाली, आणि आजूबाजूस नजर टाकता येऊ लागली, म्हणजे विचार आणि विकार यांची एकच गर्दी उडून जाते! ही कल्पना एकदम [illegible] एका क्षणात मी दोन हजार फूट खाली दरीच्या तळाशी जाऊन पडेन, व त्या

* आम्हास उपलब्ध झालेल्या 'विविधविषयसंग्रहा'च्या एकमेव प्रतीत या आणि इतर काही वाक्यांच्या ठिकाणी कागदाचे तुकडे झालेले असल्यामुळे मुळातील शब्द अंदाजाने जुळविले आहेत. (संपादक)

[illegible] पाहुण्यांच्या [illegible] [illegible] भिन्न [illegible] असे। अशा या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथापि या ठिकाणी [illegible] जी काही [illegible] पूर्वी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाही [illegible] [illegible] [illegible] सूर्योदयाच्या पूर्वी आणि सूर्यास्तानंतर [illegible] असतं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शिवाय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणखी [illegible] प्रकारच्या [illegible] [illegible] असतो ! [illegible] आणि [illegible] किंवा [illegible] [illegible] [illegible] अशी आशा [illegible] [illegible] [illegible], तो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] होऊन गेली आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ठिकाणी [illegible] [illegible] ! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] काही [illegible] वाटले ! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होऊन थोडी मान [illegible], आणि काय [illegible] [illegible] मान फिरवून पहावे किंवा [illegible] [illegible] [illegible] व्हावे, अशा [illegible] [illegible] [illegible] गेली आहे ना [illegible] पंचवीस [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बाहेर पडले आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अंतर्धान पावले ! जाता जाता त्यांनी आमच्या मित्राकडे [illegible]

[illegible] नाहीं ! पण तेवढ्याने या [illegible] किती [illegible] यांनी वाचकांनीच कल्पना करावी ! कारण म्हणा, आमचा [illegible] धंद्याचा [illegible] ! [illegible] असा [illegible] या [illegible] असता पण [illegible] प्राणायाम [illegible] व [illegible] या आमच्या [illegible] आणि त्या [illegible] करून [illegible] करा [illegible] नय ! [illegible] आणि [illegible] मनुष्य [illegible], आणि [illegible] या प्रिय [illegible] आणि [illegible] आहे ! [illegible], व [illegible] या [illegible], व [illegible] आमच्या या [illegible] प्रिय [illegible], [illegible] यांनी [illegible] कल्पना करावी ! [illegible] तात्पर्य, [illegible] व [illegible] किंवा [illegible] की, [illegible] म्हणून [illegible] आणि [illegible] म्हणजे [illegible] किंवा [illegible] व किती [illegible] आहे [illegible] नाहीं, [illegible] पण [illegible]

[illegible]

स्वेझचा कालवा

[illegible]

[illegible] ठेवली आहेत.

[illegible] भीति बाळगण्याचे कारण [illegible] नाही !

नायगाराचा धबधबा

[illegible]

[illegible]

[illegible] १,००० [illegible] १००० [illegible] १००० [illegible] २०० [illegible] १०० [illegible] (caves of winds) [illegible] की प्रयत्नांच्या अकलेशी आणि परिश्रमांना विशेष तारीफ करावी, अशी शंका उत्पन्न होते !

येणेप्रमाणे या जगत्प्रसिद्ध धबधब्याची थोडी हकीकत आहे. ती वाचून ज्यास थोडी करमणूक झाली असेल त्याने मनात मानून घेतला पाहिजे; पण ज्यास तो प्रत्यक्ष पाहण्याचा लाभ होतो त्यास त्याच्या दर्शनाने अत्यानंद होऊन [illegible] वाटते. हरी [illegible] नायगारची जी [illegible] आहे ती पाहून मनात असा तर्क येतो की, [illegible] आणि [illegible] अगदी नकाम असल्यामुळे ती अशा [illegible] आहे की काय कोण जाणे ! पण हे तिचे [illegible] फार वेळ टिकत नाही. थोड्या वेळात [illegible] आनंदलहरी तिच्या हृदयात येऊ लागून तिचे पाऊल वेगाने पुढे पडू लागते, व प्रत्येक पावलास पुढे जाण्याची तिची उत्कंठा अधिकच तीव्र होते. मनाच्या अशा स्थितीत असणाऱ्या

[illegible] आणि अकस्मात [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible], व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निघून आले [illegible], असा भास होतो!

कित्येक [illegible] [illegible] या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], आणि [illegible] [illegible] [illegible] ज्या ठिकाणी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ठिकाणी उभे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निघून [illegible]! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिपूर्ण करण्यासाठी, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असतात. [illegible] [illegible] या [illegible] [illegible] भागात [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाही! [illegible] आपल्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], आणि [illegible] ज्या [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] या ठिकाणी [illegible] [illegible] श्वासोच्छ्वास करण्याला [illegible] [illegible], व [illegible] कारणामुळे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], तर कित्येक प्रवाशांचे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]! अशा ठिकाणी उभे [illegible] [illegible] [illegible] या [illegible]! अशा ठिकाणाहून जे सुरक्षितपणे [illegible] [illegible] असतात त्यास मृत्युमुखातून बाहेर पडल्यासारखे होऊन आपला पुनर्जन्म झाला, असे वाटत असेल यात काही शंका नाही!

गुरु अथवा बृहस्पति

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ह्या ग्रहाचा विषुववृत्तावरील व्यासापेक्षा [illegible] व्यास [illegible] मैल कमी आहे व ह्याच कारणामुळे हा ग्रह दोन्ही ध्रुवांकडे चापट झाला आहे. हे चापट भाग दुर्बिणीतून अगदी स्पष्ट दिसतात.

पृथ्वीप्रमाणे बृहस्पतीच्या [illegible] पूर्वी विषुव मंडलावर [illegible]

[illegible]

उलट असून पृथ्वीपेक्षा [illegible] पट [illegible] आहे व [illegible] किंवा [illegible] पृथ्वीपेक्षा [illegible] पट मोठा आहे असे पूर्वी सांगितलेच आहे. यावरून असे स्पष्ट दिसते की [illegible] दाट आहेत. ह्या गोष्टी [illegible] असता अद्यापि [illegible] वस्थेतच आहेत की काय असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो परंतु [illegible] अद्यापि विश्वसनीय असे काहीच [illegible] नाही.

बृहस्पतीवरील सर्वांत रमणीय असा देखावा म्हटला म्हणजे त्याजवरील चंद्रांचा होय. हे चंद्र चार आहेत, व ते लहानशा दुर्बिणीतूनही स्पष्ट दिसतात.

[illegible] दिसतात, व [illegible] [illegible] [illegible] बृहस्पतीला प्रदक्षिणा घालतात.

	दिवस	तास	मिनिटे
[१]	१	१८	२८
[२]	३	१३	४१
[३]	७	३	४३
[४]	१६	१६	३२

[illegible] भ्रमणमार्ग [illegible] [illegible] व्यास [illegible] मैल आहे. [illegible] [illegible] [illegible] दिवसांनी, [illegible] दिवसांनी [illegible] सूर्यग्रहण [illegible] (१) [illegible], (२) [illegible] (३) [illegible] मैल [illegible] [illegible] व वजाच्या तांबूस आहे.

धूमकेतु

या अनंत [illegible] स्वरूपाचे [illegible] नियम व [illegible] एकादी स्वारी अकस्मात् आकाशात प्रकट होऊन व आपले पुच्छ पिसारून [illegible] दर्शन देते, [illegible] पुन [illegible] अंतर्धान पावते [illegible] नक्षत्रापासून नक्षत्रापर्यंत भ्रमण करणे [illegible] धूमकेतूंची संख्या अगणित आहे असे महान् ज्योतिःशास्त्रज्ञ म्हणतात. या अगाध व प्रचंड नभोमंडळात धूमगुच्छांना

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

युरेनस व नेपच्यून

युरेनस

[illegible]

[illegible]

[illegible] अनमान [illegible] आहे [illegible] आणि आमच्या [illegible] अनुमान आहे.

[illegible] पृथ्वीच्या [illegible]

नेपच्यून

[illegible] अतिशय [illegible] आहे [illegible] प्रदक्षिणेला [illegible] सुमारे १६५ वर्षे लागतात.

[illegible] ज्योतिषशास्त्रवेत्त्यांना [illegible] प्रोफेसर ॲडम्स [illegible] लीव्हेरियर [illegible] प्रदक्षिणेचे [illegible] पाहिले असता पृथ्वीवरून [illegible] हा आठव्या प्रतीचा ग्रह दिसतो; परंतु वास्तविक पाहता हा तिसऱ्या प्रतीचा ग्रह

[illegible]

[illegible]

कडक थंडीचे अद्भुत चमत्कार

[illegible] कल्पना केली पाहिजे.

[illegible]

[illegible] असा [illegible] प्रकाशन [illegible] नसलं* ••• [illegible] अमला [illegible] प्रश्न [illegible] पाण्याच्या [illegible] असा [illegible] आपल्या [illegible] आमच्या [illegible] आगावर [illegible] पण [illegible] ही [illegible] [illegible] आपण [illegible] आपला [illegible] असल [illegible] आइस्क्रीम [illegible] आइस्क्रीम [illegible] आणि [illegible] आइस्क्रीम [illegible] आमच्या [illegible] आइस्क्रीम [illegible] आइस्क्रीमने [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] आइस्क्रीम [illegible] आमच्या [illegible] मिष्टान्न [illegible] की, याचा मेळ घाला. ते असून पुन्हा [illegible]

* मूळ मजकूर अवाच्य (संपादक)

रनि वर्षी होत नाही. ज्या वेळेस पाण्याचा बर्फ होतो त्या वेळेस थंडी किती असते हे ठरवावे लागते आहे त्या काय असे वाटते प्राण्यांच्या मानाप्रमाणेच वनस्पतींना अशी थंडी कुठवर सोसेल, हिंदुस्थानांत शहर पर्यंत जाऊन ठिकाणी न [illegible] पाण्याचा आहे हाच हा १८० न याच शहरी ज्या नदीच्या काठी मात्र असाही पुष्कळ आहे हात. पुष्कळ मोठ्या गावांनी काही ठिकाणी त्या ठिकाणी हे पाणी इतके घट्ट होऊन त्या ठिकाणाचे रस्ते, आणि या वर्षी तर सारी नदीच्या नद्यांच्या दुसऱ्या पर्यंत यांच कारणामुळे शहर ठिकाणी पर्वतांत प्रवास करणार लोक एकाएकी थंडीत वगैरे प्रमाण जाऊन असता त्याच्या-साठी मोठे सापडून प्राण जातात. व त्यांचे शरीर ठेवतात. यांचे मत त्या ठिकाणी नदीच्या नवीन ठिकाणी बर्फ मोडून येथून जाऊन पुन्हा सापडणार नाहीं, अशी त्याच्या आयुष्याचे नाहीच्या आराम काहीही होत नाही. जर वर्षी प्रवाही पदार्थ थिजले असता त्यांत घनफळ बरेच कमी होते. पाण्याचा हा गुण नाही. ते थिजले असता त्याचे घनफळ वाढते. म्हणून काचेच्या भरून ठेवलेल्या भांड्यांतील पाणी थिजले, तर ती त्या भांड्यांवर चढेल, थिजल्या गुणाप्रमाणे काचेच्या भांड्या जाणार नाही याचे कारण असे आहे की, पाण्याच्या परमाणूत थोडे अंतर असते त्यामुळे बर्फाच्या स्फटिकाकार कणांत अधिक अंतर असते म्हणून अधिक जागा असतात. पण ज्या सर्वांत एक सामान्य गुण हा असतो की, त्यास थंड केले असतां अकस्मात प्रत्येकाचा एक कण दुसऱ्या कणाशी मात्र अशा त्या रीतीने चिकटलेला असतो. असा नियमाचे म्हणणे आहे. पाणी थिजले असता त्याचे घनफळ वाढते. यामुळे पुष्कळदा अपघाताने नुकसान होते. पाण्याच्या नळांस थंडी लागल्यास त्या फुटतात. लोखंडाच्या नळ-कांड्यांतून पाणी थिजल्यास ती फुटतात. हिवाळ्यात पाण्याने भरलेल्या नळांस लोखंडी घट्ट झाकण पडतात. व कधी कधी बाहेरच्या भागात सापडलेले पाणी थिजून फुगल्यामुळे सुरुंगाप्रमाणे आवाज होऊन, त्याचे तुकडे उडतात! थिजून फुगू लागलेल्या पाण्याच्या अंगी केवढा जोर असतो, हे पाहण्या-साठी एका अमेरिकन गृहस्थाने अमेरिकेतील थंडीच्या एका दिवशी दोन प्रयोग केले. त्याने एक लोखंडाचा एक तोफेचा गोळा घेऊन त्यात त्याने पाणी भरले, आणि लाकडाच्या घट्ट खुंटाने त्याचे तोंड बंद करून तो गोळा थंडीत हिवाळ्यात उघड्या हवेत ठेवला. एके दिवशी खुंटी शंभर यार्डांवर जाऊन पडली, आणि तिच्या पाठोपाठ तिच्या जागेत एक आठ इंच लांबीचे बर्फाचे फरफट बाहेर पडले! दुसऱ्या प्रयोगात त्याने खुंटीस दिनार धरला, पण गोळ्याचे मध्यभाग दुभंगून त्याच्या कडेकडेवर बर्फाचा एक पदर लोळल्यामागले

[illegible]

पेकिन शहराचें वर्णन

[illegible]

पर्वतें व अरण्यामुळें, व इतर ठिकाणच्या देशांशीं दळणवळणाच्या साधनांच्या न सांपडल्यामुळें, यांच्या आचारकल्पनांना धक्का न मिळाल्यामुळें, किती फार प्राचीन काळीं पडलेले रीतिरिवाज व ओबडधोबड लोकाचारप्रमाणें अजून टिकून राहिले आहेत ! [illegible] ते त्यांच्या [illegible] या [illegible]. कित्येक त्यांच्या [illegible] आपल्या विचाराप्रमाणें वागणार आहे, असें वाटू लागलें आहे, पण [illegible] अंशी सूक्ष्म असून [illegible] कारण [illegible] आहे. [illegible] या [illegible], असे [illegible] नाहीं म्हणून [illegible] [illegible] निवारीत [illegible] शहर [illegible] स्थितीनाहीं [illegible] अत्यंत बाधना येणार आहे.

युरोपमध्ये या मानानें जगांत शहर म्हटलें म्हणजे लंडन आहे व याच्या खालोखाल पेकिन आहे. आशियाखंडांत सर्वांत मोठें शहर हेंच आहे. येथील वस्ती वीस लाखांवर आहे. तथापि याच्या बरोबरीचें पाश्चिम शहर आहे. हें शहर फार जुनाट आहे. ख्रिस्ताचा जन्म होण्यापूर्वी हें वसलेलें असावें असें दिसतें. पेकिन या शब्दाचा अर्थ 'उत्तरेकडील राजधानी' असा आहे. हें येन घराण्यांतील राजांनीं इ. स. [illegible] राजधानीचें शहर केलें. पण पुष्कळ शतकांच्या आरंभास हें पुन्हा या देशाचें मुख्य शहर झालें. पुढें तीन देशांचे राजे नानकिन येथें राहत असत, पण तार्तर लोकांपासून फार त्रास होऊं लागल्यामुळें त्यांनीं तें शहर सोडून दिलें, व आपल्या राजधानीत शहर असून उत्तरेकडील [illegible] यांचा बंदोबस्त करण्यास सोपें पडेल असें वाटल्यावरून त्यांनीं पेकिन येथें राजधानी आणिली. हें शहर पीहो नदीच्या काठीं या [illegible] मैदानांत वसलेलें आहे. याचे चार भाग आहेत. पैकीं एकास चिनी शहर व दुसऱ्यास तार्तर शहर असें म्हणतात. तिसऱ्या भागांत राज-परिवार राहतो. चवथा सरकारी अंमलदाराकडे आहे. या ठिकाणच्या इतर शहराप्रमाणें हे चारही भाग उंच तटभिंतींनीं वेष्टिलेले आहेत. चोहों दिशांस मोठमोठे दरवाजे असून त्यांच्या आंत तीन किंवा चार पोटदरवाजे आहेत. दक्षिणेकडील दरवाजा मानाचा आहे. बादशहास आणि [illegible] पडल्यास मात्र तो उघडला जातो. बाकी तो नेहमीं बंद असतो. तार्तरांच्या चार पोटभागास ज्या भिंती आहेत, त्याशिवाय सर्व शहरास वेढणारी एक सामान्य भिंत आहे. हिची लांबी सुमारें सोळा मैल आहे. हिला उत्तरेकडील बाजूस म्हणजे तार्तरांच्या बाजूस तीन दरवाजे आहेत, व याशिवाय इतर बाजूस मात्र दोनच आहेत. पहिल्या तिहींपैकीं मुख्य दरवाजाचें नांव चीनमून असें आहे. या दरवाजावर टोलेजंग इमारत बांधली असून तींत त्याच्या संरक्षणासाठीं बरेंच लष्कर ठेवलेलें

आहे. या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible]

[illegible] आणि [illegible] असतात, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असतात, आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] घुटके घेत असतात !

चिनी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आता ते [illegible] होऊन बसले आहे । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अभिमान वाटतो. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पेंडी कापणें म्हणजे फार वाईट शिक्षा, असे चिनी लोक समजतात, व त्यामुळे ज्या अपराध्याचे वर्तन अत्यंत निंद्य असेल त्यास च ही शिक्षा देत.

[illegible]

फूंग	हीईंग	गू
सीह	श्री	टीएम

गून
टीम

[illegible]

[illegible] हा मंळ प्रिय असतो ! चिनी लोकांचे पतंग नानाप्रकारच्या किड्यांच्या, पक्ष्यांच्या, व जनावरांच्या आकृतींचे कापलेले

[illegible]

[illegible] असावी, असें वाटतें.

चीन देशाविषयीं किंत्येक ध्यानांत ठेवण्यासारख्या गोष्टी

चीन देशांत एकंदर तीन धर्मपंथ आहेत. त्यांत मुख्य दोन आहेत, एक कानफ्यूशिअस पंथ व दुसरा बौद्ध पंथ [illegible] अनुयायी फार कमी आहेत. [illegible] ख्रिस्ता जन्माच्या पूर्वी सुमारें ५०० वर्षे कानफ्यूशिअस नांवाचा मोठा शहाणा तत्त्ववेत्ता चीन देशांत होऊन गेला हा [illegible] पुढें [illegible] असल्यामुळें, [illegible] होऊन [illegible] धर्मस्थापक झाला. [illegible] नीतीचीं सूत्रें [illegible], [illegible] त्यांनी मातापितरांच्या [illegible]. [illegible] लागे, अशी याने स्थापिलेल्या पंथांत [illegible] पण असा कोणताच भ्रम आहे की, तो अज्ञानी लोकांच्या [illegible] विचार करीत नाहीं. इतर धर्मस्थापकांप्रमाणें हा धर्मस्थापकही देवाचा [illegible], देवाप्रमाणें [illegible] म्हणणें योग्य वाटू लागलें. [illegible] कानफ्यूशिअस याला देवाच्या [illegible]

येऊन त्यांत त्यांच्या मूर्तींची स्थापना होऊं लागली आणि त्यांत जी मोठ- [illegible] भक्तांना प्रसन्न करूं लागल्या. या शिवाय पुढें याप्रमाणें सर्वत्र हिंदु- [illegible] हा मार्ग [illegible] नास्ति- कवादाकडे या पंथाचा विशेष कटाक्ष आहे. [illegible] हा पंथस्थापक आहे हा मार्ग खरा आहे पण [illegible] यामुळें त्यांत स्थापिलेल्या पंथांत धर्मविषयक फारशी खटपट नाहीं, व [illegible] प्राचुर्य नाहीं. [illegible] लोक फक्त त्यांचा, व [illegible] परमेश्वर त्यांची पूजा करितात [illegible] दुसऱ्याच सर्व पूजन मानसिक असतें [illegible] मान्य झाला आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

[illegible] बुद्धधर्मानुयायांचा [illegible] पूर्वीं सुमारे [illegible] शाक्यमुनि नांवाचा जो असाधारण पुरुष हिंदुस्थानांत होऊन गेला त्यानें ज्ञानसंपादनासाठीं व परोपकार करण्यासाठीं राज्यपदावर लाथ मारून परमार्थवृत्तीचा अंगीकार केला. [illegible] शिवाय असलेल्या अशा कोणत्याही शास्त्रांचा स्वीकार न करण्याचा निश्चय करून तो परिपूर्ण [illegible] त्याच्या पंथास "[illegible]" असें नांव पडलें. प्राणि- मात्राविषयीं [illegible] मानणाऱ्या [illegible] नाना- [illegible] 'अहिंसा परमो धर्मः' [illegible] नीतितत्त्वावर परिपूर्ण [illegible] पूर्वीं बंगाल [illegible] आहे, व ज्यातील [illegible] हिंदुधर्मानें व [illegible] आहे, अशा मदर धर्माचा प्रस्थापक जो **गौतम बुद्ध** यांची पूजा या देशांत सर्वत्र चालू आहे. [illegible] बुद्धांना देवळें आहेत व त्यांत त्यांच्या पूजेचा सपाटा चाललेला असतो. **लामापंथ** याच धर्मांतून निघाला आहे. [illegible] करून **तिबेट व मोंगोलिआ** या प्रांतांत विशेष रूढ आहे, तरी तो या देशांत मुळींच असून नाहीं असें नाहीं. लामाला जिवंत बुद्ध किंवा बुद्धाचा जिवंत अव- तार मानितात. ह्याप्रमाणें लामाची पूजा करतात. एक लामा परलोकवासी झाला म्हणजे त्याच्या जागीं त्याचे पुजारी दुसऱ्या लामाची निवडणूक करतात. ही निवडणूक करण्यांत ज्या मुलाचें बाह्य स्वरूप [illegible] झालेल्या लाम्याच्या स्वरूपासारखें असेल त्याला त्याच्या गादीवर बसविण्याचा विशेष विचार होतो. अमूक एका मुलाचें स्वरूप लाम्यासारखें आहे, तेव्हां त्या लाम्यानें आपला आत्मा

[illegible] आहे असे नाही. [illegible] देशात [illegible] अज्ञान व मूर्खपणा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बिना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] बिना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहेत [illegible] [illegible] शेकडो देव व देवता आहेत.

[illegible] किंवा [illegible] वृद्धास मान देतात. त्याप्रमाणे [illegible] [illegible] चीन देशात अजूनपर्यंत [illegible] [illegible] असल्यामुळे, पुष्कळदा आपल्या इकडच्या देशात [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अतिशय वृद्ध असे [illegible] मत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दिसत नाही, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] झाल्यामुळे [illegible] चालत नाही, अशा प्रकारच्या वयातीत स्त्रिया किंवा पुरुष [illegible] [illegible] फिरत आहेत, [illegible] पडत आहेत, [illegible] [illegible] [illegible] आहेत, किंवा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अगदी अननुभूत आहे. [illegible] [illegible] [illegible] वृद्ध स्त्रीस किंवा पुरुषास [illegible] [illegible] सामर्थ्य नाही, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे, [illegible] [illegible] प्रत्यक्ष [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मनुष्य [illegible], [illegible] किंवा शंभर [illegible] [illegible] की, [illegible] [illegible] किंवा [illegible] लोक मोठमोठ्या वर्गण्या देऊन त्याचे स्मारक करतात. असली स्मारके चीन देशात जागोजाग दृष्टीस पडतात. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इतकेच नाही, तर उलट त्याच्या [illegible] अनुकूल आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] केलेले व [illegible] [illegible] [illegible] असलेले वृद्ध लोक [illegible] [illegible] घेत चालताना दृष्टीस पडतात. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विश्वविद्यालये (युनिव्हर्सिटी) [illegible] कधी [illegible] पदव्या (डिग्र्या) देतात, ही एक येथील असामान्य [illegible] [illegible] [illegible] आहे. आजमित्तीस अशा प्रकारचे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सापडतील, याविषयी शंका नाही! एका प्रसंगी चीनच्या बादशहाने देशातील सर्व म्हातारे राजवाड्यात आणून त्यास एक मोठी मेजवानी दिली. या मेजवानीत बादशहाच्या

धरून करावयाचें ? आधी ते [illegible] मानपूर्वक प्रणाम करून, मग तो [illegible] आणि नंतर बाजारांत आणून [illegible],
अशी सार्वत्रिक चाल आहे.

तीन दिवसांतील मुक्कामांत, सार्वजनिक इमारती, [illegible] या शहरांतील [illegible] असा [illegible] इमारतींत आश्चर्य करण्यासारखें नकशीचें व कोरीव काम [illegible] असतें [illegible] यावर किती [illegible], व अशा [illegible] इमारती [illegible] कोणत्याही ठिकाणीं नसतील असा त्यांचा [illegible] आहे [illegible] त्याप्रमाणें [illegible] अद्यापि [illegible] असतां [illegible], [illegible] अनेक [illegible] या देशांत ठिकठिकाणीं दृष्टीस पडतात. अशा शहरांच्या निरनिराळ्या भागांत निरनिराळ्या शाखा रहातात ! अशा घरांच्या बहुधा तीन दरवाजे असतात त्यांपैकीं [illegible] असून [illegible] म्हणजे [illegible] घेण्याचा [illegible] भाग [illegible] कोणत्याही भागापेक्षा विशेष [illegible] असतो [illegible] किंवा [illegible] असून [illegible] असतात [illegible], व [illegible], [illegible] असतात [illegible] या [illegible] म्हणण्यास [illegible] म्हटलें म्हणजे [illegible] निरनिराळ्या [illegible], [illegible] किंवा [illegible] त्याप्रमाणें [illegible], आणि [illegible] हे होत बहुतकरून प्रत्येक घरास [illegible] असतो. अगदीं गरीब लोक सुद्धां आपल्या घराभोंवतीं [illegible] बाग करतात. [illegible] असतात या [illegible] मध्यान्हकाळचें [illegible] आयुष्यांत [illegible] आपण [illegible] अनुभव घेत आहों काय असें वाटतें ! शाहीबाग येथें जें [illegible] आहे, [illegible] कोणत्याही ठिकाणीं नसेल, तसेंच या शहरांतील इतर इमारतींही [illegible] नदीच्या काठीं [illegible] काहीं लहान-मोठ्या शहरांत नदीच्या [illegible] पाहतों [illegible] असतात [illegible] होऊन जिकडेतिकडे दिवे लागले म्हणजे ही फारच रमणीय दिसतात, आणि परमुलखी लोकांस तर ती फारच सुखावह होतात. कारण नऊ वाजल्याबरोबर

[illegible]

[illegible]

मत्रांग मनुष्यें

पेट घेणारा मासा

[illegible]

मोठा व्यापार चालतो.

[illegible]

[illegible] कोणाच्याही हातीं लागला नाहीं.

शरीरांत फिरणाऱ्या सुया

[illegible] आहेत [illegible] सुयांचें आक्रमण [illegible] प्रयत्न [illegible] आहे. [illegible] आल्या आहेत कीं, [illegible] आपल्या [illegible] सुया [illegible] इतकेंच नाहीं, [illegible] नाहीं! [illegible] उदाहरण [illegible] म्हणून [illegible] आहे [illegible] नाहीं, अशानाही [illegible]

[illegible] कारण [illegible] कठिण [illegible] कारण [illegible] किंवा कांहीं एक [illegible] सामान [illegible] अशक्त [illegible] उपयोग [illegible] निश्चय [illegible] नाहीं. त्या बाबतीत [illegible] स्थाननिश्चय करण्यास पुष्कळ [illegible]

अलीकडे दुसरी अशी एक युक्ति काढली कीं, एका [illegible] दोन तारा असून त्या विद्युन्मय घटास लाविलेल्या असतात [illegible] ही [illegible]

न्यूयार्क येथील इंधन चालणाऱ्या आगगाड्या

[illegible]

[illegible]

[illegible] अन्न [illegible] [illegible] आणि [illegible] आणि [illegible] आगगाड्यांत [illegible] आणि [illegible] आगगाड्यांत [illegible] आगगाड्यांचे [illegible] आगगाड्यांत [illegible] आकाशगमन [illegible] जमिनीवर आहेत.

[illegible] आणि [illegible] यांच्या [illegible] आणि [illegible] आणि येथे [illegible] आणि [illegible] जातात।

या सर्व गोष्टींचा विचार [illegible] आगगाडी [illegible] शहरात ट्रामवेचे रस्ते [illegible] असतात, [illegible] आवश्यक नाही. ट्रामवेचे [illegible] रस्ते आहेत, [illegible] उभे आहेत, [illegible] निरनिराळ्या [illegible] आहेत [illegible] जो होतो तो बहुश: या आश्चर्योत्पादक आकाशगामी (अगदी [illegible]) आगगाड्यांनी होतो.

ऊंस व साखर

आपल्या अन्नांत साखर अगदी अवश्य आहे, असा समज [illegible] प्रत्येक देशांत झाला आहे. ज्या देशांत गेल्या शंभर दीडशे वर्षांपूर्वी साखर हा [illegible]

म्युरिअटिक, ॲसिड वगैरे [illegible] ही सामग्री [illegible] हा काही विलक्षण पदार्थ [illegible] ! [illegible] तयार [illegible] ! [illegible] पाणी [illegible] त्याप्रमाणे [illegible] एकादा [illegible] असावा !

प्रथम पश्चिमेकडील आकाश [illegible] दिवस साखर [illegible] नाही परंतु [illegible] मॉरिशस [illegible] ही कला [illegible]. [illegible] देशात साखरेचा कारखाना प्रथम इ. स. १५४८ [illegible] सुरू झाला. [illegible] नवीन [illegible] साखर करण्याची उत्तम यंत्रे व [illegible] आहेत. पण [illegible] तीन देशात जी अत्यंत पूर्वी साखर [illegible] करण्याचा साधन झाली [illegible] आहेत ! हल्ली हल्ली [illegible] सुधारणा [illegible] आहे. [illegible]

आमच्या शेतकऱ्यांची दरिद्रता [illegible] साखरेचा [illegible] यामुळे उसापासून [illegible] उत्पन्न होत नाही. [illegible] असे मत आहे की, एक एकरभर ऊस लावणाऱ्या शेतकऱ्यास साधारण मजुराच्या वेतनापेक्षा सारे २० किंवा [illegible] ३० रुपयेच एकंदर जास्त मिळतात. पुण्याच्या आसपास इरिगेशन खात्याकडून पाणी घातले, किंवा विहिरीतून पाणी मोटेने काढिले, तरी खर्च साधारण [illegible] एक एकर उसास साधारणपणे १७-२० ग्यालन पाणी द्यावे लागते व [illegible] पाणी द्यावे लागते. विहिरीची उंची अदमासे २५ फूट धरून, मोटेने २००० ग्यालन पाणी काढण्याची मजुरी २ आणे धरिली, तर एकंदर खर्च ३३ रुपये ९ आणे ७ पै येतो. इरिगेशन खात्याकडून पाणी घेतले तर एक एकरास २५ रुपये पडतात. पण विहिरीच्या पाण्याच्या खर्चात जे ८ रुपये ९ आणे ७ पै जास्त

झोप.

प्राणिमात्रांचे श्रम परिहार करणारी, दुःखास व यातनांस विसर पाडणारी, क्षणमात्र चिंता दूर करणारी, व मनास आणि शरीरास आराम देणारी अशी अजब चीज कोणती आहे बरें? निद्रा. ज्यांना ही निद्रा सहज प्राप्त होते, त्यांना तिचे काहीच महत्त्व वाटत नाही. पण ज्यांना ती हवी असते, त्यांना ती न मिळाल्यास अतिशय त्रास भोगावा लागतो. या कुंभकर्णप्रिय मातेचे काम भारीच विचित्र आहे! भव्य मंदिर, दिव्य शरीरसौष्ठव, अनंत वैभव, इत्यादि जिनसांस सामान्य लोक इतके भाळतात, त्या गर्भश्रीमंतांकडे जाताना हिला सुद्धा प्रवेश वाटत नाही! निद्रेची रीती मात्र न्यारी. राजवाड्यातील मृदु शय्या तिचे आवडते विश्रांतिस्थान असत नाही! दिवसभर आरडून ओरडून पायांचे तुकडे तुकडे करून शेत या कुणब्याच्या झोपडीत, किंवा मासे पागण्याकरिता फिरून थकून आलेल्या कोळ्याच्या घोंगडीवर, नदीच्या काठच्या नापसंत काळ्या ठिकरावर सुद्धा, किंवा बारही दिशांनी वाहणाऱ्या वाऱ्यास ज्यांत आत बाहेर हवी तितकी जागा आहे अशा झोपडीत पूर्ण पसंतीने असते असा प्रकार! भिकार धनगराचे मोडकळीस आलेले खोपटे ही या निद्रेस जितके आवडते, तितके इंद्राचे इंद्रभुवन आणि त्यातील चित्रविचित्र महाल आवडत नाहीत! सारांश, ही मागत नाहीत त्यांना मागाहून येते व ज्यांना भेटावी त्यांना टाळते!

असे जरी आहे तरी हिचा धाक वाटतो! कारण मनुष्यास फार दिवस जिवंत राहता येणार नाही, आणि या कारणाने साधुसमुदायाच्या मतानुसार कधी भरती व कधी ओहटी ज्याला येते अशा या महान् जलाशयाच्या, नाटकाच्या व कादंबऱ्यांच्या गाळसाच्या वर्षावास करून तिकडे येथे न जाणारा हा अनंत शत्रूवर चालून जाणाऱ्या वीरास, ज्ञान व विज्ञान यांना वाढविण्याकरिता रात्रंदिवस शास्त्र-चिंतन करणाऱ्या अथवा ग्रंथ लिहिणाऱ्या तत्त्वज्ञान्यास, द्रव्यार्जनासाठी कृष्ण-पक्षातील मध्यरात्रीच्या सुमारास वेषांतर करून व सशस्त्र होऊन धनाढ्यांची घरे फोडण्यास निघणाऱ्या चोरास, सारांश या सर्व प्रकारच्या स्थितीतील व वर्गातील मनुष्यास निद्रेवाचून फार दिवस राहता येत नाही. ज्यावर तिची पूर्ण अवकृपा झाली त्याचे दुर्दैव पूर्ण ओढवले म्हणून समजावे! ज्याला ही बराच काळ प्राप्त झाली नाही तो ती प्राप्त होण्याकरिता काय पाहिजे ते बोलण्यास व करण्यास तयार होईल!

यावरून झोप ही मनुष्याच्या अनामयास किती आवश्यक आहे हे वाचकांच्या लक्षात आल्यावाचून राहणार नाही. झोप लागली म्हणजे थकलेल्या गात्रास

समाज एक वर्षभर [illegible] प्रमाणें सात आठ तास निजत असे [illegible] कारण नसतां एकाएकीं तिला [illegible], व पुन [illegible] प्रकार सुरू झाला, तो असा की, [illegible] सारखी [illegible] तास निजत असे! यानंतर [illegible] आली, [illegible] फिरून [illegible] तास निजूं लागली! [illegible] विचार करण्यापूर्वी तिला दोनतीन महिने सुद्धांच झोप आली नाहीं [illegible] आरंभ समाज [illegible] सुमारास झाले. [illegible] आणे रहाण्याची साडी भीति वाटे!

[illegible] **मोरफोक** [illegible] **इलिझाबेथ परकिन्स** नावाच्या बाईचा [illegible] पांच दिवस आला असे! [illegible] म्हणजे [illegible] [illegible] प्रयास [illegible] परीक्षा करून [illegible] आली नाहीं. [illegible] दिवस [illegible] [illegible] आणि [illegible] केली [illegible]!

[illegible] **हार्ट** नावाच्या एका **ब्रह्मचारिणी**च्या [illegible] जन्म होण्यापूर्वी त्यांची आई पांच दिवस [illegible] निजली होती, व त्यांचा जन्म झाल्याबरोबर बाळबाळंतिणीस पुन पांच दिवस [illegible]! [illegible] आगस्ट महिन्यात वाढदिवसाच्या [illegible] पांच दिवस [illegible]!

दीर्घ निद्रेच्या गोष्टी [illegible] अम [illegible] ग्रीक व रोमन लोकांतील [illegible] गृहस्थांनी आपल्या [illegible] गोष्टींपैकी [illegible] प्रसिद्ध [illegible] एक गृहस्थ [illegible] दिवस एकसारखा निजून होता. [illegible] अलेक्झांडर [illegible] ठेविले आहे की, तो घरातील [illegible] डोळा चुकवून कोठें [illegible] जाऊन निजे तो दोन किंवा तीन महिने! [illegible] **प्रेगरी** नावाच्या [illegible]

[illegible] नाहीं !

[illegible] आधार घेतला असावा.

सिडने स्मिथ यांचे स्त्रीशिक्षणाविषयीं विचार

[illegible] विचार [illegible]

असता, ही गोष्ट निराधार आहे असे दिसून येईल. वकील, न्यायाधीश, वैद्य यांस आपापल्या धंद्यासंबंधाने जितका वेळ खर्चावा लागतो त्यापेक्षा त्यांच्या स्त्रियांस आपापलीं कामें उरकण्यास अधिक वेळ लागत नाही. आपल्या मुलांशी गप्पागोष्टी करण्यात, किंवा शेजाऱ्यांच्या घरांत उगाच हिंडण्यात, नाटकांना व देवळांना जितक्या काळाचा व्यय होतो त्याचा हिशोब ठेवणार, किंवा स्वयंपाक करण्यात, अधिक वेळ जातो असे कोणासही म्हणता यावयाचे नाही. आता हें खरें की स्त्रियांच्या वेळास अगदीं मोकळीक नाही असे समजून, त्यास वाटेल तीं क्षुल्लक कामें करण्यास त्यांस फार आहे आणि वाचण्याच्या बुद्धीनें मुलींस शाळेंत न धाडल्यास, त्यांचा वेळ शिवणकामासारख्या गोष्टींत घालवून टाकली व शिक्षणाचें महत्त्व मुळींच ध्यानांत आणिलें नाही, तर मग त्यांस फुरसत नाही असे वाटणार आहे. नाहीं तर, त्यांना संसारांतील दररोजच्या धंद्यांतून शिक्षणा-वाचून गत्यंतरच नाही व पुरुषाप्रमाणें सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत घराबाहेर ज्यांस आपल्या मुलाबाळांना पोसण्यास दुसरा मार्ग नाही, अशा दुर्दैवी स्त्रिया खेरीज करून, बाकीच्या शिकून सुखी असणाऱ्या कुलीन स्त्रियांस फुरसत नसते, हें खरें नाही.

स्त्रीपुरुषांच्या शारीरिक शक्तींत स्वभावतः मोठा फरक आहे असे पुष्कळ लोकांनी पुष्कळदा म्हटलें आहे व आमच्या लिहिण्यांत आहे. परंतु आम्हांस तर ती गोष्ट मान्य करण्यास अडचण आहे असें वाटतें. आता असें जरी गृहीत धरलें की आपल्या सांगण्याप्रमाणें या स्त्रीपुरुषांच्या बुद्धिमत्तेत अंतर दिसून येतें, हा भेद आपणांसही कबूल असला पाहिजे परंतु त्यावरून तें अंतर नैसर्गिक आहे असें अनुमान काढण्याचें प्रयोजन नाही. ते परंपरेच्या शिक्षणामुळें उत्पन्न झालें असावें. प्रारंभी मुलें व मुली एका ठिकाणी शिकत असतां त्यांच्या बुद्धिमानांत अगदी तफावत नसते. परंतु पुढें तर उभयतांस अगदी वेगळाले आयुष्यक्रम लावून दिला, तर ज्या व्यवसायास ज्या बुद्धिशक्तींची अवश्यकता असेल तो बुद्धिभाग प्रगल्भ व्हावी व त्याचा उपयोग नसल्यामुळें बाकीच्या शक्ती मंदावस्थेत राहाव्या हें अगदीं स्वाभाविक आहे. नाहीं तर हें जें दिसून येतें या भेदाचें खरें कारण उघड असतां तें शोधून काढण्यास इतक्या दूर जाण्याचें प्रयोजन नाहीं. शिवाय आज पुरुषांस जे जे विषय शिकविले जातात, ते सर्व स्त्रियांसही शिकवावे किंवा नाहीं असा वाद असता, तर मात्र त्यांची बुद्धि अगदीं तंतोतंत सारखी आहे किंवा नाहीं, या गोष्टीच्या विचारांत शिरणें कदाचित शक्य झालें असतें. परंतु परस्परांच्या ज्ञानांत आजमितीस दिसून येणारें विलक्षण वैषम्य असेंच राहू द्यावें किंवा नाहीं, या प्रश्नाचा विचार करितांना साधारणपणा

[illegible]

[illegible] अंगवळणी पडून गेले आहे.

[illegible]

नाहींसें करणें अशक्य आहे. परंतु तें मर्यादित करण्यास उपाय म्हटला म्हणजे ज्ञानाचा विस्तार होत जाणें होय. पुष्कळ लोकांत पुष्कळ ज्ञानाचा फैलाव झाला, म्हणजे अशी वरील गोष्टींना आणल्यावाचून कोणास गर्वच करितां येणार नाहीं. व दीर्घ परिश्रम व खर्च केल्याशिवाय विद्या यावाचून गर्वाचें अस्तित्वच अशक्य झालें, म्हणजे 'ज्ञानलवदुर्विदग्ध' मनुष्यें दृष्टीस पडणार नाहींत, व गर्वाधिक्यापासून जे अनिष्ट परिणाम घडण्याचा संभव आहे तेही फार आकुंचित व मर्यादित होतील. तात्पर्य, ज्ञानप्राप्तीनें स्त्रिया गर्विष्ठ होतील हें खरें असल्यास, त्यास आतांपेक्षां अधिक ज्ञान देऊन, ज्ञानप्राप्त झालेल्या स्त्रियांची संख्या वाढविण्याचा प्रयत्न करणें हेंच त्याच्या प्रतिकारार्थ उत्तम साधन होय.

दुसरा एक आक्षेप असा आहे की, बायकांस एकदां विद्येची गोडी लागली की त्यांचें संसाराकडे दुर्लक्ष होईल, व घरांतील सर्व बारीकसारीक गोष्टी त्यांच्यावरच पडत असल्यामुळे, व लहानपणीं मुलांची सर्व काळजी वहाणें त्यांचें कर्तव्य असल्यामुळे, त्यास एकदां 'ज्ञानवृक्षाचें फळ चाखूं दिलें' की या सर्व गोष्टींवर पाणी पडलेंच म्हणून समजावें! आणि त्या योगानें कुटुंबांतील सर्व लोकांस वाऱ्याकडे तोंड करण्याचा प्रसंग येणार! हे व अशाच प्रकारचे दुसरे आक्षेप आणणाऱ्या लोकांची अशी समजूत असल्यास न कळे, की जगामध्ये जी काहीं व्यवस्था आज दृष्टीस पडते ती सर्व मनुष्यांच्या अज्ञानाचें फळ आहे, मनुष्याच्या नैसर्गिक मनोवृत्तींचा यांत अगदीं भाग नाहीं, स्त्रिया आपल्या पोटच्या मुलांची जी काळजी वहातात, याचें कारण त्यांस दोन भाषा किंवा गणित येत नाहीं हेंच होय. नाहींतर त्या शिकल्या म्हणजे मुलांस रस्त्यांत टाकून समीकरणें सोडवीत बसतील! आमची तर आजपर्यंत अशी समजूत आहे की, आपल्या मुलांबद्दल स्त्रिया जी कळकळ बाळगितात तिचें कारण त्या अज्ञान असतात हें नव्हे, तर निसर्गानें त्यांच्या अंतःकरणांत जें अपत्यप्रेम वास करीत असतें, त्याचेंच तें फळ होय. शाळेंतील शिक्षणाचा सृष्टिनियमावरही परिणाम घडतो व त्याच्या योगानें स्वभावजन्य मनोवृत्तींचा उच्छेद होतो ही कल्पना आम्हांस अगदीं वेडगळ दिसते. तसेंच, स्त्रिया ज्या संसाराविषयीं दक्ष असतात, त्याचें कारण त्या शाळेंत जात नाहींत हें मुळींच नाहीं. आपण आपल्या संसाराची जर काळजी न केली तर सर्व घोटाळा होऊन आपणास दारिद्र्य येईल या भीतीनें संसाराची काळजी त्या घेतात, व शिक्षणाच्या योगानें तर हा विचार विशेष स्पष्ट रीतीनें मनांत येण्याचा संभव आहे. अज्ञानामुळे जी उधळपट्टी व अविचार घडतो, व त्या योगानें जे अनर्थ उद्भवतात, ते उलटे शिक्षणानें प्रतिबंधित होण्याचाच संभव आहे. तेव्हां शिक्षणाच्या योगानें स्त्रिया आपल्या पोटच्या मुलांची हेळसांड करू

[illegible] होत.

दुसरे [illegible] [illegible] शिक्षणापासून [illegible] [illegible] आहे, [illegible] [illegible] [illegible] स्त्रियांना शिक्षणाच्या [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] परंतु [illegible] [illegible] [illegible] असतो. आपणास [illegible] स्त्रीशिक्षणावर [illegible] आपल्या आहेत [illegible] ज्ञानाची आणि त्याची आवश्यकता नाही [illegible] [illegible] पुरुषांनी [illegible], [illegible], किंवा [illegible] शिक्षणाचा [illegible] [illegible] स्त्रियांच्या शिक्षणासंबंध [illegible] पुरुषांच्या शिक्षणासंबंधी [illegible] कारण, [illegible] मनोवृत्ति मनुष्यास नैसर्गिक असल्यामुळे, [illegible] अशिक्षितांस [illegible] [illegible], किंवा शिकलेल्या परंतु अत्यंत मूर्ख [illegible] [illegible] [illegible], त्याप्रमाणे [illegible] मूर्ख स्त्रियांशी [illegible] [illegible] [illegible], शिक्षण नव्हे, [illegible] शिक्षणाची [illegible] असते. [illegible] ज्ञानाने [illegible] [illegible] नाही. [illegible] [illegible] परिणामही [illegible] नाहीत. [illegible] विद्वान् [illegible] [illegible] [illegible] असता आपली [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होऊन आपणास अधिक आनंददायक होतील.

स्त्रीशिक्षणाविरुद्ध [illegible] आहे, त्याचे [illegible] शिक्षणानेच [illegible] आहे [illegible] [illegible] ज्ञान प्राप्त [illegible] [illegible], ती साधने नाहीत म्हणून म्हणणे [illegible] [illegible] म्हणणे, पुष्कळ पुरुष [illegible] अज्ञान असतात [illegible] आपण स्त्रियांपेक्षा [illegible] आहो, असा सर्व पुरुषांचा [illegible] [illegible] असल्यामुळे, आपणास [illegible] ज्ञान नसून स्त्रिया ज्ञानी झाल्या असता [illegible] [illegible] होणार नाही, [illegible] [illegible] [illegible]

झाले, अशा भोळ्या स्त्रीशिक्षणाविरुद्ध होऊन निघालेली ओरड करण्यास न लागतां पुढे चालावे हेच असतांना; परंतु अशा लोकांस आम्ही पूर्ण अभिवचन देतो की, स्त्रीशिक्षणप्रसाराने वा स्त्रियांस शिक्षण मिळण्यामुळे [illegible] उत्पन्न केले, कित्येकी प्रथम [illegible] उत्पन्न केला, तथापि त्याच्याने अज्ञानी स्त्रियांचा अगदी बाजार उठणार नाही. विद्याभ्यासाचे [illegible] आमचे अनुभव आपण अज्ञानी म्हणणारी अशी कित्येक पुरुषांना [illegible] आहे. त्याप्रमाणे ज्ञानाच्या आरंभास विटाळ न होऊ देणाऱ्या स्त्रियांनाही [illegible] म्हणणाऱ्या तेव्हा अज्ञानाचे जगातून समूळ अस्तित्व नाहीसे झाल्यास आपली काय वाट होईल अशी भीति बाळगण्यास प्रयोजन नाही. त्यास पाहिजे तर नितकी अज्ञानी स्त्रिया मिळतील व त्यांना पाण्यात [illegible] होणार नाही!

ज्या स्त्रिया या विद्यादानाने प्रथम [illegible] त्यांस नियम अज्ञानी [illegible] होऊन [illegible] नाही [illegible] म्हणणाऱ्या यापैकी [illegible] त्या-त्यांनी [illegible] आवरण करण्यास [illegible] नाही. आणि त्यास [illegible] स्त्रियांना [illegible] मागील [illegible] ध्रुव [illegible] त्यास [illegible] विद्वान् [illegible], असे [illegible] आहे परंतु [illegible] पाहिजे [illegible] शिकता येतील. ([illegible] दिसतात! [illegible]) असे [illegible] आपणास [illegible] शिक्षण [illegible], व [illegible] [illegible] उन्नति पाहून आनंदित [illegible] त्यांच्या [illegible] विषाद न मानता, उलट त्याविषयी [illegible] आदरबुद्धि बाळगतील, यात संशय नाही.

आतापर्यंत ज्या आक्षेपांचा विचार केला त्यात काही तथ्य आहे असे मानल्यास, असा एक सिद्धांत त्यापासून स्थापित होतो की, अज्ञान हे एक मोठे सुधारणेचे साधन आहे. स्त्रियांना आळसामुळे, त्यांचे भाषण वगैरे विशेष [illegible] का? त्या अज्ञान म्हणून! त्यांस घरात डांबून का ठेवता येते? त्या शाळेत जात नाहीत म्हणून. त्या आपल्या मुलाबाळांची काळजी का घेतात? त्यास विद्या नाही म्हणून! आम्ही प्रांजलपणे कबूल करतो की, अज्ञानापासून इतके चांगले परिणाम घडतात या महान् तत्त्वाविषयी आम्ही आजपर्यंत अज्ञानच आहो! आम्ही तर आजपर्यंत असे समजत आलो की, विनय, मर्यादा, सभ्यता

[illegible] मिळाली आहे. त्यापैकी प्रश्नकार [illegible] [illegible] विचार [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अशा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाही आपला [illegible] [illegible] म्हणजे त्यांच्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] असल्या, [illegible] [illegible] [illegible] ज्ञान [illegible] म्हणजे त्यांना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रदेशांत [illegible] [illegible], [illegible] सिद्धांत [illegible] [illegible] आहे या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] ज्ञान आहे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]! परंतु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]!

दुसरें [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सर्व [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] असतो. म्हणून [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. नाहीं तर [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विकास [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] काय करावयाचें आहे हें समजून [illegible] चुकीची आहे [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] होत होता, तो मर्यादित करण्याच्या [illegible] विचार निबंधकारांनी प्रदर्शित केले आहेत [illegible] आमच्या [illegible] [illegible] नाही, [illegible] होणे [illegible] आहे. [illegible] [illegible] काही [illegible] परिणाम [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] मान मिळून त्याचा आदर होण्यास ज्ञानागारखी दुसरी कोणतीच चीज नाही. काही तरी याच्या अंगी असल्यावाचून कोणी

[illegible] आहे आणि ती एक शोभा आहे [illegible] जसे इतर [illegible] [illegible] प्रगतिशील [illegible] [illegible], [illegible] म्हणून [illegible] [illegible] म्हणून सर्व [illegible] [illegible] नाही. तात्पर्य, सुशिक्षित [illegible] आपल्या शिक्षणाचा दुरुपयोग [illegible] म्हणून [illegible] मुळीच शिक्षण [illegible] [illegible] आहे.

आफ्रिकेंतील हिऱ्यांच्या खाणी

पृथ्वीवर अनेक ठिकाणी हिऱ्यांच्या खाणी आहेत. आमच्या गोवळकोंड्याच्या खाणींना फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्धि आहे. पण ज्याप्रमाणे अलीकडे हिंदुस्थानाला [illegible] [illegible] आहे, त्याप्रमाणे आमच्या खनिज द्रव्यांनाही [illegible] आली आहे की काय कोण जाणे! ते कसेही असो, येथे खरे आहे की, आफ्रिकेतील [illegible] आम्हास पारखी झाली आहे. दक्षिण आफ्रिकेच्या [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] वगैरे ठिकाणी [illegible]! आम्हास मात्र [illegible] [illegible] आहे! [illegible] आमच्या दुर्दैवामुळे [illegible] असतात. पण त्यांच्या मनात [illegible] नाही की आम्ही [illegible] [illegible]? आमच्या [illegible] [illegible]? पण आम्ही [illegible] व निरुद्योगी आहो, [illegible] व उद्योगी [illegible] असल्यामुळे, त्यांनी आम्हास व आमच्या जन्मभूमीस पादाक्रांत केले आहे [illegible] नाही, तर त्यांनी आपल्या पराक्रमाने आणि उद्योगाने पृथ्वीचा बहुतेक भाग आपल्या आधीन करून सोडला आहे. जगातील मोठमोठ्या [illegible] [illegible], [illegible], व्यापाराने समुद्रावरील [illegible] [illegible] हे सारे [illegible] आहेत. पृथ्वीच्या [illegible] [illegible] प्रदेश घ्या, त्यात [illegible] [illegible] नाही असे दिसून येणार नाही. हे सारे त्यांच्या [illegible] फळ होय. अशांना निष्कारण दोष देत बसण्यापेक्षा आपल्यात वर्तनातील दोष हुडकून काढून ते नाहीसे करण्याचा प्रयत्न करावा, आणि अशांचे उदाहरण पाहून त्याप्रमाणे वागण्याचा प्रयत्न करावा. म्हणजे [illegible] ना केव्हा तरी आपणास चांगला दिवस उगवेल यात तिळमात्र संशय नाही.

[illegible] आहेत, [illegible] ... आहे. [illegible]

[illegible] आहे. [illegible]

[illegible] दुसरी दिसली. बहुधा या खाणींतल्या [illegible] कोणत्याही ठिकाणी नसतील! [illegible] आहे. [illegible] चारशें पन्नास फूट आहे [illegible] आहेत. प्रस्तुत या खाणींत [illegible] उतरून पाहिलें, तर त्याच्या तळाशीं जाऊन

[illegible] जमिनीला घेऊन ठेपतात.

[illegible]

[illegible] अथे नाही, [illegible] चित्रकला [illegible] किंवा दुसऱ्या [illegible] प्रिय झाला आहे. सर्वांत लहान हिरा [illegible] सर्वांत मोठा हिरा [illegible] त्याचे वजन [illegible] [illegible].

[illegible] म्हणजे [illegible] [illegible] नाहीं ! [illegible] [illegible] !

[illegible] [illegible]

त्यास दाखविले !

[illegible], आणि [illegible] नाहीं. [illegible] विभूषित करणाऱ्या [illegible] पैसा आणि इतके श्रम व्यर्थ [illegible] [illegible] नसत, परन्तु [illegible] नाहीं. [illegible] पुरुषांचें [illegible] विषयाची उत्पत्ति [illegible] पासूनच [illegible] पाहिजे ! [illegible] म्हणणें आहे !

५

केसरीतील निवडक निबंध

कै. विष्णु कृष्ण चिपळूणकर

देह त्यागितां कीर्ति मागें उरावी ।
मना सज्जना हेचि क्रीया धरावी ॥

श्री रामदास

[illegible]

पदरी म्हणजे आश्रम [illegible] गड करण्यास जागा उरलीना. परन्तु ज्याप्रमाणे एखादा प्रचंड वृक्ष फळास येता आहे नाही तो [illegible] होऊन तो जमीनदोस्त व्हावा, त्याप्रमाणे आता आता कोठे शास्त्रीबोवांच्या बुद्धीला परिपक्वता [illegible] येत असता [illegible] मिळत असता त्यांना काळाने [illegible] म्हणून हरण केले हा केवढा दैवाचा प्रमाद!! [illegible] आम्ही [illegible] होऊन एक दिवस प्रत्येक [illegible] आर्यांच्या [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] ठेवून [illegible] अनुरूप अशी [illegible] [illegible] ? असा धैर्य धरून [illegible] दिवस कसा तरी [illegible] [illegible] बाळाशी [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आज आम्हांपैकीच [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कोठे आहे आहे, त्या कामासाठी [illegible] [illegible] [illegible] धैर्याने [illegible] [illegible]

विष्णुशास्त्री हे प्रसिद्ध कृष्णशास्त्री यांचे चिरंजीव. यांचा जन्म १८५० त झाला. यांना लहानपणापासून वाचण्याचा जबरदस्त नाद असे. त्याप्रमाणे [illegible] [illegible] बापाच्या दुकानात [illegible] [illegible] अनेक विषयांवरील [illegible] [illegible] करी. त्याप्रमाणे 'दक्षिणाप्रैज कमिटी' किंवा 'नेटिव प्रेस रिपोर्टर' या नात्याने कृष्णशास्त्र्यांकडे जी पुस्तके येत असत ती भाषांतर [illegible] वाचून टाकीत. या योगाने [illegible] [illegible] विष्णुपंतांच्या [illegible] अनेक ग्रंथ वाचून मराठी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १८६५ त विष्णुशास्त्री [illegible] परीक्षा [illegible] [illegible] [illegible] त्यांना गणिताचा [illegible] नव्हता असे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ग्रंथ वाचण्यात घालवीत. १८७० त त्यांची बी. ए. ची परीक्षा पास झाली. १८७३ त काही महिने [illegible] [illegible] [illegible] शाळेत शिक्षकाचे काम केल्यावर येथील सरकारी हायस्कूलात त्यांना [illegible] जागा मिळाली व पुढे [illegible] [illegible] झाले. निबंधमालेचा पहिला अंक १८७४ त बाहेर आला. निबंधमाला [illegible] मोठी हाऊं लागली तो तो शास्त्रीबोवांनी मन [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] अशा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असल्यामुळे शास्त्रीबोवांना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिणाम असा झाला की, [illegible] [illegible] असे आमचे [illegible] [illegible] [illegible] यांच्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] घेतला त्यासरशी त्यांना शास्त्रीबोवांची 'परशुराम [illegible]' [illegible] [illegible] [illegible] विष्णुशास्त्र्यांना पराकाष्ठेचा दुःसह होऊन [illegible] आपला पाय काढून घेण्याविषयी त्यांचा निश्चय झाला. १८७८ त कृष्णशास्त्री

[illegible]

सामर्थ्याविषयी अशी धमक होती की प्रसंग पडल्यास [illegible] "अगस्त्या [illegible] राजशत्रूंना सर्व महाराष्ट्राकडून मी 'छी थू' करून टाकीन"

गोष्टीत मनाची शांती समजत चालून असा लोकहिताच्या कामास प्रतिपक्षाशी क्षमा मागण्याचे काम आमच्या हातून होणार नाही. अधिकार, धन, वजन यापेक्षा निरपेक्ष असणे सुंदर आहे हे आम्ही कबूल करितो. परंतु सत्याचा अंगीकार घेऊन शुद्ध अंतःकरणाने लोकहितासाठी भांडणारांना गाणाऱ्यांशी प्रसंगी धास्ती बाळगण्याचे कारण आहे असे आम्हास वाटत नाही. आणि असे असतही प्रसंग येऊन बेतलाच तर तो साहण्यास आम्ही पत्करू अशी कोणीही शंका घेऊ नये. आमचे धैर्य आणि कार्यनिष्ठा ही कसास लावण्याची वेळ आली आहे असे आम्ही समजतो. शास्त्रीबोवांतील कथा काय, पण आमच्यापैकी एक जरी तळाशर असला तरी तो आम्ही सर्वांनी आरंभिलेले उद्योग अविच्छिन्न चालविण्यास होईल तितकी खटपट करील. 'निबंधमाला' मात्र पुढे चालविण्याचा आमचा विचार नाही. कारण शास्त्रीबोवांनीच ८४ व्या अंकात तिची समाप्ति करून तिच्या जागी 'ग्रंथमाला' प्रसिद्ध करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली आहे ती असे कारणासह लोकांपुढे लवकरच येईल. देशोन्नति, देशकल्याण वगैरे गोष्टी थोडी-बहुत अंगास झीज लाऊन घेतल्यावाचून एकाच्या पोकळ गप्पा मारून होत नाहीत हे आम्ही पक्के समजून आहो. ती लाऊन घेण्यास आम्ही तयार आहो. प्रयत्न करणे आमचे काम आहे, यश येणे न येणे बाह्योपाधीवर अवलंबून आहे. त्याचा आम्ही विचार करीत नाही. येथेच मागून व त्या महात्म्याला परलोकी सर्वोत्कृष्ट शांति आणि कल्याण चिंतून हा लेख आटोपतो.

(वर्ष २, अंक १२)

आगरकर-वाङ्मय समाप्त

परिशिष्टे

१. व्यक्तिनामसूची
२. विषयसूची

१. व्यक्तिनामसूची

२. विषयसूची

'विचारानें क्षुद्र बुद्धी निरस्त होऊन मन विस्तृत झालें, आणि 'वसुधैव कुटुंबकम्' अशी वृत्ती त्यांत उत्पन्न झाली म्हणजे जो आनंद होतो तो कांहीं अनिर्वाच्य असतो. असें नसतें तर कालिदास–भवभूत्यादि महाकवींचा लौकिक सगळ्या जगभर पसरता काय? ... असले कवी विवक्षित देशाकडे किंवा देशाचाराकडे लक्ष न देतां मनुष्यजातीच्या ज्या अगाध मनोवृत्ती आहेत त्यांत वस्ताद पाणबुड्याप्रमाणें बुडी मारून तळीं काय आहे तें पाहण्यासाठीं झटत असतात!'

—गो. ग. आगरकर

'महाबळेश्वरच्या पश्चिमेस सुमारें तेरा मैलांवर इतिहासप्रसिद्ध प्रतापगडचा किल्ला आहे. ज्याला त्या किल्ल्याची चढण चढण्याचें सामर्थ्य नसेल त्याला खुर्चीत बसून जाण्याची सोय होते. फक्त मावळ्यांच्या पोटाला दोन अडीच रुपये देण्याचा उदारपणा केला म्हणजे झालें! शिवाजीच्या हाताखालीं ज्या अडाणी लोकांनीं तोंडांत बोटें घालण्यासारखे जिवावरच्या धाडसाचे पराक्रम करून मुसलमानांची खोड मोडली, व इतिहासांत आपलें नाव चिरायु करून सोडिलें, त्या मावळ्यांस पोटाची वीतभर खळी भरण्यासाठीं मडमांस, पार्शिणींस, साहेबांस, खुर्च्यांत घालून खांद्यावर वहावें लागत आहे, यावरून दैवाची गति मोठी विचित्र आहे, असा विचार... मनांत आल्यावांचून रहात नाहीं! असले किल्ले पहाण्यास जाण्यांत आनंद किंवा दुःख यांपैकीं कोणत्या विकाराचें प्राबल्य क्षणभर अधिक होईल हें सांगतां येणें कठिण आहे!'

—गो. ग. आगरकर